

Bygg din egen bokhylla i massivt trä.

En bokhylla är mer än förvaring.

Höglint designar du själv i vår konfigurator – välj träslag, mått och detaljer. Varje exemplar är handgjort på Gotland och signerat av hantverkaren som byggt den.

Skapa din egen på gad.se

G.A.D

LEDARE

New York var bättre förr

NINA SOLOMIN
är chefredaktör
i Axess Magasin.

”Metropolens guldålder verkar ha slarvats bort i ett moln av haschrök och försummelse.”

Till slut tog jag mig i kragen och bokade familjs semester till mina drömmars stad. Tonårsbarnen hade aldrig varit i New York och själv hade jag inte besökt staden på många år. Vi skulle bo i mina gamla kvarter, i vad uthyraren kallade ett konstnärsloft (nåja).

Första gången jag kom till New York var 30 år sedan, då jag haft turen att bli utlasad från en stor dagstidning. Slumpen förde mig och min nyvunna frihet över Atlanten, till ett klassiskt tegelhus i Park Slope, där jag i tre månader vaktade en katt. Det var i oktober, och som Billie Holiday sjunger så är hösten den ljuvaste tiden i New York, varm och vacker. Längre ner på samma gata bodde Paul Auster och hans hustru Siri Hustvedt.

Det var med andra ord alls inte någon dum början på vad som skulle bli en lång kärlekshistoria med staden.

Jag minns hur det var att vara ung i New York. Hur jag i vardagen kunde höra ett meningsutbyte, se en udda figur, ett vackert hus, förnimma en doft och bli upprymd, rent euforisk, av att existera just där, just då. Sinnena var skärpta, otroliga sammanträffanden och synkroniciteter gjorde att staden kändes... tja, magisk.

Min ciceron i början var Sasha, den ukrainske konstnären. Han kände alla och visste vilka vernissager och takfester man skulle gå på, samt vilka caféer som hade mest prisvärd brunch. Sasha rullade sina egna cigaretter, hade en lätt hålda på höger ben och bodde i en mörk, hyresreglerad lägenhet på Ludlow Street. Han var sur på att den nye borgmästaren Rudolph Giuliani hade börjat få ordning på staden. ”De plockar upp de hemlösa i bussar och kör ut dem till New Jersey”, sade han uppbragt. Att Manhattan blev gentrifierat var i hans ögon dåligt. Vart skulle alla fattiga konstnärer ta vägen när hyrorna höjdes? Sasha gick bort för tio år sedan. Han var i femtioårsåldern när han flanerade gatan fram med sin bästa vän och plötsligt segnade ner och dog.

Efter något år mötte jag Olle Bonniér, vars loft jag kom att hyra i Williamsburg, Brooklyn. Olle, som var en av våra stora svenska modernistiska målare, hade fötts 1925 i Los Angeles. När han var mycket ung arbetade han som dräng på svenska landsbygden och var sedan elev hos Isaac Grünewald. Loftet hade han haft sedan 1980-talet och om den tidens Williamsburg brukade han

säga att knarkare och ylande vildhundar drog runt på gatorna! Då jag på 1990-talet levde i Olles loft var området tryggare och trevligare – tack vare gentrifieringen.

Men ni vet vad Herakleitos säger.

När jag nu semesterar med familjen i Williamsburg är allt förstås förändrat igen. Kvarteren nere vid vattnet har exploaterats ytterligare och befolkas numera av stenrika unga vuxna (så kallade *trust-fund babies*), som umgås på de hipa restaurangerna. Bara en kort promenad därifrån, under tunnelbanespåret som går ovanför gatan, ligger däremot högar av träck och sopor på trottoaren.

Det stör mitt svenska ordningssinne. Kan de inte bara bestämma sig för om området är slum eller fancy? Detta blir mitt övergripande intryck av New York: en plats som är dyr och sunkig på samma gång. Inte fanns det så mycket klotter när jag levde här? Tunnelbanan var i mycket bättre skick. Och det stank inte (som nu) marijuana i varje gatuhörn. Det blir en bra resa för familjen, men forna tiders magi är puts väck.

Nu tänker ni att det är jag som blivit äldre och bekvämare. Så kanske det är, men det verkar också som om den guldålder New York hade, det som var Woody Allens, Seinfelds och alla romantiska komediers urplats, har slarvats bort i ett moln av haschrök och försummelse.

I detta nummer av Axess tar vi istället vår tillflykt till historien. Den fjärde juli firar USA 250 år av självständighet, vilket vi belyser i tre essäer. Svante Nordin skriver om ett revolutionerande dokument med en inneboende spänning, Hans Bergström skildrar männen som drev igenom det och Lars Trägårdh drar paralleller mellan USA:s bildande och dagens EU. Dessutom har vi 16 extra sidor med fackboksrecensioner.

Trevlig sommar! ■

Nina Solomin

P.S. I sommar kan du lyssna på våra poddar *Axess Expedition* om upptäcktsresanden och *Luthersson läser världslitteraturen* om litterära klassiker. Historiepodden *Förr eller senare* kommer tillbaka i höst.

TIDNINGEN NÄRINGSLIVET

Företagsnära nyheter, fördjupningar och perspektiv

Alltid öppet och
utan betalväggar.

Intresserad av företagande,
ekonomi, arbetsmarknad
och näringspolitik?

I Tidningen Näringslivet får du
alla nyheter och fördjupningar.
Alltid ur näringslivets
perspektiv.

LÄS MER HÄR:

www.tn.se

eller skanna
QR-koden.

tidningen
näringslivet

AXESS INNEHÅLL

Nr 5 JUNI 2026

4 LEDARE

Nina Solomin om det nya New York

6 INNEHÅLL

Axess i juni 2026

8 SKRIBENTER

Medverkande i detta nummer

9 LÄSARBREV

Brev till redaktionen

SAMHÄLLE

12 KUBA

Nathan Shachar om den kommunistiska regimens framtid

14 FOTBOLLS-VM

Svante Holmberg om varför USA är så dåligt på världens mest populära sport

16 SVERIGE

Torbjörn Elensky reflekterar över vänsterns verklighetsförankring

18 KOLUMN LIVET & POLITIKEN

Susanna Birgersson avskyr partiledardebatter

19 ÖVERVAKNING

Blanche Sande om hur bilar ska börja kameraövervaka sina förare

21 KOLUMN SÄKERHET & FÖRSVAR

Mikael Holmström om drönarkrig

22 DEBATT

Sameh Egyptson om den svenska offentlighetens naivitet inför islamismen

FÖRDJUPNING

26 USA 250 ÅR I

Svante Nordin om den amerikanska konstitutionens idéhistoria

30 USA 250 ÅR II

Hans Bergström om turerna kring nationens grundande

35 USA 250 ÅR III

Lars Trägårdh om USA:s bortglömda första konstitution

39 KOLUMN SAMTIDEN

Fredrik Johansson ser sig omkring och skakar på huvudet

FRIZON

40 EXTREMVÄNSTERN

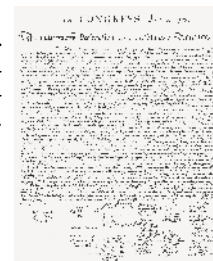
Martin Jonols berättar om sin morfar stalinisten

VD **Kurt Almqvist**
Chefredaktör & ansvarig utgivare
Nina Solomin
Art Director **Johanna Jonsson**
Redaktörer **David Andersson**,
Blanche Sande och **Jan Söderqvist**

Redaktionssekreterare **Linnéa Backvall**
Redaktionsassistent **André Casselbrant**
Marknadsassistent **Agnes Bergström**
Korrektur **Fredrik Rimmerfors**
Vinjettbilder **Johan Hörberg**

Redaktionsråd **Katarina Barrling**,
Louise Belfrage, **Adam Cwejman**,
Torbjörn Elensky, **Anna Victoria Hallberg**
och **Sten Widmalm**
Repro och tryck **Printpool / Mukusala**
Kontakt redaktionen@axess.se
08-788 50 00

Omslag:
USA:s själv-
ständighets-
förklaring.

46 THOR HEYERDAHL
Axel Odelberg om Kon-Tikifarens första äventyr

55 KOLUMN EKONOMI & PSYKOLOGI
Cecilia Nikpay har tröttnat på orimliga rekryteringsprocesser

KULTUR

58 TRADITION
Henrik Nilsson minns António Lobo Antunes

62 CIVILISATION
Erik Jersenius om ballongfararen Thomas Thorild
Rutger Brattström i döda ukrainska poeters sällskap
Charlotta Seiler Brylla om den politiske Thomas Mann
Jakob Sjövall läser Georgij Gospodinov

69 KOLUMN KULTURRÅDET
Bengt Ohlsson tittar på tv-serien *Hundarna*

FACKBÖCKER

71 RECENSIONER
16 sidor om vårens svenska sakprosa

KRITIK

87 RECENSIONER
Björn Linnell om kapten Cooks mystiska död
Helena Granström om bråkiga matematiker
Karin Henriksson om globaliseringens baksidor
Erik W. Larsson om medvetandets gåta
Johannes Tångeberg om tillväxtundret Västtyskland
Susanna Birgersson om mittens rike

TILL SIST

109 VETT & ETIKETT
Edward Blom fördjupar sig i toastmasterns roll

110 VÄRT ATT MINNAS
Tommy Olofsson om en livsbejakande persisk 1300-talspoet

112 BREV FRÅN ... FRAMTIDEN
Annika Borg varnar för konsekvenserna av goda avsikter

113 STAD & STIL
Lars Anders Johansson om en bostadspolitik som gjort rotlösheten till norm

114 KOLUMN MELLAN RADERNA
Katarina Barrling saknar ett man

Prenumerationsärenden

Helår 9 nummer 799 kr
Två år 18 nummer 1 499 kr
Kundtjänst 08-121 062 27
axess@flowyinfo.se

Villkor axess.se/personuppgifter

Följ oss

Instagram @axessmagasin
Facebook @axessmagasin
X @axesspublishing
Du kan även läsa oss digitalt på Axess.se
Nästa nummer **14 september**

Axess Magasin är en tidskrift inom humaniora och samhällsvetenskap och utges av Axess Publishing AB.

Redaktionen tar inte ansvar för insänt obeställt material. Insänt material kan lagras och publiceras elektroniskt.

AXESS SKRIBENTER

David Andersson

Författare och redaktör
i Axess

Erik Andersson

Journalist

Katarina Barrling

Docent i statskunskap vid
Uppsala universitet

Hans Bergström

Statsvetare och f.d. chef-
redaktör för DN

Susanna Birgersson

Fri skribent

Edward Blom

Gastronom och kultur-
historiker

Annika Borg

Teologie doktor, skribent
och präst

Rutger Brattström

Projektledare inom interna-
tionell marknadsekonomi på
Timbro

André Casselbrant

Redaktionsassistent i Axess

Sameh Egyptson

Teologie doktor i interreligiösa
relationer

Torbjörn Elensky

Författare

Mikael Fuchs

Författare, illustratör och
jurist

Helena Granström

Fil.mag. i teoretisk fysik och
fil.lic. i matematik

Karin Henriksson

Författare och journalist

Svante Holmberg

Gymnasielärare i religions-
och samhällskunskap

Mikael Holmström

Journalist och författare med
inriktning på försvarsfrågor

Erik Jersenius

Kulturchef på Fokus

Fredrik Johansson

Konsult och skribent

Lars Anders Johansson

Författare och journalist
som driver podden Budoar-
stämning

Martin Jonols

Författare och dramatiker

Lena Kåreland

Professor emerita i litteratur-
vetenskap

Martin Lagerholm

Litteraturkritiker och kultur-
skribent

Erik W. Larsson

Läkare och frilansskribent

Björn Linnell

Skribent och f.d. förläggare

Lars Lönnroth

Professor emeritus i litteratur-
vetenskap

Cecilia Nikpay

Ekonom och journalist
i Affärsvärlden

Henrik Nilsson

Författare och essäist

Svante Nordin

Professor emeritus i idé- och
lärdoms historia

Axel Odelberg

Journalist och författare

Bengt Ohlsson

Journalist och författare

Tommy Olofsson

Författare och professor
emeritus i kreativt skrivande

Blanche Sande

Redaktör i Axess

Charlotta Seiler Brylla

Professor i tyska vid
Stockholms universitet

Nathan Shachar

Utrikeskorrespondent

Jakob Sjövall

Statsvetare och frilansskribent

Nils Johan Tjärnlund

Vetenskapsjournalist och
författare

Lars Trägårdh

Gästprofessor i historia vid
Uppsala universitet

Johannes Tångeberg

Journalist och författare

Gunnar Wetterberg

Historiker och författare

RED@AXESS.SE

Brev till redaktionen

Är du glad eller upprörd över något du läst i Axess? Eller vill du lägga till något i ämnet? Skriv till oss: red@axess.se

Om "Kan generation Z överleva en kris?", nr 3/2026

Tack för ytterligare ett bra nummer och en intressant artikel. Dock, jag saknar en viktig aspekt på generation Z:s vilja att försvara Sverige i krigstid: den svenska befolkningen har dramatiskt ändrat karaktär de senaste decennierna. (Obs! Detta är inget inlägg i immigrationsfrågan.)

Det faktum att en ansenlig del av befolkningen är född utomlands och/eller har föräldrar som är det har sannolikt stor betydelse. De har ju emotionellt många gånger ett dubbelt medborgarskap. Det sänker säkert nivån på viljan att (upp)offra sig jämfört med till exempel våra nordiska grannländer.

*Med vänlig hälsning,
Lars K.*

Om "I Rwanda kopplas demokrati till våld", nr 3/2026

Jag är sedan länge en trogen prenumerant på er utmärkta tidning. I nr 3 skriver Carl-Vincent Reimers en artikel om Rwanda. Artikeln är förvisso intressant, men det saknas en aspekt – kanske den viktigaste – hur framtiden för Rwanda ser ut med avseende på befolkningsökningen.

Rwanda har i dag en befolkning på 14,8 miljoner människor och en befolkningstäthet på 609 invånare per km² på en yta som är mindre än Småland.

Cirka 82 procent av befolkningen bor på landsbygden och all brukbar jord på landsbygden är uppodlad. Befolkningen ökar med cirka 2,2 procent per år, vilket innebär en verklig ökning med 325 000 personer per år. Vart ska dessa människor ta vägen? Flytta till arbetslöshet och misär i Kigali eller gå med i någon gerillaorganisation, typ M23, och överfalla människor i grannlandet Kongo?

Ett stort arbete har pågått med familjeplanering, men svenska Sida har minskat sitt familjeplaneringsstöd radikalt och nu går stora delar av Sidas arbete till Ukraina, vilket i och för sig behövs där. Hur mycket bistånd Rwanda fått av US Aid vet jag inte, men även det är förmodligen indraget, av Donald Trump. Befolkningen fortsätter att öka och FN bedömer att de i slutet av detta århundrade kommer att vara fler än 32 miljoner.

Jag anser att framtiden för Rwanda och fler av staterna söder om Sahara med avseende på befolkningsutvecklingen och dess konsekvenser vore ett ämne för en djuplodande artikel i Axess.

*Med vänlig hälsning,
Anders B. Johnsson, författare till boken
Den invasiva människan*

Om "Vem ska rädda Kalifornien?", nr 3/2026

Vill bara påpeka några saker i nr 3.

En artikel av statsvetaren Henrik Schildt Lundberg. Han belyser olika problem i dagens Kalifornien, men nämner bara en fotnot om den massiva illegala migrationen. En migration som kostat hundratals miljarder dollar! Detta nämner han över huvud taget ej. Dessa utgifter är en stor anledning till att allt rasar i delstaten. Till det tillkommer en enorm brottslighet kopplad till en stor del av dessa migranter. Om detta skriver han inget.

En annan sak han ej heller belyser är att Demokraterna sysslar med systematiskt valfusk. Dessa illegala migranter har ej uppehållstillstånd, ej heller medborgarskap. Ändå ger Demokraterna dem ett så kallat *social security number*. Detta gör att de får rösträtt, samt rätt till alla sociala förmåner! Otroligt!

När antalet människor ökar i Kalifornien ökar samtidigt delstatens så kallade elektorsröster. Och dessa kan avgöra ett

presidentval. Med andra ord, ett systematiskt fusk som artikelförfattaren blundat för!

Man kan undra hur en statsvetare kan blunda för detta? PK ska inte gälla när verkligheten visar något annat.

Mvh, Joachim Göransson

Om "Vem skrev egentligen Shakespeares pjäser?", nr 4/2026

Artikeln om Shakespeare i senaste numret är pinsam! Ingen akademiker med engelska i sin examen tar detta på allvar!

Rent strunt. Det finns många bevis på att Shakespeare skrev pjäserna, bland annat det inledande materialet i den Första Folion, 1623. Där hyllar Ben Jonson, Shakespeares kollega, den store författaren!

Mikael Beskow, fil.kand., bibliotekarie

Forts. →

En kopp Kafka

av Mikael Fuchs

Om ”Nej tack, jag vill inte dö”, nr 4/2026

Debatten om dödshjälp väcker starka känslor; därför är det viktigt att frågan diskuteras seriöst och med respekt för människovärdet.

I sin krönika skriver Susanna Birgersson att något grundläggande förändras i relationen mellan staten, vården och medborgaren när dödshjälp införs. Men hon förklarar aldrig konkret vad detta ”kontrakt” faktiskt består i eller exakt hur det förändras.

Tvärtom bygger lagstiftning om assisterat döende i de flesta länder på principen om patientens självbestämmande. Det handlar inte om att staten väljer vilka liv som är värda att leva utan om att svårt sjuka människor själva ska få möjlighet att fatta beslut om sitt eget lidande när ingen bot längre finns.

Det finns heller inga tydliga belägg för att förtroendet för vården generellt skulle ha kollapsat i länder där dödshjälp har legaliserats.

Tvärtom visar erfarenheter från exempelvis Nederländerna och Kanada att människor fortsatt söker vård och har tillit till sjukvården. Det avgörande är att det finns tydliga regler och stark rättssäkerhet och att beslutet alltid ligger hos patienten själv.

Krönikan tar också upp ett exempel från Kanada där en äldre kvinna uppges ha blivit erbjuden dödshjälp på sjukhus. Om det stämmer är det problematiskt.

Frågan om dödshjälp ska alltid initieras av patienten själv – aldrig av läkare eller annan vårdpersonal. Den principen är avgörande för att skydda patientens integritet och förtroendet för vården.

Det är också viktigt att skilja mellan att informera och att föreslå. I Kanada har läkare skyldighet att informera patienter som uppfyller kriterierna om vilka lagliga vårdalternativ som finns, däribland möjligheten till MAiD (Medical Assistance in Dying). Det är dock något helt annat än att aktivt ”erbjudas” eller uppmuntra någon att avsluta sitt liv. Syftet är att patienten ska kunna fatta ett informerat beslut om sin egen situation, inte att vården ska styra patienten mot dödshjälp.

Samtidigt blir det svårt att acceptera resonemanget kring människor som för-

väntas fortsätta leva i svårt lidande i hopp om att kanske få hjälp av nya behandlingar ”om tre eller sju år”. För en obotligt sjuk människa med outhärdlig smärta kan sådana argument upplevas som djupt inhumana.

Att värna livet måste också innebära att ta lidandet på allvar.

Det är fullt möjligt att både försvara människovärdet och samtidigt anse att en döende människa ska ha rätt att själv bestämma när lidandet blivit för svårt. Medkänsla handlar inte bara om att hålla människor vid liv till varje pris, utan också om att respektera deras vilja när livet inte längre kan levas värdigt.

*För styrelsen i
Rätten till en värdig död (RTVD)
Aud Sjökvist, ordförande*

Om ”Vem skrev egentligen Shakespeares pjäser?”, nr 4/2026

Så är de i gång igen. Antistratfordianerna kommer med nya förslag. Antalet vid det här laget är legio, vilket drar ett välförtjänt löje över verksamheten. Och som vanligt inga brev, vittnesutsagor eller annat stöd. Vad handlar det om?

När W.S. etablerades som nationalskald upptäcktes det av Eton-Oxbridgeeliten att författaren var en simpel *grammar school*-pojke, och så fick det ju inte vara. Den bildning som kännetecknar hans verk var bara överklassen förunnad.

Forskning kring tidens *grammar school* visar att deras undervisning stämmer väl överens med W.S. kunskaper. Gedigen klassisk bildning och förlegad sådan när det gäller naturvetenskapliga kunskaper.

Hur kunde W.S. vara bevandrad i utländska förhållanden och engelsk historia? Han utgick från förlagor och läste in sig på ämnet. Så djupgående är de inte heller.

Hur var det med W.S. sociala ställning? Han var teaterdirektör med eget sällskap och det var naturligt att förbättra både anseende och ekonomi genom att själv stå för repertoaren.

Så det här med bondtölpen. Ensemblen var knuten till hovet och framträdde inför drottningen. Tala om klassresa.

Så det är bara att bita i det sura äpplet.

Geniet var en handskmakarson från Stratford.

*Christian Wändahl,
Johanneshov*

Om ”Gertrude Stein – arrogant, fascinerande kosmopolit”, nr 4/2026

Anna Victoria Hallberg recenserar en bok om Gertrude Stein. Hon avslutar recensionen med orden ”Den är kraftfull, avslöjande och vacker”.

Så var emellertid inte verkligheten. Hela bilden av Stein synes ej berättas. Steins fascination för Hitler och hans nationalsocialism genomsyrar hela hennes tid i Frankrike. Tidigt propagerade hon för att Hitler borde tilldelas Nobels fredspris, vilket publicerades i New York Times Magazine den 6 maj 1934. År 1938 ledde hon en kampanj i samma syfte. Samtidigt diskuterade hon Hitlers storhet med Bernard Faÿ, chef för Frankrikes nationalbibliotek.

Om detta berättas i en biografi av Linda Wagner-Martin, *Gertrude Stein and Her Family*. Nobelkommittén avvisade vänligt men bestämt Steins propåer.

Under ockupationen uttryckte Stein i tal och skrift Hitlers och ockupationsmaktens storhetskvaliteter, hyllade Vichyregeringen och översatte Pétains tal till engelska.

Gertrude Stein var judinna, amerikansk medborgare och lesbisk. Alla tre kategorierna var i tredje riket skäl för inspärning i koncentrationsläger.

Gertrude Stein kunde trots detta, under hela ockupationen, fritt och öppet bo i Frankrike. Hon skyddades av nazistkollaboratörer samt lämnades i fred av Gestapo.

Var antagonismen mellan Gertrude Stein och James Joyce, stark motståndare till nazismen, inte bara litterär utan även filosofisk/politisk?

På nätet finns omfattande text om Stein och hennes vurm för Hitler.

Detta är nu historia, men än i denna dag är det högaktuellt varför somliga kulturpersoner häcklas för samröre med tredje riket, medan andra, som sagt, lämnas i fred? Någon som kan klargöra fenomenet?

*Lars Blomqvist,
Nyköping*

SAMHÄLLE

AKTUALITET / DEBATT / FÖRDJUPNING

FOTO: GETTY IMAGES

Nathan Shachar om den kommunistiska regimens framtid på Kuba s. 12
Svante Holmberg om varför USA är så dåligt på fotboll s. 14
Torbjörn Elensky reflekterar över vänsterns verklighetsförankring s. 16
Susanna Birgersson förklarar partiledardebatter ovärdiga s. 18
Blanche Sande om hur bilar snart måste kameraövervaka sina förare s. 19
Mikael Holmström besöker en övning i drönarkrig s. 21
Sameh Egyptson om Sveriges strukturella naivitet inför islamismen s. 22

I Havanna döljer
 pittoreska fasader en
 kronisk brist på allt.

KUBA

Regimens öde vilar i USA:s händer

Det är osannolikt att Kubas regim kan sitta kvar även om den skulle svära trohet till Trump. För de flesta kubaner är friheten ett villkorslöst krav.

Av Nathan Shachar

I januari i år tog USA strupgrepp på Kubas regim, när Venezuela och Mexiko fick order att ställa in oljeleveranserna till ön. Det var ett tids-tecken att både Delcy Rodríguez i Venezuela och Claudia Sheinbaum i Mexiko – passionerade anhängare av skräckregimen i Havanna – lydte utan några diskussioner.

Sedan dess har Donald Trump begärt att Kubas president Miguel Díaz-Canel ska avgå. Trumps utrikesminister, den Kubabördige Marco Rubio, överlägger bakom kulisserna med klanen Castro, som hoppas rädda sitt skinn genom att leda systemskiftet. Detta spel under täcket med *los Castro* har väckt högljudna protester från Trumps och Rubios väljare, exilkubanerna i södra Florida.

Det är ibland en fördel att vara ö. Om England hängt ihop med Europa, Taiwan med Kina och Kuba med Amerikas fastland så skulle historien ha tagit andra vägar. För Kubas regim efter revolutionen 1959, då allt fler kubaner drömde om att slippa undan bristen och vanstyret, blev vattnet en bekväm Berlinmur. Men just nu är det ett handikapp för regimen att inte ha någon landgräns där bristvaror kan smugglas in. Om Kuba legat där Bolivia ligger så hade dess bränslebrist aldrig blivit så akut – och USA:s möjlighet att diktera villkoren aldrig så total. Men varför har inte USA mer bråttom?

Delvis beror detta på kriget mot Iran, som stulit all tid för USA:s ledare och kylt av deras övermod. Men det beror också på att Kubas terräng, liksom Venezuelas, är full av politiska minor. Marco Rubio vill att regimerna själva ska röja undan dessa minor och inte lämna dem i arv. I Venezuela handlar det om att rensa ut de krigsherrar som lett regimens dödspatruller och stulit dess råvaror. På Kuba

Kubaner köar för att köpa bröd utanför ett bageri i Holguín.

”På Kuba handlar det inte minst om att sparka ut de ryska och kinesiska spioner som avlyssnar USA:s militära och civila kommunikationer.”

handlar det inte minst om att sparka ut de ryska och kinesiska spioner som avlyssnar USA:s militära och civila kommunikationer. År 2016, när Rubio sökte Republikanernas presidentnominering, sade han att det mest trängande ärendet för näste president var att ”kasta ut ryssarna från Lourdes och kineserna från Bejucal”.

Signalspaningscentralen utanför Lourdes 25 mil väster om Havanna valdes för sin närhet till Floridas sydspets, drygt 14 svenska mil. Den började byggas av sovjetiska experter 1962 och hade under kalla kriget en personal på över tusen personer. Anläggningarna, en skog av antenner och parabolerna, en skog av antenner och parabolerna, täcker 73 kvadratkilometer. Tio minuters bilfärd från Lourdes ligger Bejucal, en liknande anläggning, från vilken Kina tar del av trafiken i USA:s eter.

Ett annat deklarerat mål för Rubio är Gaesa, den kubanska militärens konglomerat av gångbara tillgångar: turism, tobak, rom, nickel och kobolt. Allt som ger vinst skummas av och separeras från resten av ekonomin, hänförs till Gaesa och avnjuts av makteliten. Allt som ger förlust stannar i planekonomin. I början av maj aviserade USA sanktioner mot alla som handlar med Gaesa, i första hand kana-

FOTO: GETTY IMAGES

densiska gruvbolag. Gaesas andra stora mjölkko, turismen, behöver inte sanktioneras, den självdör i brist på olja och elektricitet.

År 1991, när Boris Jeltsin sade upp det sovjetisk-kubanska sockeravtalet, slungades Castroregimen ut i en omild verklighet, den globala marknad där politiker inte sätter priset på tillgångar. Avtalet, som trädde i kraft 1960, betydde att Sovjetunionen köpte Kubas socker till överpris och i utbyte gav det maskiner, vapen, krediter och oraffinerad olja; olja som Kuba dels använde, dels sålde vidare. Det var nog det mest generösa stödet i världshistorien från en stat till en annan, och slukade en god del av Sovjetunionens hårdvaluta. Sockeravtalet betydde ironiskt nog att Kubas extrema beroende av en enda kolonial exportvara, som revolutionen svurit att bryta, permanentades.

Redan före Sovjetkollapsen hade Kubas materiella vardag varit en ökenvandring. Undersåtarna har i snart 70 år, i stället för att producera, exportera och förbruka, ägnat sin bästa tid åt att köa efter livsmedel, gå till fots i timmar och samla vedpinnar till uppvärmning. Om Kinas tyranner efter Deng Xiaoping säkrade lugnet genom arbete, tillväxt och konsumtion, så gjorde Kubas härskare tvärtom: de tröttade ut folket med kronisk brist, köer och ransoneringskupper. Att både Kubas och Kinas ledare kallar dessa diametralt olika system för ”kommunism” är tänkvärt.

Kuba var ökänt för sina strömavbrott långt innan Trump ströp oljetillförseln. Men om kubanernas lott var tröstlös så är den nu förtvivlad. Strömavbrotten är inte längre avbrott, utan status quo. Avbrotten är i stället de korta stunderna av elektricitet.

Vad späkningen ska tjäna till är oklart. Tror USA att Kubas ledare ska kapitulera av omsorg om sina undersåtar? Kubas ledare bryr sig lika litet som Irans om hur deras undersåtar har det. De bryr sig om sin regim, och – om den inte går att rädda – sitt skinn. Hoppas Trump och Rubio att bristen och hungern ska explodera i kravaller och kaos? Knappast det heller. Kubanerna på ön och kubanerna i Miami vill ha USA-investeringar, marknadsekonomi och demokrati, inte inbördeskrig.

Irans regim, då detta skrivs, verkar inte

”Undersåtarna har i snart 70 år ägnat sin bästa tid åt att köa efter livsmedel, gå till fots i timmar och samla vedpinnar till uppvärmning.”

bara ha överlevt Trump utan lärt honom en läxa i slughet och tålmod. Iran hade kort att spela, fast Trump inte förstod det. Frågan är vilka kort den kubanska regimen har kvar. Irans folk avskyr sin regim lika hjärtligt som Kubas folk avskyr sin, men 5–10 procent av iranierna stöder regimen och är en del av regimen. En miljon eller fler av Irans civila är beväpnade och skjuter för att döda vid minsta tecken på missnöje eller protester. Det har hittills räckt för att kuva majoriteten, som i januari då tiotusentals civila mejades ned.

Också Kuba har mängder av beväpnade regimlojalister. Men det är mycket osäkert om de är redo, mentalt, att dränka folkliga protester i blod. Kubas statliga medier berättar inte vad som händer, men folket förstår att regimens dagar är räknade. De förstår att regimens vänner Kina, Iran, Nordkorea och Ryssland inte längre kan påverka utgången. Skulle kubanerna i regimens olika livgarden skjuta blint på civila landsmän i dag, utan något upptänkligt segerscenario?

Södra Floridas kubaner, Trumps och Rubios grannar, hör till det republikanska partiets mest hyperaktiva grupper. Det är de som ligger bakom de sanktioner och det handelsembargo som i alla år givit Castroregimen dess käraste ursäkt för bristen och nöden. Embargot, som regimen – och Castrobeundrare i andra länder – kallar ”blockad”, har aldrig varit

Fidel Castro (mitten) och Huber Matos (th).

total. Så länge den kubanska staten hade ett minimum av intäkter köpte den ris och majs av USA.

Exilkubanerna i USA kommer inte i längden att acceptera någon ”venezolansk” lösning, där diktaturens makthavare får sitta kvar om de svär trohet till Trump. För dem, och för de allra flesta kubaner på ön, är friheten ett villkorslöst krav.

Kubas revolution var ett drygt tvåårigt gerillakrig där liberaler och socialdemokrater dominerade. Dess första programpunkt var fria val. Alla revolutionsledarna var demokrater – alla utom tre: bröderna Fidel och Raúl Castro och deras argentinske kumpan Ernesto ”Che” Guevara. Ingen av de tre hade några tankar på vare sig val eller frihet – men de höll tyst med det i det längsta.

Mot slutet av 1959, nära ett år efter revolutionen, när kraven på demokratiska reformer blev besvärande för Fidel Castro, kastade han masken. Kritikerna, hans forna vapenbröder, åtalades för förräderi och kastades i fängelse. Den mest orädd av dem, Huber Matos, dömdes till 20 års fängelse. Hans enastående självbiografi, med en oförglömlig fängelse-skildring, finns på engelska: *How Night Fell*. En gång i Miami då jag sade till Matos att han måste vara den hårdast drabbade under den långa statsterrorn, log han och tog med mig till en liten herre bosatt i närheten.

Det var Mario Chanes, som suttit fängslad tillsammans med Castro efter det misslyckade upprorsförsöket 1953 och slagits vid hans sida under gerillakriget som föregick revolutionen. År 1961 dömdes Chanes till 30 års straffarbete för att ha krävt fria val. Han avtjänade hela straffet, långa tider i ett ”cigarrfodral”, där man fick lära sig sova stående. Kuba har i dag fortfarande minst 1 200 politiska fångar. ■

Nathan Shachar är utrikeskorrespondent.

FOTBOLLS-VM

Varför har USA inget bra fotbollslag?

Trots lysande förutsättningar står sig det amerikanska herrlaget slätt. Orsaken är både kulturell och politisk.

Av Svante Holmberg

Torsdagen den 11 juni invigs världsmästerskapet i fotboll för herrar. I år hålls turneringen i USA, Kanada och Mexiko. VM är alltså tillbaka i USA 32 år efter den, inte minst för svensk del, underbara sommaren 1994. Men trots att värdnationen har en befolkning på 342 miljoner, planetens största ekonomi och överlägset flest olympiska medaljer, har dess herrlandslag aldrig varit en stormakt i fotboll. Varför är de inte bättre i världens populäraste sport? I berättelsen om den amerikanska nationens uppkomst, inre konflikter och relation till omvärlden finns ledtrådar.

Fotbollen anlände tidigt till USA. Redan på 1860-talet utövades sporten på Princeton University, och i samma delstat – New Jersey – etablerades år 1884 det första seriespelet utanför Storbritannien. Den amerikanska cupen, som har korat vinnare sedan 1914, är ett av världens äldsta riksmästerskap. Två år senare, mitt under första världskriget, spelade landet sin första landskamp mot Sverige i Stockholm. Och när det första världsmästerskapet avgjordes i Uruguay 1930 kom USA på tredje plats, det bästa resultatet hittills. Ändå fick fotbollen aldrig riktigt fäste i landet.

I boken *Offside. Soccer and American Exceptionalism* (2001) visar statsvetarna Andrei Markovits och Steven Hellerman hur sporten misslyckades med att bli en del av Amerikas hegemoniska idrottskultur, det vill säga de sporter medborgarna aktivt följer och som ges mycket plats i medierna. Utrymmet för nya sådana sporter var i praktiken fullt när fotbollen kom till USA, och dessutom mötte fotbollen ideologiskt motstånd.

Mot bakgrund av Amerikas enorma

I amerikansk fotboll slipper USA anpassa sig efter internationella regelverk. Där går det betydligt bättre.

”Precis som i andra samhällen med en postkolonial identitet ville man bygga en idrottskultur fri från den forna kolonialmakten.”

makt i dag är det lätt att glömma att dess grundare år 1776 såg nationen som ett befrielseprojekt från det brittiska imperiet. Precis som i andra samhällen med en postkolonial identitet ville man bygga en idrottskultur fri från den forna kolonialmakten. Därför undveks engelska sporter såsom fotboll. I stället skapade man tidigt egna varianter av brittiska idrotter, som slagbollspelet *rounders* och rugby i form av baseball

och amerikansk fotboll. Tillsammans med den inhemska uppfinningen basket etablerade de sig under perioden 1870–1930 som landets hegemoniska sporter. Baseball utvecklades till den vita arbetarklassens mest populära fritidssysselsättning och ligan MLB blev 1876 världens första professionella idrottsserie.

På universiteten, bland den snabbt växande medelklassen, dominerade den amerikanska fotbollen. En av dess mest högljudda tidiga supportrar var president Theodore Roosevelt, anhängare av ideologin ”muskulär kristendom”, som såg den brutala sporten som en simulering av ett slagfält. En karaktärsdanande aktivitet som skulle göra män av pojkar. Basketen uppstod i samma kristna universitetsmiljöer, men fick under tidigt 1900-tal genomslag som de svarta slavättlingarnas mest älskade idrott.

Att lära sig uppskatta nationens sporter har varit viktigt för den som velat bli amerikan. Fotbollen har däremot associerats med nyanlända invandrare och globalisering. Exempelvis bar landets bästa klubbar ofta etniska namn som Brooklyn Hispano och Philadelphia Ukrainians, och de många försöken att marknadsföra fotbollen gjordes antingen genom uppvisningsmatcher av europeiska och latinamerikanska lag – bland annat spelade Djurgårdens IF mot Liverpool FC i New York 1948 – eller genom att i slutet av 1960-talet starta en påkostad professionell liga, NASL, och fylla den med flera av världens bästa spelare, som Pelé, Franz Beckenbauer och Johan Cruyff, med amerikaner som utfyllnad. Att satsa på dyra utländska stjärnor bar sig dock inte ekonomiskt och 1984 gick ligan i konkurs.

”Fotbolls-VM är inte bara tråkigt, det är ondska. Ett första steg mot en världsregering [...] Det är en del i en diabolisk plan för att underminera det amerikanska sättet att leva”, sade den konservativa tv-programledaren Tucker Carlson under VM i Tyskland 2006.

Det amerikanska fotbollsförbundet kom med i det internationella förbundet Fifa redan 1913, men trots det var amerikanerna under hela 1900-talet ofta ovilliga att rätta sig efter organisationens regelverk. Till exempel spelade man fyra perioder på 22 minuter och tillät fria byten. Man använde fem- och tiominutersutvisningar och straffar där straffläggaren springer med bollen från mittplan. Och tidvis spelade man hellre inomhus i hockeyrinkar övertäckta med konstgräs än ute.

Medan man i de egna sporterna själva bestämde reglerna och utnämnde vinnarna till världsmästare, var amerikanerna här tvungna att mot sin vilja anpassa sig till en multilateral världsordning. Att man kallar fotboll för ”soccer” är även det ett särdrag. Ordet är dock ett ålderdomligt brittiskt smeknamn på den formella beteckningen ”association football” och inget unikt amerikanskt påfund.

Journalisten Franklin Foer beskriver i sin bok *How Soccer Explains the World* (2004) hur ligan NASL likväl bidrog till att fotbollen på 1980-talet fick ett genombrott som motionsaktivitet för barn hos den vita progressiva medelklassen. För föräldrar som var unga under väns-tervågen på 1960-talet passade sporten tidsandans moral: mindre våldsam än amerikansk fotboll, inte lika ångestladdad som basebollen med sin ensamme slagman och utan basketens koppling till innerstädernas svarta slum.

Samtidigt finns där hela tiden andra i det amerikanska samhället som, liksom Carlson, är mer kritiska till fotboll. Enligt Foer tror många av dem på en idé om att USA:s historia och statskicks har gett nationen en unik roll att spela i världen och att landet därför inte behöver underkasta sig internationella lagar och organ. För dessa människor är fotbollen en symbol för att Amerika övergett sin egen tradition och underkastat sig resten av världens program. Dessutom har afroamerikanerna aldrig helt tagit fot-

FOTO: GETTY IMAGES

När Sverige grävde guld i USA 1994 åkte världlandet ut redan i åttondelsfinal.

bollen till sig. Kanske som en symbolisk protest mot den vita medelklass som gjort sporten till sin. Kanske därför att ungdomsfotboll i USA nästan alltid har spelats i klubbar mot betalning, vilket gör den dyr.

Foers tes, att synen på fotboll i Amerika är länkad till kulturella och politiska motsättningar i samhället, har bekräftats i vetenskapliga studier. I en rapport framkom att personer på landsbygden med låg utbildning och negativa attityder till invandring och etnisk mångfald i högre grad ogillade sporten, än utbildade stadsbor som var positiva till immigration och mångfald. En annan studie visade att fotboll inte bara är mer populärt i demokratiskt styrda delstater, utan även att stödet för partiet ökade i alla stater som arrangerade matcher under världsmästerskapet 1994. I ljuset av det ovanstående är det nog ingen slump att det demokratiska partiets nya stjärnskott, New Yorks borgmästare Zohran Mamdani, flitigt profilerade sig som fotbollsentusiast under valkampanjen förra året.

Måhända är det den sortens unga progressiva kändisar som en dag ger fotbollen sitt stora genombrott i USA, men där är vi inte ännu. Förvisso blev VM -94 en publiksuccé, och sedan 1996 finns proffsliigan MLS, men det är alltjämt klart färre som ser den än de tre

inhemska sporternas högstaligor, och få amerikaner – den stora gruppen latin-amerikanska invandrare inkluderad – anger fotbollen som sin favoritsport.

Synen på världens största idrott delar således amerikanerna sedan nationens barndom – gamla och nya invandrare, svarta och vita, fattiga och rika, konservativa och progressiva. En schism som bidragit till att fotbollen i landet aldrig fått en hegemonisk position och ett riktigt bra herrlandslag. Ett undantag finns emellertid i Donald Trump.

Vid minst två tillfällen har den republikanske presidenten föreslagit att amerikanerna, liksom större delen av mänskligheten, bör kalla sporten för fotboll i stället för soccer. Och fastän han regelbundet avfärdar internationella organisationer som FN och Nato samarbetar han gladeligen med Fifa. Enligt tidningen Politico är även de dekret han utfärdat med besöksförbud för medborgare från främst muslimska länder försedda med undantag för sommarens VM. Trump hamnar alltså närmare Mamdani än Carlson i sin attityd till sporten. Vad det betyder för Republikanerna och fotbollens framtid i Amerika återstår att se. ■

Svante Holmberg är gymnasielärare i religions- och samhällskunskap.

SVERIGE

Vänsterns verklighetsförankring

Populisterna sätter fingret på något: politikerna har länge agerat i strid med folkviljan. Tidenredaktören Payam Moula försöker hitta en lösning på problemet.

Av Torbjörn Elensky

Payam Moula är chefredaktör för Socialdemokraternas tidskrift *Tiden* och har en licentiatexamen i filosofi. Han har givetvis partibok. Men han är en av få inom svensk politik som försöker förstå samhällsutvecklingen och tänka vidare – för att stärka sitt parti, men ännu mer för att förändra världen till det, i hans ögon, bättre. Vid upprepade tillfällen har han skrivit och sagt saker som vänsterns opinionsbildare reagerat negativt på – inte minst om invandringen och dess kostnader. Han ligger i sin syn rätt nära LO:s chefsekonom Torbjörn Hållö och representerar faktiskt en mera traditionell vänsterhållning: fri invandring är en nyliberal utopi, ska man kunna hålla lönerna uppe kan det inte vara ett fritt tillflöde av ny arbetskraft hela tiden. Detta var tidigare en självklarhet, men debatten har varit stängd från både höger och vänster för argument av det slaget.

Marx menade att filosoferna tidigare hade försökt förstå världen, men att det nu (då) gäller att förändra den. Den där lilla frasen ligger bakom den höga graden av aktivism inom akademien, särskilt inom samhällsvetenskaper och humaniora. Men den som vill förändra världen måste verkligen först förstå den, och för det krävs att man inte väjer för obehagliga fakta eller insikter som går emot ens egen vilja och känsla, ens etos.

Moula har fått en del skit för sin benägenhet att säga som det är. Man har inte automatiskt rätt för att man får skit, men hans förmåga att säga rakt ut att migrationen är ett problem för Socialdemokraterna är lovvärd. Nivån har inte bara varit så hög att den hotar välfärden och sammanhållningen, håller nere lönerna i vissa yrken och splittrar samhället. Den har dessutom varit på en sådan nivå att vi inte

FOTO: TT

Socialdemokraterna byggde folkhemmet, men dess invånare verkar inte riktigt trivas.

”Invandringen hotar välfärden, helt enkelt för att den kostar för mycket – trots alla underbara invandrade undersköterskor.”

kunnat ta hand om dem som kommer hit. Det skadar både dem och oss, långsiktigt dessutom. Psykiatern Johan Cullberg skrev i sin bok *Kris och utveckling* (femte upplagan, 2006) att uppemot 30 procent av invånarna i ”många nya förorter till storstäder” var i behov av specialishjälp. Tjuo år och nästan två miljoner ytterli-

gare invandrare senare har problemet knappast blivit mindre. Både de som vill reducera våldsbrottsligheten till ett socialt och ekonomiskt problem och de som vill förklara allt med kultur och klaner är antagligen rätt fel ute.

När Moula i sin nypublicerade bok *Det goda* skriver om varför folk i så hög grad vänt sig från politiken eller till populisterna (inklusive SD, även om beteckningen inte riktigt passar dem längre) förbigår han några viktiga saker. För det första det enkla faktum att politikerna under så många år gick rakt emot den folkvilja som önskade minskad invandring, och i stället öppnade för en allt större och de senaste tio åren proportionellt sett orimligt stor invandring. Den hotar välfärden, helt enkelt för att den kostar för mycket

– trots alla underbara invandrade undersköterskor. Den förändrar även landet kulturellt, och det kan man gilla eller vara neutral inför, likaväl som ogilla, men att det inte har gått att diskutera är inte ett gott betyg till den demokratiska offentligheten.

En annan företeelse som drivit folk från de traditionella partierna, inte bara i Sverige utan i hela EU, är tendensen att förlägga allt mer makt till internationella organisationer och dito juridik. Detta har gjort att folk tappat känslan av politisk agens. Populistiska partier är olika i olika länder, beroende på kultur och tradition, men ett har de gemensamt: de säger sig vilja återge folket agens, även om de inte uttrycker sig så. (Och sedan gör de det inte heller, men det är en annan historia.)

Liksom borgerligheten, med Moderaterna i spetsen, länge verkade ha ockuperats av nyliberaler har Socialdemokraterna i hög grad representerats av en akademisk kulturvänster utan markkontakt. Även Moula är en utpräglad akademiker, filosof rentav, men med en vilja att se igenom teoriernas raster.

Helt utan någon förklaringsmodell, metod eller ideologi går det förstås inte att förstå verkligheten. Det är viktigt med en fungerande karta. Moula menar att den liberala demokratin inte levt upp till sina löften: vi har inte fått någon fungerande meritokrati, utan de som tillhör eliten, särskilt kapitalisterna, skyddar sina positioner bakom retoriken. Den liberala demokratin saknar skyddsvallar mot kapitalets makt – de kulturradikala uppfattningarna och den ideologiska individualismen som dominerar diskursen är inte något uttryck för motstånd, utan anpassning. Moula är inte ensam om denna typ av kritik. Yascha Mounk och Musa al-Gharbi har skrivit mycket klok kritik från vänster mot vad som svepande kan kallas woke.

Men Moula vill alltså ha mer, inte mindre demokrati. Intressant nog sätter han sitt hopp till vad han kallar postliberalismen, en huvudsakligen konservativ ideologisk tendens. Dess kritik mot den totala frihetens och hyperindividualismens evangelium mynnar ut i önskemål om mer gemenskap och en starkare stat. De till höger betonar gärna kristendomen och är kritiska mot HBTQ-rörelsen.

”Det är möjligt att jag missat något, men jag förstår inte vad ekonomisk demokrati skulle vara.”

Moula, som verkar förstå varför folk är trötta på att bli förelästa för av blåhåriga hen, framhåller Blue Labour som något de svenska Socialdemokraterna borde titta på. Ävenså den danska socialdemokratin, som vinner val på sin restriktiva invandringspolitik – och, naturligtvis, Danmarks lägre arbetslöshet och bättre ekonomi.

En mera konservativ vänster skulle absolut ha framtiden för sig, det är jag också övertygad om. Men för det krävs en ordentlig förnyelse, och samtidigt en djupare anknytning till de egna traditionerna. Det är trots allt Socialdemokraterna som byggt det folkhem som gett oss förutsättningen för den svenska statsindividualismen. Vilka kollektiv ska vi uppgå i? Kyrkan? Nationen? Partiet? Det är slående när man läser partiprogram från 1950-talet att hela bygget syftade till att befria individerna. Har friheten gått för långt? Men vem kommer att välja mindre frihet? Individualismens utbredning är den djupa globala megatrenden i vår tid, och även om det finns flera olika politiska och religiösa rörelser som reagerar mot den lär det bli svårt att förhandla fram mindre frihet för folk; utom för dem som väljer det själva, för sig själva, som individer.

Moula resonerar genomtänkt utifrån

Payam Moula, chefredaktör för den socialdemokratiska tidskriften Tiden.

sina åsikter, men vissa centrala begrepp är märkligt vaga. Särskilt ”ekonomisk demokrati”, något Socialdemokraterna alltsedan löntagarfondernas dagar har varit väldigt försiktiga med att prata om. Det verkar inte räcka med lagstiftning som begränsar rätten till rovdrift eller starka fackföreningar som kan förhandla fram rimliga löner. Vad är det mer han vill ha? Jag tror inte han vill förstatliga allt. Och att arbetarkommittéer skulle ta över alla företag verkar bara ... fånigt. Det är möjligt att jag missat något, men jag förstår inte vad ekonomisk demokrati skulle vara.

Det finns så mycket i *Det goda* som är intressant. Den följer inte alla tankar till slut – om det nu ens skulle gå – men Moula verkar på allvar vilja förändra och fördjupa det politiska samtalet. Något jag själv anser vara absolut essentiellt för att vi ska kunna hålla liv i vår demokrati, utan att den förvandlas till ett allt sprödare utanverk bakom vilket den verkliga makten gör vad den vill, abstrakt, svår-gripbar, otillgänglig för seriös kritik. Moula säger mycket jag inte instämmer i och flera saker som jag förbehållslöst kan instämma i. Inte minst hans konstaterande att vår tids politik är föråldrad: ”De stora ideologierna – socialism, liberalism och konservatism – är formade i en tid då världen såg radikalt annorlunda ut [...] Ändå står vi kvar i samma debatter, på ett sätt som fördummar politiken.”

Vad är ett gott liv och är det politiken som ska ge oss det? Det självklara liberala svaret är att politiken huvudsakligen ska hålla sig undan människors livsval. Payam Moula vill att politiken, det vill säga politikerna, det vill säga tjänstemännen, ska ha större inflytande över våra liv. Som författare har jag viss erfarenhet av hur dessa kadrer påverkar mitt fält, och jag är inte säker på att jag skulle vilja ha mer av det i mitt privatliv heller. Men Moula är värd att tas på allvar. ■

Torbjörn Elensky är författare.

LIVET & POLITIKEN

Partiledardebatter är publik tortyr

SUSANNA
BIRGERSSON
är fri skribent.

Alla kritiker verkar överens om att detta valårs försök att förnya den politiska journalistiken är erbarmligt och obeskrivligt dåliga.

Förhoppningen är att om man slänger in en partiledare i en ny situation med oväntade typer av frågor så kommer något viktigt och intressant att avslöjas. Greppet börjar bli gammalt. 2014 skulle partiledarna till exempel sitta i terapistolen hos Poul Perris. Men svaren var lika tillrättalagda som vanligt och syftade så klart enbart till att stryka under respektive partiledares politiska agenda.

I år körs partiledarna runt i taxi, grillas i något som kallas "Fördomsshopen" och har erbjudits det tvivelaktiga nöjet att få porträtteras av en uttalat vänsterlutande komiker. Jag har inte tagit del av denna nyskapande journalistik och kommer heller inte att göra det. Det finns inget med partiledarna i egenskap av privatpersoner som intresserar mig nämnvärt.

Jag tittar naturligtvis inte heller på dessa programs antites: SVT:s "30 minuter", som går ut på att en programledare under en halvtimmes tid försöker sätta dit makthavare för vad som oftare är bisak än huvudsak.

Partiledardebatter är ett slags publik tortyr – alltså tortyr av publiken. De går också bort.

Vad jag skulle önska, vad det här landet skulle behöva och vad som skulle revitalisera den kommande valrörelsen är en politisk journalistik som förmår koppla sakpolitik till samtidsanalys och ideologi. Och då menar jag inte att Simona Mohamsson ska förhöras om liberalismens huvudsakliga beståndsdelar eller att Nooshi Dadgostar ska ställas till svars för Lenins och Stalins brott mot mänskligheten. Sådant leder ingenvart.

Jag vill veta vad Miljöpartiet har för människosyn. Är människan unik och med ett unikt värde – eller bara en del av ett större ekosystem? Är människan rentav numera en invasiv art som mest förstör för de andra arterna? Vad får den gröna människosynen för konsekvens i mötet med, säg, transhumanismen?

Jag vill veta vad Magdalena Andersson tänker om arbetsmarknaden i den nära framtid där AI har gjort en betydande del av arbetskraften

överflödig. Ska vi dela på jobben, som i fyratimmarsdagar och tredagarsveckor? Går det? Medborgarlön – under vilka förutsättningar kan det funka? Hur skapas mening för dem som inte behövs på arbetsmarknaden? Ja, vad tänker arbetarrörelsens ledare när hon tänker på arbete sisådär 10–15 år framåt i tiden?

Jag vill veta vad Ulf Kristersson anser måste till för att kväsa antisemitismen som grasserar i Sverige och i hela västvärlden. Jag vill veta om vår statsminister har samma bild av hotet från islamismen som jag, och om han också anser att det vettlösa och skamlösa och fruktansvärt utbredda hatet mot Israel och israeler är vår tids antisemitism. Jag vill höra vad han mot bakgrund av detta anser om tillämpningen av lagen om hets mot folkgrupp.

Jag vill höra Jimmie Åkesson förklara hur ett nationalistiskt parti som SD förhåller sig till liberala principer som yttrandefrihet, rättssäkerhet, pluralism, maktindelning och religionsfrihet? Finns det någon motsättning? Finns det nationalistiska principer som trumfar – och vad måste de i så fall få för politiska konsekvenser? Eller – drastisk *take* – är nationalisterna egentligen de nya, bättre liberalerna som skyddar Västerlandets frihetliga värderingar?? Hur kan den nationalistiska EU-skepsisen förenas med insikten att en liten nationalstat är som ett rö i vinden när världens stormakter dikterar skeendena på storpolitikens arena?

Jag kan omöjligt vara ensam om att längta efter den typen av politisk journalistik. Det är ju mot bakgrund av en sammanhängande världsbild som sakpolitiken blir relevant och intressant. Hur kan inget av de stora mediehusen ha kommit på idén att prata ideologi och framtidsfrågor med partiledarna inför valrörelsen? Tror de på riktigt att taxiresor, fördomsshower och popartister ska lyckas höja intresset för politiken – när metoden är att försöka prata så lite som möjligt om just politik? "Om vi kan få Ebba Busch att säga något oanständigt eller Nooshi Dadgostar att avslöja något dumt litet intresse – då minsann kommer unga människor att fatta att politik verkligen är viktigt."

Det är svårt att finna något som ursäktar detta förakt för vuxna, tänkande människor. ■

"Jag vill veta vad Miljöpartiet har för människosyn."

ÖVERVAKNING

Din bil ser dig

Moderna bilar samlar in mängder av data och övervakar sin omgivning. Från och med i sommar måste kameror riktas även mot förarplatsen.

Av Blanche Sande

Från och med den 7 juli måste alla nya bilar som säljs inom EU ha en inbyggd kamera riktad mot föraren. Den ska övervaka hans eller hennes huvudposition, ögonrörelser och eventuella gäspningar för att säkerställa att vederbörande inte verkar trött eller tittar bort för länge från vägen.

Beslutet kommer från Bryssel och motiveras med att trafikolyckorna måste minska. Dödsfallen i trafiken har visserligen minskat med 17 procent de senaste tio åren och med hela 80 procent sedan 1991, men EU har en nollvision och lagstiftaren menar att det motiverar övervakningskameror. Det nya regelverket ingår i en EU-förordning som klubbades redan för sju år sedan, hösten 2019.

Vid tidpunkten passerade kravet på övervakningskameror under radarn, kanske för att det ingår i "Förordning 2019/2144 om krav för typgodkännande av motorfordon och släpvagnar samt de system, komponenter och separata tekniska enheter som är avsedda för sådana fordon, med avseende på deras allmänna säkerhet och skydd för personer i fordonet och oskyddade trafikanter [...]". Ordet "kamera" nämns inte någonstans i texten. Övervakningen kallas i stället för ett "avancerat distraktionsvarningssystem", eftersom kamerorna kopplas till varningsmeddelanden (audiella och visuella).

Systemen har mött en del kritik. EU:s transportsäkerhetsråd ifrågasätter om kamerorna reagerar på de viktigaste distraktionerna i trafiken, nämligen de så kallade infotainmentskärmar som har ersatt de gammaldags kontrollpaneler med knappar som kunde användas utan att föraren tog blicken från vägen.

Andra varnar tvärtom för att varningssystemen är så överkänsliga att de

FOTO: TT

Förarplatsen i moderna bilar ingår snart i övervakningssamhället.

blir en distraktion i sig själva. En journalist på australiska Cars Guide kunde inte ens kasta en blick på hastighetsmätaren eller se sig om för att kontrollera döda vinkeln utan att bilen sade åt henne att hålla ögonen på vägen. En annan skriver att system som bromsar automatiskt, bombarderar föraren med högljudda varningar eller "rättar till" färdriktningen om man exempelvis försöker undvika en grop i vägen skapar helt nya problem i trafiken.

Det finns förstås även människor som känner sig obekväma med att övervakas i ett privat utrymme som sin bil. När transportföretaget UPS i våras installerade kameror med AI-system riktade mot förarna fick Integritetsskyddsmyndigheten in 50 anmälningar. Men den övergripande trenden är den motsatta. I takt med att samhället har blivit otryg-

gare har övervakning i både Sverige och övriga Europa gått från att betraktas som ett ingrepp i privatlivet till lösningen på en mängd samhällsproblem. Politiker lyfter fram övervakning med endera kameror eller digitala verktyg som ett verktyg mot gängkriminalitet, illegal invandring, sexuellt utnyttjande av barn, trafikolyckor, terrorism och covid-19-pandemin. Moderaterna går till val på att fördubbla antalet övervakningskameror i Sverige, och den gångna mandatperioden har polisens övervakningsbefogenheter utökats radikalt.

Opinionsmätningar visar att en majoritet av svenskarna är positiva till övervakningskameror, även med ansiktsgenkänning, åtminstone på offentlig plats. De flesta uppfattar av allt att döma kameror som en källa till tryg-

Forts. →

het. Men de utgör samtidigt en säkerhetsrisk. Ett samhälle där stora mängder data samlas in och lagras har sårbarheter som ett oövervakat samhälle saknar. Just bilvärlden har många exempel på detta. I moderna bilar har det blivit rutin att samla in stora mängder data om användarna. År 2023 granskade Mozilla Foundation, stiftelsen som ligger bakom webbläsaren Firefox, 25 större bilmärken och konstaterade att alla samlar in mer data än vad som behövs för att bilen ska fungera. Nitton av dem förbehåller sig rätten att sälja dessa data till andra företag. Ytterligare ett par har en mer vag formulering om att ”dela” data med tredje part. Det rör sig om ett brett spektrum av information – bland data som specificeras i biltillverkarnas *privacy statements* finns användarnas psykologiska egenskaper, intelligens, hälsotillstånd, attityder, sexuella aktivitet och genetiska information.

Samtidigt har flera stora bilmärken uppmärksammats för omfattande dataläckor de senaste åren. I början av 2025 rapporterade tyska Der Spiegel att information om 800 000 bilisters rörelsemönster hade legat oskyddad på nätet. Det gällde personer, bland annat i Sverige, som körde elbilar från Volkswagen eller något av VW-koncernens andra märken.

Volkswagen samlar in så detaljerade data om när bilarna startar och stannar att man ofta har kunnat se var de befinner sig med en decimeters felmarginal. Baserat på detta, ibland i kombination med användarprofiler i Volkswagens app som förarna måste skaffa för att få tillgång till alla bilens funktioner, kunde Der Spiegels journalister identifiera politiker, företagsledare och personer som av allt att döma var tjänstemän i den tyska säkerhetstjänsten. Det gick att se var de bodde, arbetade och tillbringade sin fritid. Exempelvis kunde man se var Nadja Weippert, en ledamot för Die Grüne i Niedersachsens delstatsparlament som uppger att hon utsatts för hot i arbetet, brukade träna och fika. Man kunde också se var de 35 elbilarna i Hamburgpolisens fordonsflotta befann sig.

Volkswagenläckan upptäcktes av etiska hackare med hjälp av en visselblåsare och hann åtgärdas innan någon fientlig aktör, vad vi vet, kommit över känslig information. Men persondata kan

FOTO: TT
Hundratusentals elbilar exporteras från Kina till Europa varje år – fulla av övervakningsutrustning.

”Flera stora försvarsföretag rapporteras uppmåna anställda med sådana bilar att inte föra arbetsrelaterade samtal i bilen och inte ansluta sina telefoner via usb eller bluetooth.”

hamna i fel händer på fler sätt än genom dataläckor. Moderna bilar – särskilt elbilar och bilar med internetuppkoppling – både lyssnar på sina passagerare och filmar sin omgivning. Det är ett säkerhetsproblem, inte minst som kinesiska elbilar blir allt vanligare i Europa. Storbritanniens försvarsdepartement lär ha portat kinesiska elbilar från känsliga militära anläggningar, och flera stora försvarsföretag rapporteras uppmåna anställda med sådana bilar att inte föra arbetsrela-

terade samtal i bilen, inte ansluta sina telefoner via usb eller bluetooth och att inte parkera inne på anläggningarna.

I november 2025 publicerade svenska Trafikverket rapporten ”Öppen antagonistisk hotbild mot transportsektorn”. Även den pekar ut moderna bilar som ett säkerhetsproblem: ”Den uppkopplade tekniken i dagens bilar öppnar för ytterligare en sårbarhet som måste adresseras. Elbilar tillverkade i länder vars lagstiftning kräver att även privata företag lämnar uppgifter till landets under rättelstjänst (läs: Kina, red:s anm.) kan innebära en informationssäkerhetsrisk.” Trafikverket hänvisar till en grupp säkerhetsexperter på norska Telenor som upptäckte omfattande datatrafik mellan en vanlig familjebil av det kinesiska märket Nio och mottagare i Kina.

Rapporten lyfte även risker med statliga myndigheters egen trafikövervakning. Enligt brittisk underrättelstjänst har ryska GRU hackat övervakningskameror vid ukrainska gränsövergångar och järnvägsstationer för att kartlägga biståndskonvojer – deras storlek, rutter och tidtabeller. Kamerorna finns där för att motverka brott och upprätthålla gränskontroller, men samtidigt gjorde deras existens det möjligt för Ryssland att kartlägga konvojerna. Ryssland har flera gånger under det pågående kriget anklagats för drönarattacker mot just biståndslieferanser.

På berörda myndigheter och inom försvaret verkar det med andra ord finnas en förståelse för riskerna med övervakning. Bland lagstiftare, i både Sverige och Bryssel, verkar riskmedvetenheten mer begränsad.

EU-kommissionens riktlinjer för mandatperioden 2024–2029 fastslår tvärtom att EU ska ”ta vara på potentialen hos data” genom att göra det lättare för företag att dela information om sina kunder i stor skala. Detta ska på samma gång bidra till att lösa energiproblemen, förbättra sjukvården och åtgärda unionens svaga konkurrenskraft.

Hur det kommer att påverka säkerheten kommenteras inte. ■

Blanche Sande är redaktör i Axess.

SÄKERHET & FÖRSVAR

Drönarkriget är över oss

MIKAEL HOLMSTRÖM
är journalist och
författare med inriktning
på försvarsfrågor.
mhcoldwar@hotmail.com

Scenen kunde vara hämtad ur ett naturprogram på tv: vårsolen värmer de böljande fälten på slätten, som kantas av trädgångar i skir grönska. På en fyrhängad Skånegård kröns skorstenen av ett stort storkbo med en livs levande stork.

Inifrån gården hörs olika ljud, som från ettriga getingar eller surrande humlor.

Men idyllen är bedräglig. Jag besöker Södra skånska regementet (P 7) och dess övningsfält Revingehed. Det vi hör är inte flygfän utan olika slags militära drönare som lyfter från bondgårdens innergård. Den är tillfällig bas för en grupp drönarsoldater. De deltar i arméövningen Väreld, en del av Försvarsmaktens storövning Aurora 26 i maj.

Drönare dominerar alltmer storkriget Ryssland–Ukraina, som är inne på sitt femte år, och de har revolutionerat krigföringen. Incidenter har inträffat även i Sverige, som i vintras när det franska hangarfartyget ”Charles de Gaulle” kom till Malmö. Ett ryskt militärt fartyg i Öresund sände en drönare mot hangarfartyget, men drönaren upptäcktes av svenska marinen, som störde ut inkräktaren.

Drönare är fjärrstyrda, obemannade farkoster, både små och stora, som spanar eller angriper fienden på land, till sjöss eller i luften. Ingen del av stridsfältet verkar undgå spaningsdrönarnas kameror.

Den svenska Försvarsmakten har varit sen med att införa drönare brett, liksom även sensorer och vapen för försvar mot drönare. P 7 fick moderna drönare först för ett år sedan. De är små spaningsdrönare med fyra propellrar och kamera. Soldaterna sitter vid bildskärmar och styr drönarna, ungefär som att spela Playstation. När ett fientligt mål identifierats skickas en större attackdrönare upp för att fälla vapen mot målet. Alltihop tar endast 5–10 minuter. I övningen fälls inte skarpa vapen, utan tennisbollar. Trots det känns det obehagligt att höra surret från drönare som närmar sig.

Soldaterna lär sig av gästande ukrainska drönarpiloter. Det är en gentjänst för utbildningen av ukrainare på de Stridsfordon 90 som Sverige donerat.

Ryssland och Ukraina kapprustar nu med drönare, som byggs snabbt och modifieras inom ett par veckor. De har blivit en förbrukningsvara – som ammunition – där kamikazedrönare jagar

och dödar enskilda fiendesoldater. Ukraina ska i år tillverka sju miljoner drönare.

Att verka och överleva på stridsfältet blir därmed allt svårare. Detta sker samtidigt som Sverige har gått med i ett Nato som rustar mot Ryssland. För P 7 är detta en konkret utmaning. 550 av regementets män och kvinnor utgör en del av Natos framskjutna styrkor i Lettland under vart annat halvår, från januari till juni. Styrkorna i Lettland ska avskräcka Ryssland från angrepp – men ska i värsta fall försvara territoriet och slå tillbaka ett ryskt anfall.

P 7 ska även sätta upp en hel mekaniserad brigad, ett anfallsförband med 5 000 militärer, senast år 2031. Men övningar där Nato bjudit in ukrainska drönarförband för att agera motståndare visar att en pansarbrigad med traditionellt uppträdande har svårt att överleva på det moderna stridsfältet.

Detta innebär sammantaget en stor omställning för svenska militärer som utbildades i en era av nedskärningar och små fredsbevarande insatser.

– Under 20 år gjorde vi allting annat än att öva på vår kärnuppgift: att anfälla. Syftet nu är att åter snabbt kunna vinna och slå ihjäl motståndaren, konstaterar överstelöjtnant Andreas Ziegenfeldt.

Han leder ett försök med ett nytt ledningssystem för P 7:s brigad. Det prövas både här och skarpt i Lettland. Försöket bygger på ett smart utnyttjande av civil teknik som mobiler och internet, i stället för dagens komplicerade militära ledningssystem. Försöket visar också att det går att minska de militära staberna och risken för upptäckt, samtidigt som effektivitet, snabbhet, rörlighet och därmed chanserna att överleva ökar. Brigadchefen Annelie Olausson kan med en liten datorskärm som ryms i en uniformsficka på bröstet följa brigadens olika förband och även delta i chattar där information delas och order snabbt ges.

Arbetet med mobiler och chattar kan de värnpliktiga ta sig an direkt, utan utbildning. Och deras förslag till förbättringar genomförs snabbt, berättar de. Det handlar alltså inte bara om att införa ny teknik, utan även om ett nytt sätt att arbeta, en ny kultur. ■

”Att verka och överleva på stridsfältet blir därmed allt svårare.”

FOTO: GETTY IMAGES

Muslimska brödraskapet terrorklassades av USA i januari. I Sverige uppfattas det fortfarande som en legitim del av civilsamhället.

DEBATT

ASIKTERNA
ÄR
SKRIBENTENS
EGNA

Den strukturella naiviteten

Det är inte enskilda politikernas naivitet som ligger bakom Sveriges oförmåga att hantera islamism, utan vår samhällsstruktur.

Av Sameh Egyptson

Den islamistiska organisationen Muslimska brödraskapet strävar efter att införa sharialagar globalt genom att infiltrera politiska och civilsamhälleliga organisationer. I maj 2025 varnade till exempel en statlig rapport i Frankrike för brödraskapets starka fäste i civilsamhället, där det uppgavs kontrollera minst 200 moskéer och ha inflytande över skolor och idrottsverksamheter. Samma rapport lyfte fram Sverige som ett särskilt infiltrerat land.

Det är inte en slump. Under flera decennier har svenska offentliga medel finansierat uppbyggnaden av organisa-

tioner, skolor, studieförbund och biståndsverksamheter kopplade till islamistiska miljöer. Redan under 1990-talet skapades plattformar där nätverk med rötter i Muslimska brödraskapets internationella struktur kunde etableras och utvecklas. Politiska överenskommelser slöts mellan den socialdemokratiska Broderskapsrörelsen och Sveriges muslimska råd, där inflytande och representation i politiska församlingar utlovades. Samtidigt öppnade flera partier – från vänster till höger – sina strukturer för aktörer med kopplingar till islamistiska miljöer. Dessa förhållanden

är dokumenterade i min avhandling och visar att det inte rörde sig om enstaka misstag, utan om ett återkommande mönster.

Som en konsekvens av denna utveckling har vi i dag en mängd islamistiskt orienterade nätverk i det svenska civilsamhället – föreningar, skolor och studieförbund, ofta finansierade via statliga bidragssystem. De ger röst åt krav på anpassning som har lett till konflikter kring exempelvis könsseparering, religiös klädedräkt i det offentliga rummet, Koranbränningar och religiöst motiverad påverkan på myndighetsutövning. Det

finns de som menar att detta i sin tur har skadat integrationen, genom att göra det svårare att markera var gränsen går för vilka beteenden som accepteras i Sverige. Märkligt nog har vårt sekulära, liberala demokratiska system visat sig vara en utmärkt grogrund för radikala islamistiska rörelser.

I efterhand har politiker och opinionsbildare förklarat utvecklingen med godtrogenhet, feghet eller brist på handlingskraft. I november 2015 sade Stefan Löfven på en presskonferens att "Sverige har varit naiva" inför islamismens utbredning, apropå Säpos uppgifter att omkring 300 personer hade anslutit sig till IS härifrån. Liknande formuleringar har återkommit hos andra politiker. I oktober förra året argumenterade Ebba Busch för ett förbud mot burka och niqab i offentligheten, med argumentet att "Sverige måste vakna upp från den naivitet som försatt Sverige i ett kulturkrig och som inneburit att hedersförtryck fått slå väldigt djupa rötter i vårt land".

Men denna retorik är en efterhandskonstruktion, som förskjuter fokus från de strukturer och beslut som faktiskt möjliggjorde utvecklingen. Den svenska naiviteten var inte i första hand en fråga om godtrogna politiker som inte förstod riskerna med att driva en tillåtande politisk linje. Den var strukturell. Naiviteten växte fram ur tre sammanhängande faktorer: begreppsförvirring, en identitetspolitisk idé om politisk representation och en institutionell kultur som länge hade svårt att förhålla sig till religiöst grundade ideologiska rörelser.

Begreppsförvirringen tog sig uttryck i att islam och islamism länge blandades samman i den offentliga debatten. Antingen likställdes de eller så tolkades varje försök att skilja dem åt som ett misstänkliggörande av troende muslimer.

Den tyske sociologen Max Weber påpekade redan i början av 1900-talet att religion kan uppträda i olika sociala former: som personlig tro, som kulturell tradition eller som politiskt organiserad rörelse. När dessa nivåer sammanblandas uppstår analytiska problem. Den svenska debatten om islamism präglades länge av just en sådan sammanblandning. Islam är en världsreligion med teologisk och kulturell mångfald; islamism

"Islamistiska nätverk har i många fall visat organisatorisk skicklighet."

är däremot en politisk ideologi som vill ge religionen normativt företräde i stat och samhällsordning. När denna distinktion inte blev tillräckligt tydlig uppstod en osäkerhet i samtalet. Kritik mot islamism riskerade att tolkas som kritik mot religionen i sig.

En annan faktor som bidrog till den strukturella naiviteten var den politiska representationslogiken. I ett klimat präglat av identitetspolitik och krav på olika former av erkännande blev frågan om representation central: Vem talar för muslimer i Sverige?

Den franske samhällsanalytikern Alexis de Tocqueville beskrev hur moderna demokratier bygger mellan-nivåer genom föreningar. Den svenska modellen har länge vilat på denna princip. Men modellen fungerar sämre när organisationerna inte bara representerar sociala intressen, utan också ideologiska projekt med religiös legitimering.

När den svenska staten och de politiska partierna sökte samtalspartners trädde de aktörer fram som redan hade en organisatorisk struktur, föreningsvana och mobiliseringskapacitet. Organisationsform kom att uppfattas som legitimitet. Den mest organiserade aktören framstod som den mest representativa.

Detta var inte nödvändigtvis ett uttryck för ideologisk övertygelse, utan en administrativ logik: institutioner samtalade med institutioner.

Svenska myndigheter är organiserade för samverkan med civilsamhället. Bidragssystem, samrådsformer och dialogforum bygger på antagandet att organiserade aktörer representerar legitima samhällsintressen. Islamistiska nätverk har i många fall visat organisatorisk skicklighet och förmåga att verka inom dessa former. De har byggt föreningar, skolor och studieverksamheter, och därmed passat väl in i den svenska modellen. Sett ur institutionernas perspektiv blev dessa aktörer naturliga samarbetspartners.

Att nätverkens islamistiska agenda inte avskräckte myndighets-Sverige

hänger sannolikt ihop med att den svenska politiska kulturen präglas av en ovanligt hög nivå av social tillit. Detta har länge varit en styrka. Men tilliten innebär också en sårbarhet. När aktörer formade i andra politiska kulturer, där den institutionella tilliten är lägre och parallella lojalitetsstrukturer vanligare, verkar i ett högtillitssamhälle uppstå en asymmetri. Den ena sidan, i det här fallet svenska myndigheter, utgår från transparens och neutralitet. Den andra sidan kan i själva verket vara betydligt mer strategiskt orienterad och sätta sina egna politiska mål före myndigheternas ideal.

Inget av detta är i grunden en fråga om enskilda individers beslut, utan om en kulturkrock mellan olika sätt att relatera till stat, organisation och legitimitet. Att då beskriva dagens utveckling som en konsekvens av politikernas feghet eller naivitet riskerar att dölja de mekanismer som faktiskt har varit verksamma. När islamistiska aktörer verkade genom civilsamhällets strukturer passade de in i existerande system. Samtidigt förstärktes dessa nätverk i ett sammanhang där omfattande migration sammanföll med en politik som delegerade representation till organiserade religiösa aktörer. I vissa fall har detta bidragit till social kontroll, normkonflikter och ökat inflytande för religiöst legitimerade auktoriteter i lokalsamhällen.

Problemen handlar inte om invandring i sig, utan om hur staten organiserade relationen till religiösa aktörer inom ramen för integrationspolitiken. Att reducera detta till "naivitet" riskerar därför att bli en förenkling. Om problemet var strukturellt krävs också strukturella svar: begreppslig precision, tydligare kriterier för representation och en ökad förmåga att skilja mellan religion och politisk ideologi.

Först då blir det möjligt att förstå vad som faktiskt skedde – och att undvika att det upprepas. ■

Sameh Egyptson är teologie doktor i interreligiösa relationer.

Utkastet till Självständighetsförklaringen presenteras för kongressen.
Målning av John Trumbull från 1818.

USA 250 ÅR

Sommaren 1776 förklarade sig 13 kolonier självständiga från Storbritannien. Därmed inleddes ett av världens största politiska experiment.

Forts. →

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Första gången kongressen sammanträdde i Washington D.C. var det i en mer anspråkslös byggnad än dagens Kapitolium.

ALLT HANDLAR FORTFARANDE OM 1776

I ett försök att undvika skadlig maktkoncentration byggde grundlagsfäderna in spänningar i den amerikanska staten som än i dag präglar USA:s politik.

Av Svante Nordin

Demokrati, rättsstat och mänskliga rättigheter är amerikanska uppfinningar. De tillverkades i Amerika och exporterades till resten av världen. Naturligtvis har USA också exporterat jazzen, Coca-Cola, McDonald's och otaliga andra saker, men dessa har fått en särskild ställning. De har kommit att betraktas som huvudingrediensen i en värld *made in America*. Den amerikanisering av världen som har ägt rum under de senaste 250 åren kan inte förstås utan dem.

Det som tillkom just för 250 år sedan, självständighetsförklaringen, innehöll för övrigt hela konceptet. Harvardhistorikern David Armitage poängterade detta i sin bok *The Declaration of Independence. A Global History 2007*. Den amerikanska oberoendeförklaringen blev förebild för ett stort antal liknande dokument. Där finns Venezuelas självständighetsförklaring 1811, Texas 1836, Liberias 1847, Tjeckoslovakiens 1918 fram till Sydrhodesias 1965.

På ett säreget sätt kopplade den amerikanska självständighetsförklaringen den 4 juli 1776 samman tanken på självständighet med idén om demokrati. Därmed lades grunden till hela den amerikanska konstitutionen:

Vi håller dessa sanningar för självklara, att alla människor är skapade lika, att de av sin Skapare har utrustats med vissa oförytterliga rättigheter, att bland dessa finns liv, frihet och sökandet efter lycka, att för att säkra dessa rättigheter regeringar har inrättats bland människorna, vilka erhåller sin rättvisa makt från de styrdas samtycke ...

Sanningarna i fråga är naturligtvis allt annat än självklara. De är heller knappast riktigt inbördes förenliga eller sammanhängande.

De innehåller element från Hobbes, Locke, Pufendorf, Montesquieu och många andra. Deklarationen var präglad av Thomas Jeffersons ojämförliga stilkonst, men också av en kompromiss mellan grundlagsfäder som Jefferson, John Adams, Alexander Hamilton, James Madison,

George Washington, Benjamin Franklin och andra.

Går det att sortera tankarna och lägga dem vid sidan av varandra?

Till att börja med finns ett naturrättsligt element. Den amerikanska konstitutionen är världens mest konservativa, den som har funnits längst och trots sin ålder – eller på grund av den – hålls mest i helgd. Det är aldrig fråga om att ändra den, annat än genom tillägg, bara om att tolka den. Den är också världens mest radikala. Den bygger inte som Storbritanniens oskrivna konstitution på traditioner, prejudikat och gammal hävd. Den är filosofisk snarare än historisk. Den utger sig för att vara grundad på naturen och förnuftet snarare än på ålder. Detta är ju självklart, kan man tycka. Det handlade ju om att grunda en ny stat, det handlade om en revolution. USA är den mest revolutionära nationen i världen – liksom den mest konservativa.

Varifrån kommer de mänskliga rättigheter som självständighetsförklaringen talar om? Huvudsakligen tre möjligheter lämnas öppna. De kommer endera från Gud (Skaparen), från förnuftet (de är självklara) eller från naturen (vi är födda med dem). I den naturrättsliga traditionen sådan denna formades under antiken, medeltiden och 1600- och 1700-talen finns ofta dessa tre moment sida vid sida. Ett fjärde antyds: att makten måste komma från folket, "de styrdas samtycke".

Kommer idén om mänskliga rättigheter verkligen från deklARATIONEN 1776 eller från liknande dokument? En annan amerikansk historiker, Samuel Moyn, hävdade i sin bok *The Last Utopia. Human Rights in History* (2010) en smula överraskande, men inte utan en del argument, att den i själva verket kommer från USA:s trettionionde president Jimmy Carter (eller kanske från HelsingforsdeklARATIONEN 1975). Det man fastslog 1776 var enligt Moyn något annat, nämligen *The Rights of Man*.

Dagens idé om mänskliga rättigheter, *Human Rights*, uppfanns 200 år senare. *Rights of Man* har enligt Moynes tolkning att göra med nationsgrundande och nationsbyggande, *Human Rights* är däremot en idé som föddes ur och hänger ihop

Kung Georg III av Storbritannien regerade mellan 1760 och 1820. Ryktet om hans tyranni är starkt överdrivet.

med globaliseringen och nationalstaternas minskande betydelse.

En viss sanning ligger det otvivelaktigt i detta. Självständighetsförklaringen talade om människans rättigheter men avsåg i grund och botten medborgarens rättigheter. Förklaringen var ju riktad mot kung Georg III, som ansågs ha kränkt sina amerikanska undersåtars rättigheter, framför allt genom att ta upp skatt utan deras medgivande. Svenskar, ryssar eller kineser hade egentligen inte med saken att göra, de var ju inte Georg III:s undersåtar. Inte heller hade kvinnor, barn eller slavar med saken att göra annat än indirekt. De var ju inte medborgare. Talet om "alla människor" var på så vis missledande. Men å andra sidan inte. Själva ambivalensen öppnade för diskus-

”

De republikanska idealen kunde egentligen bara blomstra i den lilla gemenskapen. Den omedelbara deltagande folkmakten kunde bara fungera om medborgarna inte var för många.

sioner. Abigail Adams, hustru till John Adams, öppnade omedelbart diskussionen om kvinnans rättigheter. Slavfrågan lurade redan i vassen och skulle komma att växa sig alltmer betydelsefull.

Alla begrepp cirkulerade kring begreppet frihet. Hur skulle friheten bäst säkras? Genom maktfördelning, ansåg inflytelserika filosofer som Locke och Montesquieu. Detta blev också grundbulten i den författning som tillkom i USA. Utgångspunkten var att det bör finnas tre makter: den lagstiftande, den exekutiva och den juridiska. Den lagstiftande var kongressen. Den utförande makten var presidenten. Den juridiska var Högsta domstolen.

De dessa måste vara oberoende av varandra, skilda maktcentrum i balans och motvikt. Ett beslutoförmöget system, sålunda? Ett system som var oförenligt med folkakt i Jean-Jacques Rousseaus mening, enligt vilken rätten att stifta lagar inte kan överföras från folket till valda representanter? Eller i parlamentarismens mening, där den lagstiftande makten vilar hos just sådana valda representanter? Ja, kanske. Det amerikanska politiska systemet har en förmåga att lägga krokben för sig självt. Vi ser det gång på gång, senast när Demokraterna i höstas stoppade hela statsapparaten under 40 dagar i protest mot Donald Trump, oförmögna att enas med Republikanerna om statsbudgeten.

Men just detta är på sätt och vis poängen. Alla olika delar av staten ska kunna ställa till trassel för varandra. Det hindrar inte beslut, men fördrö-

jer dem. Det är en metod att förekomma förhastade beslut. Eftersom USA i 250 år har varit världens mest framgångsrika nation kan ingen säga att den inte fungerat.

Högsta domstolens makt att blockera lagar som är oförenliga med konstitutionen är också ett för USA säreget inslag. Vilken är dess roll? Det finns en konservativ doktrin och en mera radikal. Den radikala anser att de höga domarna ska spela en direkt politisk roll genom att tolka konstitutionen, inte bara i lagstiftarens anda utan i andan av att modernisera grundlagen i progressiv riktning.

De vill med andra ord göra domstolens makt i någon mening lagstiftande, inte bara lagtolkande. Ett exempel är hur aborträtten på 1970-talet tolkades in i grundlagen av liberala domare. Konservativa domare upphävde sommaren 2022 den tolkningen och återförde makten över abortlagstiftningen till de demokratiska organen.

Enligt den konservativa doktrinen ska Högsta domstolen inte driva en politisk agenda eller tolka konstitutionen med moderna ögon, utan blockera lagstiftning som inte är förenlig med den enligt grundlagsfädernas formuleringar.

Juridik versus demokrati, lagstiftande makt versus utförande makt – var går skiljelinjen? USA:s historia handlar bland annat om kompetensstrider mellan president, kongress och Högsta domstolen. Detta är inbyggt i maktfördelningsläran. Ändå har konflikterna kring maktdelningen bara lett till revolution två gånger: de amerikanska staternas uppror mot Georg III och Sydstaternas uppror mot Abraham Lincoln.

I det sistnämnda fallet tillkom en kompetensstrid som låg inneboende i själva begreppet ”förenade stater”. Grundlagsfäderna Alexander Hamilton och James Madison drev i tidskriften *The Federalist* den ”federalistiska” linjen att författningen borde lägga tyngdpunkten hos den federala statsmakten. Andra drev den ”antifederalistiska” linjen, med starkare och mer självständiga delstater. Var det delstaternas självstyre som borde värnas eller den makt som fanns koncentrerad i Washington? Denna fråga väckte i sin tur liv i en uråldrig diskussion om den lilla staten kontra den stora.

Det amerikanska idealet var egentligen republikanskt, där Sparta eller det republikanska Rom sågs som förebilder. USA skulle inte vara ett imperium. Men de republikanska idealen kunde egentligen bara blomstra i den lilla gemenskapen. Den omedelbara deltagande folkmakten kunde bara fungera om medborgarna inte var för många.

I ett folkrikt land måste den representativa demokratin få försteg – men därmed försvagades den verkliga demokratin. Så hade Rousseau argumenterat. Schweiz som ideal, således. Men USA

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Den begränsade maktapparaten – USA:s stolthet.

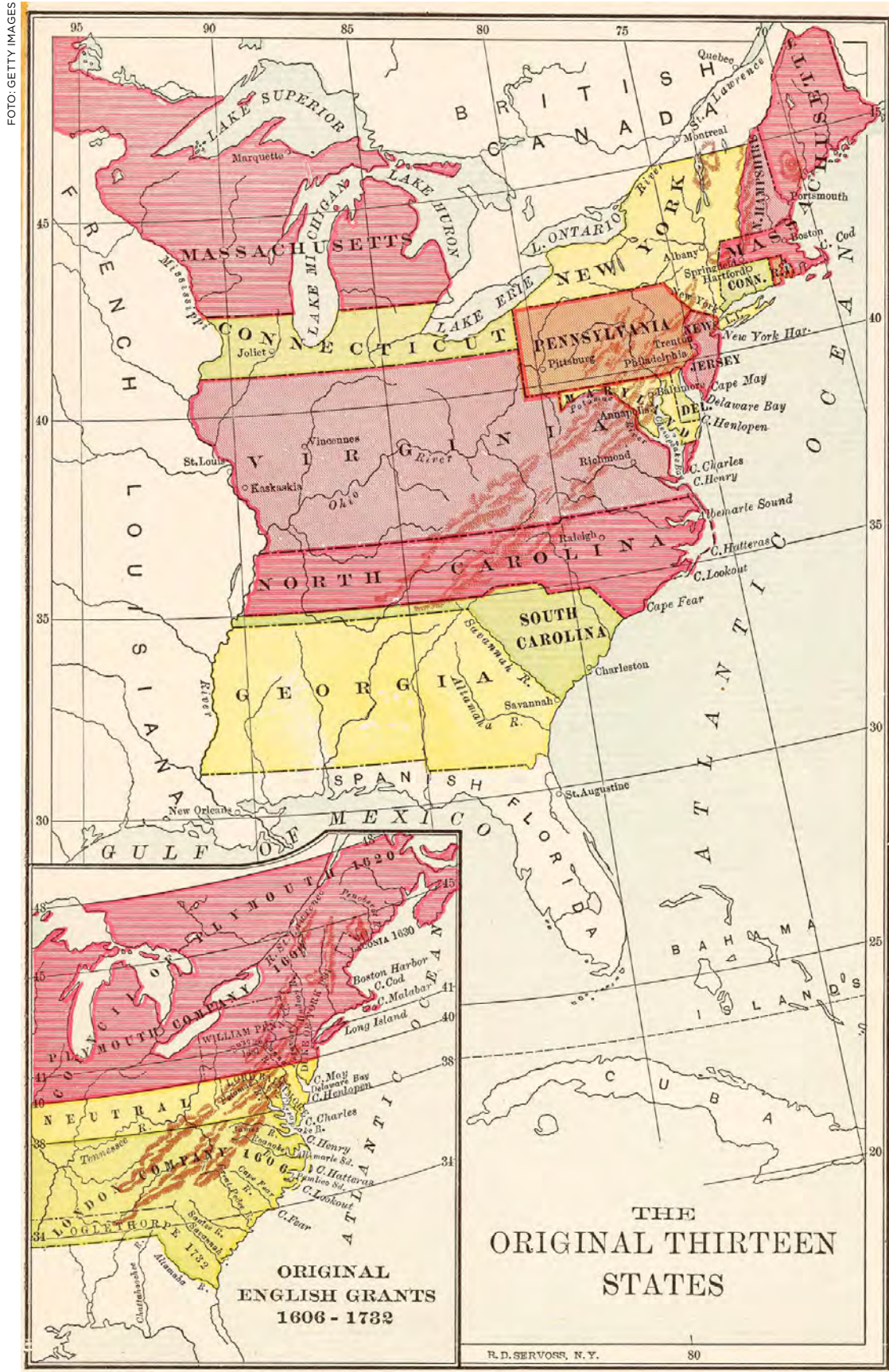
var större än så och fortsatte att växa. Nya delstater tillkom, alltmer folkrika. USA blev en sorts imperium. Det var inte meningen, och amerikanerna kände sig aldrig riktigt bekväma med det. De hade sitt Kapitolium, men det var Rom som republik som var förebilden, inte Rom som imperium.

Å andra sidan kunde det inte förnekas att Rom som imperium växte fram ur Rom som republik. Från de sju kullarna till *pax romana*. Från 13 stater till *pax americana*. Detta frammanade en identitetskris som ännu böljar i Trumps säkerhetsdoktrin från i julas, enligt vilken USA behöver driva en aktiv utrikespolitik på det västra halvklotet, till och med på förekommen anledning ingripa i främmande länders interna politik, i syfte att värna amerikanska intressen.

Jefferson sade det först. Eller kanske Locke. Teapartyrörelsen upprepade det. En revolution är ingen tejudning, men en tejudning kan vara en revolution. USA:s självständighetsförklaring och författning är en permanent revolution, bland annat på grund av sin motsägelsefullhet.

Inget annat land har en så dynamisk författning. Inget annat land är mer stolt över sin historia och sin konstitution – eller mer oense om hur den ska tolkas. Svenskar blänger inte på varandra därför att de är oense om förenings- och säkerhetsakten 1789. Men i USA handlar alla politiska strider på ett eller annat sätt om 1776. ■

Svante Nordin är professor emeritus i idé- och lärdoms historia vid Lunds universitet.

SÅ FÖDDDES AMERIKAS FÖRENTA STATER

Våren 1776 pågick ett intensivt arbete i det blivande USA – militärt, politiskt och filosofiskt.

Av Hans Bergström

På nyårsafton 1775 rådde en spänd olust mellan London och de 13 brittiska kolonierna i Nordamerika. Kolonisterna var övervägande briter och kände sig som briter. Men de senaste tio åren hade det brittiska parlamentet proklamerat lagar och infört skatter som djupt ogillades av de 2,5 miljoner invånarna i östra delen av Amerika. De hade vant sig vid att i huvudsak lämnas i fred av moderlandet, men efter Storbritanniens seger över Frankrike i sjuårskriget 1756–1763 ansåg parlamentet att kolonierna skulle bidra till att betala den stora skuldbördan från kriget. Därav följde en rad skatter och handelsregleringar som irriterade nordamerikanerna (som Stamp Act 1765 och Tea Act 1773).

I Declaratory Act (1766) fastslog parlamentet att det hade rätt att anta vilka lagar som helst för kolonierna. Britterna i Amerika hade ingen representation i parlamentet, men tvingades ändå böja sig för dess beslut. *No taxation without representation* blev en slogan för motstånd.

Spänningarna hade tilltagit under 1775. Den 19 april föll de första skotten i vad som kom att beskrivas som den amerikanska revolutionen, i städerna Lexington och Concord utanför Boston (alltjämt värda att besöka för den som vill få en fysisk känsla för historien). Några veckor senare samlades representanter för kolonierna i Philadelphia till The Second Continental Congress. De beslöt att resa aktivt motstånd. Kolonierna manades att tillhandahålla soldater för en gemensam armé, ledd av general George Washington.

Målet var alltjämt att få hemlandet att ta reson. Kolonierna vädjade till kungen, Georg III, att lyssna på deras klagomål och finna dem berättigade.

Reconciliation (försoning) var målet, inte *independence* (självständighet). Övermakten från den lagstiftande församlingen på andra sidan Atlanten sågs som problemet. Ända sedan den ärorika revolutionen 1668 hade parlamentet i London tagit makten över framför allt beslut om skatter. Kungen sågs däremot ännu av briter i Nordamerika som deras beskyddare.

En ledande företrädare för denna linje – motstånd mot parlamentets politik inom ramen för fortsatt lojalitet mot Storbritannien – var John Dickinson i Pennsylvania. Han kom från en pacifistisk kväkarfamilj, drev en advokatfirma i Philadelphia och ägde mark i flera kolonier. Han började skriva pamfletter och artiklar under pseudonymen "The Farmer".

De fick enormt genomslag. Dickinson framställde sig i sitt skrivande som en vanlig bonde som riktade hård kritik mot de beslut som kom från London, och manade till motstånd – men med målet att få kungen att ingripa mot det oersonliga parlamentet.

Medan Dickinson företrädde försoningslinjen var John Adams, och än mer hans syssling Samuel Adams, redan klar över att nordamerikanerna måste bli helt självständiga. John Adams var advokat i Massachusetts, som gick i spetsen för upproret mot alla påbud från London. Han vann anseende för sin personliga integritet efter att framgångsrikt ha försvarat brittiska soldater som åtalats efter den händelse 1770 som kom att benämnas Bostonmassakern. Adams oväld markerade att kolonisterna inte företrädde mobbvälde, utan lag, ordning och rättssäkerhet.

Mellan dessa båda huvudlinjer – Dickinsons

Forts. →

En liten skara filosofer, politiker och diplomater blev arkitekterna bakom staten USA. Här John Adams, Benjamin Franklin, Thomas Jefferson,

reconciliation och Adams *independence* – stod kampen under våren 1776.

År 1776 inleddes med en serie händelser som stärkte dem som redan sökte full självständighet och formandet av en ny nation. På årets första dag brändes den viktiga hamnstaden Norfolk i Virginia ner till grunden. Amerikanska aktivister spred bilden att bombardemang från engelska krigsskepp hade orsakat branden. Sanningen var mer komplex, men Norfolks förstörelse fungerade väl i propagandan.

Den 10 januari kom en stridsskrift som gav glöd till revolutionen: *Common Sense*. Den var skriven av en ung man vid namn Thomas Paine, som undertecknade med pseudonymen "An Englishman". Paine hade kommit till Pennsylvania från England så sent som 1774, vid 37 års ålder. Han gick nu till direkt attack även mot kungen, Georg III, i ordalag som ingen hade läst tidigare. Den amerikanska frihetskampen hämtade sin grund i universella värden för mänskligheten, hävdade Paine, inte i några rättigheter givna av parlament och kung i London. Skriften bars av revolutionär iver och gav saken en större dimension än skattefrågan. Den avslutade med en maning till full självständighet: "An island cannot govern a continent."

Paines skrift lästes överallt. Den såldes i en för sin tid ofantlig upplaga om cirka 500 000 exemplar (inklusive i Europa) och Paine var med ens en celebritet, en revolutionsledare.

John Dickinson tog i januari 1776 initiativ till

”

Utan enighet skulle den tänkta nya nationen brytas sönder från start, utländska makter kämpa om allianser och inbördeskrig stå för dörren.

ännu en petition till kungen, men den föll platt i den dåvarande amerikanska kongressen, som med tidsfördröjning fick information om att kung Georg inför parlamentet i London hade fördömt det amerikanska upproret och manat till att kväsa det med våld. Samtidigt spreds rykten om att kungen sände krigsfartyg mot Amerika, en armada dubbelt så stor som den spanska armada som sändes mot England 1588.

Än mer upprörande var att kungen hade hyrt in stödtrupper i form av 12 000 soldater från tyska Hessen. Detta blev känt den 5 maj 1776. Kriget kom också till Philadelphia, där kongressen var samlad, via två brittiska krigsskepp.

John Adams var febrilt verksam på flera fronter. En viktig sådan var att få till stånd nya konsti-

James Madison, George Washington, Alexander Hamilton ...

tutioner i alla kolonier. Kolonierna styrdes som regel av en guvernör utsedd av kungen i London. Pennsylvania styrdes av familjen Penn, alltsedan William Penn 1681 fått staten i gåva av kung Karl II som reglering av en skuld. Mer representativa församlingar behövde etableras. "Government in every Colony, a Confederation among them all, and Treaties with foreign Nations" var för Adams de tre pelarna för att grunda en ny nation. Han bedömde också att delstaternas författningar skulle komma att tjäna som modell för helheten.

I april 1776 utgav Adams en pamflett med titeln *Thoughts on Government* som vägledning för de olika kolonierna. Den stod i diametral motsättning till Thomas Paine genom att förespråka författningar med *checks and balances* – maktindelning där separata institutioner kontrollerar varandra – i stället för den obegränsade folkakt som Paine företrädde. Adams avskydde Paines populism, som han förutspådde skulle leda till mobbvalde.

Den 7 juni lade Richard Henry Lee fram en resolution i kongressen om att deklarerat att de amerikanska kolonierna var "befriade från all trohet till den brittiska kronan". John Adams bistod. Det fanns majoritet för resolutionen, men inte enighet. Varje koloni hade en röst i kongressen. Den rösten var avhängig av direktiv från kolonins beslutande församling.

Ett block av fem kolonier hade alltjämt strikta direktiv att inte stödja en självständighetsförklaring. Detta *middle colony bloc* bestod av Delaware, New York, Maryland, New Jersey och Pennsylva-

nia. John Dickinson ledde fortfarande motståndet mot att deklarerat självständighet.

Kongressen sköt på avgörandet till den 1 juli för att ge tid för att nå enighet. En sådan var nödvändig. Utan enighet skulle den tänkta nya nationen brytas sönder från start, utländska makter kämpa om allianser och inbördeskrig stå för dörren. En ny amerikansk nation behövde också söka stöd från framför allt Frankrike för att till havs kunna stå emot den brittiska krigsmakten.

Det förutsatte enighet bland kolonierna, vilket krävde tid. Adams jämförde kolonierna med ett hästspann, där den snabbaste hästen behöver sakta ner och den långsammaste öka takten för att de ska kunna dra i harmoni.

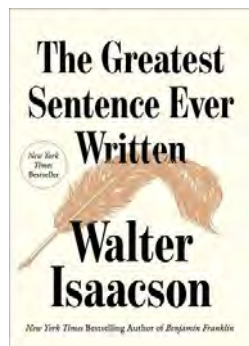
John Adams och Samuel Adams arbetade intensivt för att bryta det politiska maktförhållandet i vägrarblockets fem kolonier. I den viktigaste, Pennsylvania – Dickinsons hemmaplan – skedde det via en lokal revolution mot den styrande eliten, där representanter för stadsmöten runt om i kolonin helt sonika tog makten och Dickinson berövades sin bas. I delstat efter delstat bröts motståndet ner, med nya delegater till kongressen och nya instruktioner för hur de skulle rösta.

Den avgörande rösten för Pennsylvania gavs i slutändan av en John Morton. Pennsylvanias delegation till kongressen bestod av sju personer. Två var frånvarande, däribland Dickinson. Två röstade för, däribland Benjamin Franklin. Två röstade emot. Mortons röst var avgörande. Mor-

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

... och John Jay, den förste ordföranden i USA:s högsta domstol.

Sju böcker om den amerikanska självständighetsförklaringen:

The Greatest Sentence Ever Written (2025) av Walter Isaacson

Declaring Independence. Why 1776 Matters (2025) av Edward J. Larson

The Making of the American Mind. The Story of Our Declaration of Independence (2025) av Matthew Spalding

Declaration. The Nine Tumultuous Weeks When America Became Independent (2010) av William Hogeland

John Adams (2001) av David McCullough

Thomas Jefferson. The Art of Power (2012) av Jon Meacham

The Signers. The 56 Stories Behind the Declaration of Independence (2002) av Dennis Brindell Fradin

ton kom från en del av Pennsylvania som dominerades av "lojalister", som anhängarna till fortsatt brittisk tillhörighet senare kom att kallas. Men han röstade i enlighet med sitt samvete, för självständighet.

Morton var svenskättling, gift med Ann Justis vars anfäder också kom från Sverige. Hans farfarsfar hette Mårten Mårtensson (omvandlat till "Morton") och kom till svenskkolonin i Delaware 1654 från de svedjebrukande skogsfinnar som inbjöds till Värmland, Dalarna och Västmanland i början av 1600-talet (också en del av min egen släktbakgrund). Han blev senare en av 56 under-tecknare av självständighetsförklaringen – och den förste av grundarna som avled, i lungsjukdom året därpå. Kongressen hade den 10 juni utsett en kommitté med fem ledamöter för att utarbeta ett förslag till en deklaration om självständighet, inför att enighet mellan kolonierna förhoppningsvis skulle uppnås i början av juli.

De fem var John Adams, Thomas Jefferson, den unge och tystlåtna delegaten från Virginia, Benjamin Franklin, som återkommit efter flera år i England, Roger Sherman från Connecticut, som är känd för att han bidrog till tvåkammerssystemet, och Robert Livingston, politiker och diplomat från New York.

John Adams hade visserligen större politisk tyngd men bad Jefferson att skriva utkastet till deklarationen. Hans argument var a) att Virginia var den största kolonin, b) att han själv var mer kontroversiell, c) att Jefferson lättare kunde få med sig de södra kolonierna, varav Virginia var en, och d) att Jefferson var den bättre skribenten.

Till dessa skäl, som Adams själv anger i sina memoarer, kom nog också att det fanns andra uppgifter som Adams bedömde som mer angelägna för stunden: att få de sista kolonierna att rösta för självständighet, att förbereda en konstitution för kongressen så att den nya nationen fick en samlad ledning och att vinna stöd från Frankrike i den kommande konflikten med Storbritannien.

Thomas Jefferson lär ha skrivit sitt utkast på ett par dagar. Han hade inte som ambition att uppfinna något nytt och origi-nellt, utan skulle helt enkelt sammanfatta "det amerikanska sinnet" på ett tydligt och kraftfullt sätt. Redan i mitten av maj, flera veckor innan Jefferson satte sig ner för att skriva, hade George Mason skrivit ett förslag till rättighetsförklaring för Virginia. Det innehöll bland annat dessa formuleringar (som också ekar av John Locke):

All men are born equally free & independent & have certain inherent natural Rights, among which are, the Enjoyment of Life & Liberty, with the Means

of acquiring & possessing property, & pursuing and obtaining Happiness & Safety.

Orden klingar bekant. Jeffersons roll var att sammanfatta och skönskriva vad som redan var etablerade uppfattningar.

Femmannakommittén gjorde sedan också några ändringar i hans utkast. Den mest kända är att Benjamin Franklin ersatte Jeffersons "We hold these truths to be sacred" med "We hold these truths to be self-evident" (varken Franklin eller Jefferson var religiös).

Kongressen gjorde därpå omfattande strykningar och ändringar, framför allt i det långa avsnitt som presenterade klagomål från kolonierna mot Storbritanniens kung och parlament. Det säger något om kvaliteten på kongressens medlemmar att självständighetsförklaringen efter en sådan bearbetning till och med blev ännu bättre än Jeffersons utkast.

Kongressen beslutade om självständighet den 2 juli 1776 och antog formellt förklaringen den 4 juli, sedan dess USA:s nationaldag. De flesta delegater undertecknade självständighetsförklaringen först den 2 augusti, sedan den tryckts i en passande form.

Var och en som undertecknade satte därigenom sitt liv, sin egendom och sin "sacred honor" på spel.

Deklarationen fyllde flera funktioner. Den formulerade syftet med uppbrottet på ett sätt som inspirerade den nya nationen och gav den riktning. Den vädjade till världen om stöd för den amerikanska självständigheten och markerade genom sin intellektuella klarhet "the rule of mind over the rule of force", som en författare uttrycker det.

Svåra år följde, i krig mot England, i processen för en ny konstitution, i att etablera en republik begränsad av lagar och medborgarnas fri- och rättigheter, i att via en fristående högsta domstol ledd av John Marshall säkra konstitutionens giltighet. Den nya republiken var hela tiden sårbar. Men självständighetsförklaringen har fortsatt att fungera som en polstjärna som på lång sikt leder Amerika rätt. Abraham Lincoln tog stöd i den i sin kampanj mot slaveriet. Martin Luther King vann bred anslutning i nationen genom att han så tydligt kunde åberopa principerna i dess grundande dokument.

Konstitutionen har givit USA institutioner och regler, men det var självständighetsförklaringen som etablerade andan för Amerikas förenta stater. ■

Hans Bergström är statsvetare, f.d. chefredaktör för DN och bosatt i USA sedan 2003.

Skribenten, en präst och USA:s första president poserar tillsammans.

Mellan självständighet och konstitution

I 13 kaotiska år hade USA sin mest frihetliga författning. Den krockade med verkligheten. Vad kan dagens EU lära av dess öde?

Av **Lars Trägårdh**

Senvåren 1971, i samband med min skolvslutning efter ett år på The Lawrenceville School utanför Princeton i New Jersey, var jag med min mor i Philadelphia. Vi var där för att besöka historiska monument och platser av betydelse för USA:s födelse. Jag minns inte hur, men någon som förstod att vi kom från Sverige tipsade om Gloria Dei, också kallad Old Swedes' Church.

Vi tog oss dit och blev välkomnade av kyrkans präst, som stolt visade upp en staty, en byst av en viss John Hanson. Enligt minnestavlan under bysten blev han i november 1781 vald till USA:s första president. Han benämndes också i den ingraverade texten som "father of our constitution".

Den patriotiska laddningen var tydlig även i raderna längst ner på tavlan, där det stod att den donerades till kyrkan 1947 av "National Daughters of Founders and Patriots of America", en organisa-

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Konstitutionen från 1789 är den mest kända – men inte den första.

tion för kvinnor med släkträd som kunde härledas till den koloniala tiden mellan 1607 och 1687 samt till senare förfäder som hade medverkat i den amerikanska revolutionen.

Kanske för att ytterligare värma svensk-amerikanska hjärtan fanns också en staty av John Hansons farfar, även han vid namn John Hanson. Hanson den äldre sades vara en ättling – *great-great-grandson* – till ingen mindre än Gustav Vasa.

Självtändighetsförklaringen antogs 1776, men dagens amerikanska konstitution – den enda amerikanska konstitution som de flesta känner till, både i USA och här i Sverige – trädde i kraft först 1789. Under en kaotisk period däremellan gällde ett annat dokument som USA:s författning: the Articles of Confederation, som togs fram 1777 och började gälla 1781. Som namnet antyder var detta en konfederal ordning, vilket innebar att de enskilda delstaterna var suveräna och att centralstaten knappt existerade eller i vart fall var synnerligen svag. Inte för inte är detta den period i USA:s historia som libertarianer gärna ser som Amerikas frihetliga kulmen. Historiker

kallar det för ”den kritiska fasen” i USA:s historia.

Mot libertarianer och dem som vurmade för maximal delstatlig suveränitet stod det alltmer uppenbara realpolitiska behovet av en starkare, federal statsmakt. Den konfederala författningen hade tydliga svagheter, i synnerhet i ett läge där landet inte bara var i strid mot England utan även stod inför konflikter med Spanien, Frankrike och alla de indianfolk som stod mellan den nya staten och erövringen av kontinenten väster om de 13 ursprungliga kolonierna. Kongressen hade inte möjlighet att beskatta amerikanska medborgare utan måste be delstaterna om pengar. Den var även beroende av delstaterna för att kunna skapa och finansiera militära styrkor, och saknade kontroll över handel och ekonomi både inom konfederationen och med utrikes makter. Det betydde i sin tur att kongressen inte kunde ta ut tullar eller införa tariffer.

Slutligen saknades en tydlig maktindelningsprincip. Det fanns visserligen en ”president” – John Hanson var den förste – men denne var i praktiken knappt mer än en ordförande för den konfederala kongressen, som i sig saknade exekutiva befogenheter. Presidenten valdes dessutom bara för en ettårsperiod. Det saknades alltså en exekutiv makt, och det fanns inte heller något system med federala domstolar. Den ordning med maktindelning mellan verkställande president, lagstiftande kongress och lagprövande högsta domstol som kom att känneteckna konstitutionen från 1789 lyste med sin frånvaro.

Det stod snart klart att denna ordning i längden var ohållbar. För att kunna finansiera frihetskriget mot England blev man tvungen att låna stora summor, och när kriget – som fungerat som en sammanhållande kraft – väl var slut började de centrifugala krafterna snart hota hela det amerikanska projektets framtid. Författningens svagheter ledde till återkommande tal om utträden och upplösning. Många trodde att unionen skulle lösas upp i fyra mindre konfederationer, bestående av Nya England, de atlantiska staterna, Sydstaterna och regionen väster om Appalacherna.

I viss mån var dessa centrifugalkrafter ett förobådande av amerikanska inbördeskriget och kanske även av de spänningar mellan de ”blå” (demokratiska) och de ”röda” (republikanska) stater som präglar dagens USA. De demografiska och ekonomiska skillnaderna var stora – i norr började en modern industriell ekonomi växa fram, i söder var jordbruket förhärskande. Och redan på 1780-talet var slaveriets vara eller icke vara en splittrande fråga. I Massachusetts fanns det inga slavar i den officiella statistiken, i Virginia utgjorde de över 40 procent av befolkningen.

Splittringarna ledde dock inte till att den nya nationen klövs itu. I stället samlades den remarkabla

”

Mot libertarianer och dem som vurmade för maximal delstatlig suveränitet stod det alltmer uppenbara realpolitiska behovet av en starkare, federal statsmakt.

generation av politiker och tänkare som utgjorde de så kallade grundlagsfäderna – män som John Adams, Benjamin Franklin, Alexander Hamilton, John Jay, Thomas Jefferson, James Madison och George Washington – kring de tankar om maktindelning och fri- och rättigheter som sedan kom till uttryck i den nya, federala konstitutionen. Denna process var varken enkel eller konfliktfri. Det är värt att påpeka att godkännandet av den nya konstitutionen långt ifrån var en självklarhet. När den röstades igenom var det i flera fall med mycket knapp marginal – i New York 3 röster, i Massachusetts 19.

Vad den nya konstitutionen 1789 medförde var en kapacitet att agera exekutivt, både genom krigföring och genom fredlig maktutövning. Framför allt genom krigföringen, från erövringen av den nordamerikanska kontinenten söder om Kanada, via de båda världskrigen och kalla kriget till USA:s samtida maktutövning runt om i världen – nu senast i kriget mot Iran – kom också presidentmakten att växa. Donald Trump må i dag framstå som extrem i sina centraliserande ambitioner, men i ett längre perspektiv är han en naturlig fortsättning på en logik som är immanent i 1789 års författning.

På vår sida av Atlanten kan det dock vara mer relevant att studera the Articles of Confederation från 1781. Centraliseringsivriga EU-federalister anklagas ibland för att sträva efter ett Europas förenta stater, en blinkning till Amerikas förenta stater. Men Europeiska unionen framstår mer som en variant av det misslyckade amerikanska konfederala experimentet än den mer framgångsrika federala författningen. Hur ska vi förstå EU i ljuset av den amerikanska erfarenheten? Och är dagens europeiska kris också en möjlighet?

EU är svagt och splittrat i en värld där Ryssland och Kina utgör direkta ekonomiska och säkerhetspolitiska hot, medan USA inte längre är en självklar allierad på det gamla viset. Om vi befinner oss i Europas motsvarighet till USA:s kritiska fas 1776–1789 är en möjlighet att även EU ömsar

FOTO: GETTY IMAGES

sitt konstitutionella skinn och återuppstår i form av en mer kraftfull federal union.

EU växte, likt USA, fram i skuggan av ett krig: andra världskriget. Från början var projektets mål att via ekonomisk integration och frihandel förhindra nya krig mellan framför allt Tyskland och Frankrike. Nyckeln blev Kol- och stålgemenskapen, som bildades 1951 och förutom Frankrike och Västtyskland även inkluderade Italien, Belgien, Nederländerna och Luxemburg.

Dessa länders politiska makt och inflytande var på nedgång efter kriget, Sovjetunionen var på frammarsch i Östeuropa och USA hade en de facto-överhöghet via Nato och Marshallhjälpen. Kol- och stålgemenskapen kom därför till en början att nästan uteslutande fokusera på ekonomi. Tanken var att via frihandel och gemensamma regelverk integrera ekonomierna, befrämja tillväxt och skapa välstånd och ett fredsbevarande, ömsesidigt beroende. Suveräniteten låg fortsatt på nationalstatlig nivå. Det saknades såväl en europeisk president som federal beskattningsrätt och en federal armé. Det var med andra ord som i USA mellan 1781 och 1789: en halvmesyr till union.

Med tiden kom dock centraliseringsambitionerna att växa. Utifrån en nationalstatlig modell försökte man ovanifrån i form av ”mjuk makt” bygga en gemensam europeisk identitet. En EU-flagga lanserades, liksom en officiell nationalsång, Europahymnen, i form av ”Ode till glädjen” från Ludwig van Beethovens nionde symfoni från 1823. Man utsåg europeiska kulturstäder och

EU i dag – precis som USA 1781?

Donald Trump må i dag framstå som extrem i sina centraliserande ambitioner, men i ett längre perspektiv är han en naturlig fortsättning på en logik som är immanent i 1789 års författning.

etablerade ett Erasmusprogram för utbytesstudenter. Försöken att via flaggor, sånger och kulturpolitik konkurrera med de nationella identiteterna framstod dock ofta som i bästa fall banala och ytliga, i värsta fall fick de ett löjets skimmer över sig.

Även på det politiska planet fick de federala ambitionerna efter hand genomslag. I samband med Maastrichtfördraget från 1992 blev ”en allt tätare union” en uttalad målsättning. Inte minst skapades en gemensam valuta, euron – även om vissa länder, däribland Sverige, behöll sin nationella valuta.

Ambitionen att centralisera makt till Bryssel kom dock att skapa spänningar i unionen mellan dem som ville bevara den nationella suveräniteten inom ramen för en mer tillbakalutad konfederal ordning och dem som strävade efter en starkare och mer federal union. Avgörande var inte minst att i debatten om att ”fördjupa eller utvidga” EU så kom den senare principen att dominera. Unionen växte sålunda visserligen rejält men utan att påtvinga nya delstater krav på en fördjupning som utmanade den nationella suveräniteten på riktigt. Resultatet blev att EU under olika perioder har förklarats av nationella vetorätter från länder som Ungern och Polen.

Dessutom kom, inte minst med Berlinmurens fall och Sovjetunionens kollaps, optimismen kring ”historiens slut” och den eviga fredens slutgiltiga ankomst att skjuta frågor om federal makt i bakgrunden. Kalla krigets slut frammanade en yttlig post-nationalism, utan att på allvar driva unionen i riktning mot en starkare – det vill säga federal – ordning.

Likt USA efter 1776 finner EU sig nu i en situation där frågan om styrka och enighet syns mer aktuell än någonsin. Hotet från Ryssland, osäkerhet kring USA och Nato samt den kinesiska utmaningen utgör existentiella utmaningar för EU.

Europa uppfattas som svagt, och såväl USA som Ryssland och Kina behandlar EU nedlåtande, ibland även föraktfullt. Och inte utan rätt.

Men om den realpolitiska logiken och långsiktig intressepolitik talar för en reformation av EU i federalistisk riktning är det också så att den dominerande synen är att detta är en önskedröm utan förankring i den krassa europeiska verkligheten. I motsats till vad som var fallet i Nordamerika 1789 finns varken ett gemensamt språk eller en delad historia i dagens Europa.

Det rör sig inte om nyblivna administrativa regioner under en och samma kolonialmakt, utan om etablerade statsbildningar med gemensam kultur och historia som sträcker sig långt tillbaka i tiden. Dessutom är samhällssystemen olika. Kulturskillnader, språkförbistring och nationalismen är ytterligare faktorer som talar emot ett federalt projekt.

Som Brexit visade med all önskvärd tydlighet är oviljan mot federalism stark i Europa. Även Sverige tillhör den grupp av länder som gärna hävdar sin nationella suveränitet. Misstänksamheten gentemot övriga Europa går djupt. Att tro att det finns en potentiell majoritet i dagens Sverige för att omvandla EU till en federal union vore naivt. Med detta sagt tror jag dock att det geopolitiska läget i dag är sådant att frågan är mer rimlig att ställa i dag än för bara något år sedan.

Tanken om Europas enande framstår inte längre som ett uttryck för världsfrånvärd idealism utan snarare som en idé formad i en krass, brutal, realpolitisk verklighet där valet står mellan att fördjupa unionen och att låta Europa bli en ekonomisk, politisk och militär vasallstat, ett reservat för turism dit rikare och mäktigare amerikaner, kineser och rysar kan färdas på sina semestrar för att beskåda en kontinent med en rik historia, god mat, gott vin och en oförarglig men underhållande kultur.

Yttre tryck leder oftast till inre sammanhållning. Vad det betyder i EU:s fall kommer de närmaste decennierna att utvisa.

Så hur var det då med den förste presidenten John Hanson? Bara några år efter mitt besök till Old Swedes' Church kom historiker fram till att hans förfäder troligen kom från England eller Skottland. Svensk-amerikan var varken han eller hans farfar. Både statyn och minnestavlan transporterades bort. Inte heller var Hanson författningens fader. Men han spelade en roll både i de sista framgångsrika striderna mot den engelska kolonialmakten och under den efterföljande turbulenta eran av USA:s historia. ■

Lars Trägårdh är gästprofessor i historia vid Uppsala universitet, tidigare verksam vid Barnard College, Columbia University och bosatt i USA.

SAMTIDEN

Demokratin behöver vuxna människor

FREDRIK JOHANSSON
är konsult och skribent.

Det kan möjligen förvåna den som inte hänger med ordentligt. Men den svenska demokratin står inför sin mer eller mindre omedelbart förestående undergång. Det kan handla om veckor. Dagar. Kanske timmar. I alla fall om man ska tro debatten.

Jag inser därmed vådan av att med lång pressläggningstid skriva en text som denna.

Mot bakgrund av hur oppositionen, opinionsbildare, uppropande jurister, S-märkta statsvetare, statsvetarmärkta socialdemokrater, medierna och andra företrädare för det kassandraindustriella komplexet varnar om den svenska demokratin undergång, så vill jag inte utesluta att när ni läser detta så har pansarvagnarna börjat cirkulera på gatorna och valet i höst är inställt.

Att internationella rankingar placerar Sverige i det absolut främsta ledet vad gäller demokratiskt styre ska i sammanhanget ses som en bekräftelse på hur de "tendenser" vi ser i samhället vaggar in oss i en falsk trygghet. Har Freedom House verkligen koll på att det finns krafter i Sveriges riksdag som vill reformera Allmänna arvsfonden? Att anslagen till kulturen inte räknats upp så mycket som en del vill? Eller att det finns svenska politiker som antytt reservationer i sin beundran av Dagens Nyheter?

Visste de detta, så skulle de kanske bättre se "ungernifieringen", för att använda det uttryck som en av våra många folkkära statsvetare nyligen använde när han i en intervju i just Dagens Nyheter fick berätta om en bok han skrivit med en statsvetarmärkt socialdemokrat och en tidigare politisk chefredaktör. I en från uppföljande frågor föredömligt befriad intervju valde DN att inte ställa sig i vägen för författarnas beskrivning av att Tidöpartierna "försämrat" demokratin.

Så om denna text framåt försommaren distribueras genom olagliga stenciler, skulle jag gissa att strået som bröt ryggen på den drygt hundraåriga svenska demokratin var ett nerdraget bidrag till någon fullt ut skattefinansierad "civilsamhällsorganisation" eller förändrade regler för Sveriges Radios finansiering. Men det är en gissning. Hoten mot demokratin sker på bred front.

Inte minst ser vi "attackerna" mot medierna. Som förvisso ofta är så listigt dolda att det krävs ett tränat öga för att avslöja vad som pågår. Som tur är tillhandahåller medierna sådana ögon.

Ett exempel är hur Liberalernas ledare Simona Mohamsson för en tid sedan avslöjades med att inte känna till Sveriges grundlag. Det var inte bra. Milt uttryckt. Det hela inträffade i "Fördomsshowen", där en dokumenterat fräsig poddare ställer olika vågade frågor till partiledarna. Enligt uppgift förekommer anspelningar på sex och andra pigga grepp. Efter sin dikeskörning begick Mohamsson dödssynden att skoja med den fräsi-ge poddaren. Eller rättare sagt, Mohamsson drev med sig själv och sin egen okunnighet.

"Ingen vänsterjournalist kan vara störigare än Emil Persson", sa Mohamsson med sin egen konstitutionella okunnighet som måltavla. Bakgrunden var att hon skulle delta i en motsvarande fräsig utfrågning där TV4 städslat en influerare vars profilfråga på samhällsområdet är en sprudlande entusiasm för Magdalena Andersson.

I alla fall. Ur de till synes outtömliga leden av mellanchefer på SVT klev en Helena Olsson fram och "reagerade" på Mohamssons inlägg: "Det är förvånande och samtidigt ett tecken i tiden att Mohamsson säger så" fick vi veta. Vilket tecken? I vilken tid? Att en Folkpartiledare visar självdistans och skojar med sig själv? Det är förvisso en sensation, men det var nog inte det som avsågs.

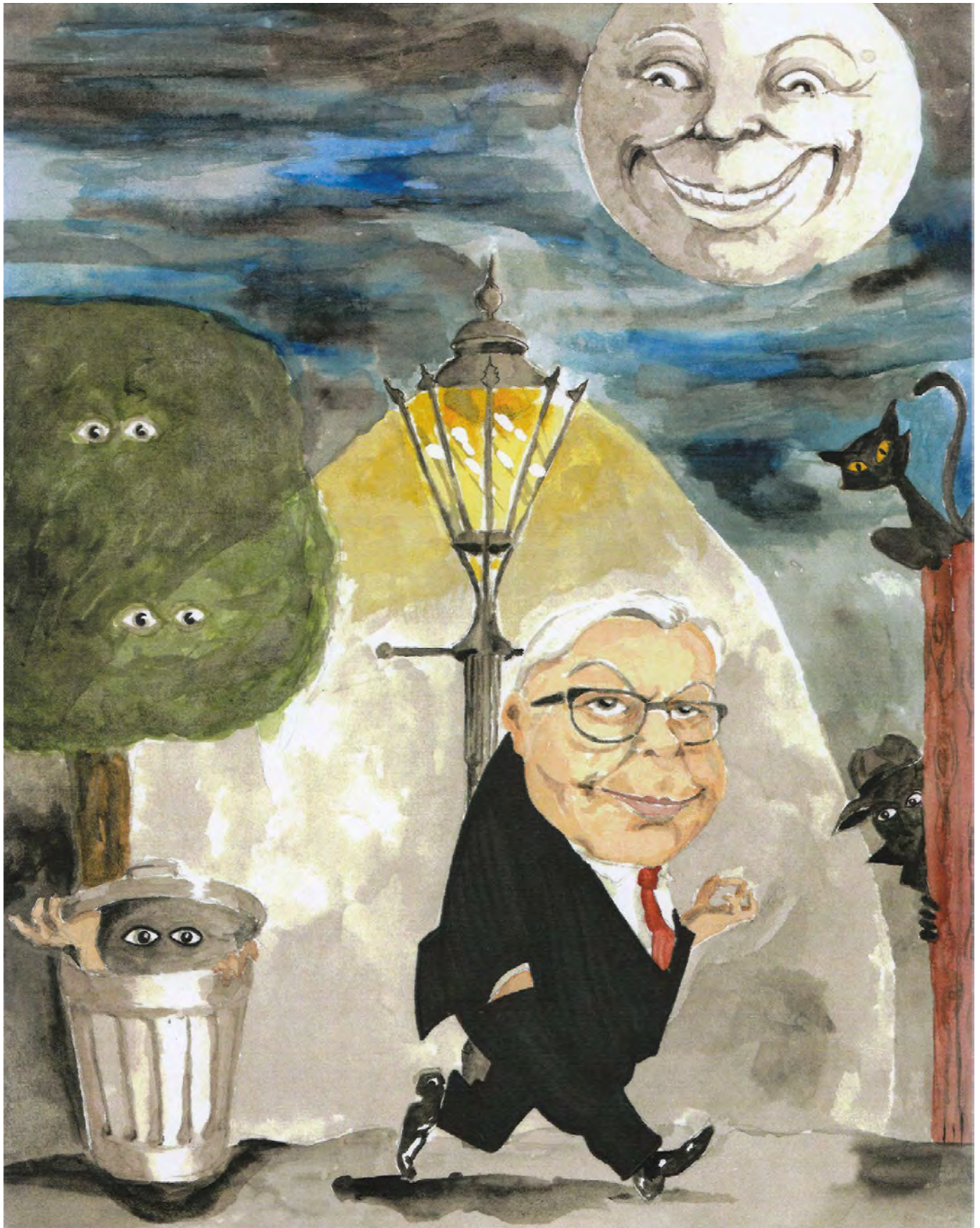
Men Olsson har rätt. Det är ett tecken i tiden. För inga är så djupt känsliga för den minsta antydning till kritik som de som säger sig stå mellan oss och barbariet. Alla dessa journalister, medieprofiler och – framför allt – mellanchefer som låter oss förstå att de är demokratin yttersta garant.

När väl fascisterna är på väg att ta över så ska vi alltså förlita oss på individer och organisationer som signalerar panik och undergång varje gång de inte är föremål för odelade hyllningar.

Kanske är det detta som är det verkliga hotet. Bristen på integritet och självförtroende. Att ta debatten med lite gott humör (här kan man, säga vad man vill, lära sig av Mohamsson). Be folk dra åt skogen när det lämpar sig. Och det lämpar sig säkert ganska ofta. Göra sitt jobb. Bitta tillbaka. Ge och ta. Dra vidare när hundarna skäller. Visa att man tar sig själv på allvar genom att inte hela tiden berätta att man tar sig själv på allvar.

Helt enkelt uppträda som vuxna människor. Demokratin behöver det. Medierna kommer att gå under utan det. ■

"Har Freedom House verkligen koll på att det finns krafter i Sveriges riksdag som vill reformera Allmänna arvsfonden?"

MIN MORFAR STALINISTEN

Morfar var en härlig person – och kommunistisk agent övervakad av Säpo. Min far erbjöd sig att bli spion åt Kina. En dag vaknade jag upp och insåg att jag levte i en sekt.

Av **Martin Jonols** Illustration **Lasse Thyrstedt**

Mina föräldrar träffades första gången på ett möte om Laos med den socialistiska studentföreningen Clarté. På deras bröllop var en hemlig informatör från Säkerhetspolisen närvarande och skrev en rapport. Tjallaren, som troligen var journalist på min morfars tidning Ny Dag, skrev att bruden – min mor – var ”söt, glad och gravid”.

Min morfar var en förgrundsgestalt i Sveriges kommunistiska parti under kalla kriget. Han var ledare för Kommunistiska internationalens illegala arbete i Sverige under andra världskriget.

Min mormor fick det internationella Leninpriset 1985 för sitt arbete för att stärka förbindelserna mellan Sverige och Sovjetunionen. År 1968 gick min morbror med i rebellrörelsen på den allra yttersta maoistiska vänsterkanten. Det revolutionära nitet gick här mycket långt. Till slut fördes en medlem som inte höll måttet till Lill-Jansskogen

för att likvideras. Dessbättre råkade en polisbil dyka upp och avrättningen rann ut i sanden. (Vid den tidpunkten hade min morbror redan hoppat av rörelsen.)

Ibland kom Farbror Ho, som arbetade på den kinesiska ambassaden, på besök hem till oss när jag var liten. Min pappa erbjöd sig på fullt allvar att bli spion åt Folkrepubliken Kina, och farbror Ho gav honom i uppdrag att infiltrera en stödgrupp för Tibet som leddes av flera skolkamrater från min pappas gamla överklasskola.

Hur går det till när man ändrar sin syn på livet i grunden? Vad gör att man plötsligt blir främmande för sin gamla världsbild?

En kväll råkade min äldste son och hans kompisar gå förbi en våldsam misshandel utanför en bar i Stockholm. En ung kille fick hårda sparkar i huvudet av ett gäng slagskämpar och min son och hans vänner gick emellan. Jag följde med min son när han vittnade i rättegången mot en av förövarna och det var en chockartad upplevelse för mig.

”

Såvitt jag vet kom ingen av mina kompisar på den tiden från arbetarklassen. Däremot hade vi revolutionära celler i Norra latin och Djursholms samskola.

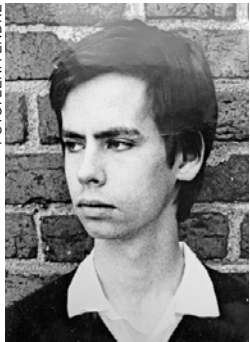

FOTO: LENA ENDRE
Martin Jonols 1982.

Den åtalade killen skröt om att han var boxare från Rosengård. Han hade på kort tid varit inblandad i flera incidenter som kunnat kosta andra människor livet. Rättegången gav en inblick i en brutal Oliver Twist-värld, helt avskuren från medelklassvenskarna som bor i Stockholms innerstad och dominerar gatubilden dagtid. De dörrvakter, kriminella och brottsoffer som vittnade hade inga beröringspunkter med den del av samhället jag själv tillhör.

Det släpiga tempot i rättegången, den vardagliga inramningen kring den skrämmande händelsen och det häpnadsväckande låga straff som slagskampen fick chockerade mig.

Lite senare började jag skriva en bok om min morfar, Gustav Johansson. Jag ville reda ut arvet efter den kommunistiske patriarken från min barndom. Jag läste gamla brev, artiklar och åtskilliga rapporter från Säkerhetspolisens arkiv. I hela sitt vuxna liv var han föremål för deras uppmärksamhet. Steg för steg blev jag påverkad i grunden under mina efterforskningar. Inte minst bilden som trädde fram i Säpomaterialet gav en och annan tankeställare.

Än i dag är jag mycket fäst vid minnet av min morfar. Som man och äldre släkting var han en förebild. Jag minns hur han älskade fester och ambassadmottagningar, aldrig tappade humöret eller uppträdde olämpligt efter några pilsner, skrev kärleksfulla sånger om min mormor när hon fyllde år och hur han kallade mig silvermedaljören när jag tagit det rätt elementära silvermärket i simning och gav mig rumänsk lemonad som han kallade barnpilsner.

Författaren Per Wästberg har berättat om hur hans far, den välkände borgerlige journalisten Erik Wästberg, bjöd hem min morfar till nattsexor efter middagar på Gyldene Freden. De kunde skämta om den sovjetiska pressattachén som en berusad kväll hade pratat

bredvid mun om vad som skulle göras vid en framtida ockupation: ”Först tar vi Moa Martinson, Artur Lundkvist, Arnold Ljungdal och Stellan Arvidson. Stalin litar minst av allt på kommunister.”

Per Wästberg mindes sin pappas rop till min morfar: ”Sätt fram de höga grogglasen! Du hittar till köket. Vi måste hålla på klasskillnaderna, så ni har något att kämpa mot. Du tror du är världshistoria. Du blåser bort. Ta en whisky och var som en människa!”

Min morfar var godmodig, men den politik han kämpade för i hela sitt liv var mycket mer radikal och destruktiv än jag hade klart för mig.

En annan förvirrande omständighet var reaktionerna jag mötte från mina vänner när jag berättade vad jag fick reda på om min morfar. Det var som om kommunisternas övergrepp på något sätt var anekdotiska, tacksamma att skämta om bland mina vänsterkompisar. En kollega på Sveriges Radio hade ett Stalinporträtt hängande på väggen i sitt tjänsterum, bara halvt på skämt. Om han hade haft ett porträtt av Hitler skulle han utan tvekan inte bara fått sparken utan även blivit behandlad som pestsmittad.

Jag hade naturligtvis själv relativiserat allt vad min morfar stod för. Men djupdykningen i litteraturen om de människor som drabbats på riktigt av stalinismen fick mig att tänka om.

Inte minst historien om min morfars vän Allan Wallenius gjorde intryck.

Wallenius var en finlandssvensk före detta poet och bibliotekarie som flytt från Finland till Ryssland efter det misslyckade revolutionsförsöket 1918. Han var en hårdför stalinist och en av dem som såg till att de svenska kommunisterna inte avvek från den Moskvatrogna linjen.

År 1942 blev han offer för de utrensningar han själv genomförde. Det var inte ovanligt. De mest lojala medlemmarna av Stalins politiska apparat var väl representerade bland dödsoffren i utrensningarna, inte minst inom Komintern och säkerhetstjänsten. Det är inte känt hur Wallenius dog, han försvann helt enkelt i lägren ihop med tusentals andra. På 1950-talet, efter Stalins död, blev han rehabiliterad. Min morfar tog aldrig avstånd från Stalin, men Wallenius död tog han hårt. I årtionden skickade vår familj deckare och andra lättlästa böcker på svenska till Allan Wallenius överlevande familj för att de inte skulle förlora kontakten med svenska språket.

Under samma period som Wallenius försvann rapporterade Säkerhetspolisen att min morfar hade ätit lunch med Stalins utrikeskommisarie Andrej Vysjinskij på Restaurant Otto Schwarz i Riga i Lettland, en månad efter att landet ockuperats av Sovjetunionen.

Vysjinskij var huvudåklagare i Moskvarättegångarna på 1930-talet. Han utvecklade vad han ansåg var en marxist-leninistisk juridik, som lade stor vikt vid erkännanden som ibland enda bevis för ett brott, och var känd för att använda ett mycket grovt språk mot de anklagade. Min godmodige morfar åt alltså lunch med den man som var en av de huvudansvariga för massavrättningarna under Stalin.

Sedan min morfar rest vidare från Lettland 1940 häktades och dömdes 7 020 personer i den terror som riktades mot letterna. Av dessa arkebuserades 980 personer, medan resten deporterades till straffläger i Sovjetunionen. Sommaren därpå häktades 15 081 män, kvinnor och barn och deporterades till Sibirien.

Att läsa om dessa och dussintals andra episoder i min morfars liv var som att vakna upp och inse att jag varit med i en sekt. Jag bestämde mig för att sluta vara en del av relativiseringen av övergreppen under kommunismen och till slut ta denna företeelse på allvar.

Jag kände mig också säker på att min morfar inte skulle ha haft något emot detta, eftersom han var den minst konflikträdda person jag mött och ofta verkade road av att bli ifrågasatt.

När jag läste de gamla Säporapporterna om min morfar och mormor var det påfallande hur illa skrivna de var och hur amatörmässigt arbetet verkade vara upplagt. Min morfar skuggades mitt i natten när han vinglade hem från Piperska muren och rapporterna var kryddade med ovidkommande anmärkningar om vem som eventuellt var homosexuell liksom med antisemitiska antydningar.

Ett undantag var de rapporter som var skrivna av författaren och litteraturkritikern Per Meurling. Han var en av mycket få akademiker som var med i den tidiga kommunistiska rörelsen men drog sig ur eftersom han hade svårt att underordna sig den auktoritära disciplinen. Det dröjde inte länge förrän han blev tjallare åt Säkerhetspolisen. Så småningom fick han allvarliga alkoholproblem och skrev pornografi i tidningar som Piff och Raff.

Morfar Gustavs lunchsällskap Andrej Vysjinskij ansvarade för massavrättningarna under Stalin.

Forts. →

Inredningsdetalj på Sveriges Radio.

Men han gav också ut skarpsinniga böcker om Geijer, Marx och Shakespeare.

Både Försvarsmakten och Socialdemokraterna var missnöjda med hur Säpo skötte sitt uppdrag att övervaka kommunister. Inom SAP uppfattade man att Säkerhetspolisen var lika misstänksam mot socialdemokrater som mot kommunister. Steg för steg växte ett säreget samarbete fram mellan Försvarsmakten och SAP som så småningom fick namnet IB.

Jag var själv medlem i det maoistiska ungdomsförbundet Röd ungdom. Det var en revolutionsromantisk grupp i klassisk stil, med hemliga celler och täcknamn. Ledarfigurerna var ofta unga män och kvinnor som gjorde uppror mot auktoriteterna i skolan och de borgerliga familjer man i regel tillhörde. Såvitt jag vet kom ingen av mina kompisar på den tiden från arbetarklassen.

Däremot hade vi revolutionära celler i Norra latin och Djursholms samskola. Vi sökte oss till auktoritärast möjliga förebilder, som Mao Zedong och Josef Stalin. Unga killar uppmuntrades att göra värnplikt och sprida det maoistiska budskapet i sina förband. Man visade en närmast masochistisk hängivenhet för den kommunistiska disciplinen, som för tankarna till en religiös sekt där man ständigt korrigerade sig själv och sina kamrater.

Utän tvekan begicks otaliga övertramp av IB och dess föregångare, inte minst registreringen av

”

”Om någonting ger så där mycket ångest måste man göra det. Skriv artikeln”, sa hon lugnt och skrev ut sömntabletter.

harmlösa unga FNL-aktivister. Många blev felaktigt utpekade, medan man missade verkliga säkerhetsrisker. Men var det ett problem att ett inte obetydligt antal högpresterande ungdomar som hade potential att få stort inflytande i samhället ägnade en stor del av sin vakna tid åt att införa en maoistisk ”proletär diktatur” i Sverige? Det tyckte åtminstone ledningen för Socialdemokraterna.

Min morfar är den mustigaste och mest levnadsglade man jag träffat på i livet. Men steg för steg blev jag alltmer främmande för den politiska miljö jag växt upp i. Konfrontationen med det förlutna tvingade fram en omvärdering som var allt annat än behaglig.

Jag föreslog tidskriften Kvartal en artikel om IB-affären, och de var intresserade. Men när jag började skriva erfor jag en vända som jag aldrig upplevt i sådana sammanhang. Att visa förståelse för Socialdemokraternas olagliga åsiktsregistrering av min egen flock kändes som en dödssynd när jag funderade närmare på saken i vargtimmen på nätterna. I flera veckor hade jag svårt att sova. När jag berättade om idén för bekanta blev de klart avvaktande. Bilden av IB som ett avgörande svek från socialdemokratien och Palme levde i högsta grad kvar.

En vän som är psykoanalytiker uppmuntrade mig däremot.

”Om någonting ger så där mycket ångest måste man göra det. Skriv artikeln”, sa hon lugnt och skrev ut sömntabletter.

Till slut skrev jag klart texten och den blev publicerad. När boken om min morfar kom ut började jag på ett nytt manus om den nutida vänstern. Det handlar om sekterism, dynamiska salongsbolsjeviker och revolutionsromantik, och hur de inre krascherna i rörelsen avlöste varandra. ■

Martin Jonols är författare och dramatiker.

I augusti utkommer han med en bok om den svenska vänstern på Timbro Förlag.

Luthersson läser världslitteraturen

Samtal om litterära klassiker och författarskap med **Peter Luthersson**. (Inspelat för Axess Television).

Axess Essä

Inlästa essäer, krönikor och recensioner ur pappersmagasinet. Perfekt lyssning när du klipper gräs, rastar hunden eller ligger i hängmattan.

Lyssna på Axess i sommar!

Vi bjuder på berättelser om upptäcktsresor, imperier, krig, litterära klassiker och människor som format världen.

Förr eller senare

En historiepodd om de långa linjerna som gör samtiden mer begriplig i historiens ljus, med **PJ Anders Linder**.

Axess Expedition

En podd om upptäcktsresande, deras öden och äventyr, med **Blanche Sande** och **André Casselbrant**.

AXESSPODD

Alla våra poddar finns under Axess Podd i din poddapp eller på vår hemsida axess.se/podcasts. Trevlig lyssning!

Stranden vid Ouiadalen på östra Fatu Hiva där paret Heyerdahl slog sig ned hos öns siste kannibal Tei-Tetua.

HEYERDAHLS HELVETE I PARADISET

Innan han blev berömd för Kon-Tikiseglatsen försökte Thor Heyerdahl och hustrun Liv, 22 och 20 år gamla, leva naturromantiskt stenåldersliv på en polynesisk ö.

Av Axel Odelberg

FOTO: PRIVAT

Thor och Liv Heyerdahl landstiger i paradiset. Det är i alla fall deras fasta övertygelse.

Fatu Hiva blev den första ön i Polynesi- en som siktades av en europeisk upptäckare, spanjoren Álvaro de Mendaña de Neira den 21 juli 1595. Seglatsen från Callao i Peru hade tagit drygt tre månader. Än i dag är det en tidsödande historia att ta sig dit. Från Skandinavien via Tahiti är det en färd på flera dygn av mellanlandningar och övernattnings och slutligen en lång båtfärd.

På Fatu Hiva började för nästan 90 år sedan den unge norrmannen Thor Heyerdahl förpuppas till berömd upptäckarhjärte på landsmännen Nansens och Amundsens nivå. Tio år senare, 1947, skulle han slå världen med häpnad. Ombord på balsafloppen Kon-Tiki, i spetsen för fyra norrmän och en svensk, drev han med vindar och ström-

”

Historiskt pågick det nästan alltid stamkrig på öarna. Då omfattade polynesiernas matkultur ännu den udda vanan att anrätta döda fiender och äta upp dem.

mar ungefär samma väg som Álvaro de Mendaña de Neira, 600 mil över Stilla havet från Peru till Polynesien. Ett livsfarligt äventyr i vetenskapligt syfte. Han ville visa att Polynesien kunde ha befolkats från Sydamerika. Den vetenskapliga expertisen på området var överens om att Polynesien hade befolkats från Sydostasien och avvisade blankt norrmannens teori. I det forntida Sydamerika saknades flytetyg som kunde bära folk så långt över havet, argumenterade experterna. Struntprat, sade Heyerdahl, byggde en balsaflotte av traditionell sydamerikansk typ och lade ut.

Den förhistoriska konstruktionen visade sig hålla vad han hävdade. Efter tre månader havererade flotten på revet vid atollen Raroia. Det hade sålunda varit möjligt för forntida sydamerikaner att ta sig till Polynesien. VSB! Men det antropologiska expertkollektivet förhöll sig fortsatt avvisande: flottfärden visade bara att norrmän var goda sjömän, inget annat. Färden fick dock stort genomslag i medierna. De tog, enligt normal journalistisk logik, mer fasta på det djärva, fantasieggande äventyret och Heyerdahls hjältemod än hans teorier. Flottfärden gjorde honom berömd och i Norge upphöjdes han till en av de stora upptäckarna.

I dag känner väl få under 50 till honom, men namnet Kon-Tiki lever än och på grannön Hiva Oa även minnet av honom. I receptionen på hotellet Relais Moehau hänger en tavla med tre urblekta fotografier av den gamle äventyraren, samt texten "Ma rencontre avec Thor Heyerdahl" (mitt möte med Thor Heyerdahl). Att träffa honom var en stor sak. Han var en världscelebritet. Mannen som mötte Heyerdahl heter Georges Gramont och är Relais Moehaus ägare. Det var för drygt 35 år sedan, då Heyerdahl turnerade med ett filmteam från produktionsbolaget Sebra Film i Torsby. Det skulle bli en tv-serie om Heyerdahls liv och gär-

ning för BBC, SVT och NRK med flera. Gramont engagerades för att skjutsa runt Heyerdahl och filmteamet i sin båt.

Serien, fem timslånga avsnitt, fick namnet *Kon-Tiki-mannen*. Den första delen bär titeln "Biljett till paradiset", syftande på en formulering i Heyerdahls debutbok *På jakt efter paradiset* från 1938. Biljett till paradiset var vad han trodde sig ha köpt när han gav sig av mot Fatu Hiva med den kvinna han just äktat. Hon hette Liv och var den Eva han behövde i sitt drömda förcivilisatoriska Eden.

De gifte sig på julafton 1936 och anträdde den långa resan följande dag. Då tog färden till Tahiti mer än en månad med oceanångare från Marseille. Han var 22 år och hon 20. Han var djupt kritisk mot den moderna västerländska civilisationen och fylld av ungdomlig rousseauansk romantik om ett svunnet paradiset där livet var okomplicerat och naturligt, fjärran städer, bilar, flärd och framsteg.

Heyerdahl trodde inte på framsteget. Framsteg var bara till för att avhjälpa de problem som tidigare framsteg skapat, ansåg han. Hans argument mot civilisation och mekanisering var en hemsnickrad variant av teodicéproblemet: Om en osynlig kraft låg bakom allt som utvecklats på jorden, varför hade denne gud då inte själv uppfunnit maskiner åt människorna att glädjas åt?

I oräkneliga timmar hade han och Liv hängt med näsan över en Stillahavskarta. Där någonstans i det stora blå sökte de en ö oförstörd av stress, maskiner och västerländsk civilisation. Den måste vara bördig, frodig och obobodd. Men bördiga öar var bebodda och obobodda öar var ofruktbara. Till slut ritade de en ring runt Fatu Hiva, en av Marquesasöarna i Franska Polynesien. Enligt ryktet skulle den vara Söderhavets frodigaste ö. Den var inte obobodd men hade högst ett par hundra invånare. Därför borde där finnas en plätt i någon dalgång eller vid en strand, utom räckhåll för civilisationens tentakler, resonerade de. Fatu Hiva skulle bli platsen för deras "tillbaka till naturen"-experiment. Där skulle de bygga en liten hydda av blad och grenar omgiven av palmer, fågelsång och vilda djur. De skulle livnära sig på frukt, fisk och ägg, i harmoni med naturen. De ville resa tusentals år bakåt i tiden till ett liv sådant de föreställde sig att de första människorna levde. Ett slags stenålderstillvaro. Romantiken flödade. Både mellan dem och i deras fantasier.

Fatu Hiva, Hiva Oa och de andra Marquesasöarna är inte atoller utan bergiga rester av förhistoriska vulkanutbrott, genomskurna av djupa dalgångar mellan vresiga branter. På Fatu Hiva bor fortfarande inte fler än kanske 150 invånare, som

på paret Heyerdahls tid, och ön har ingen flygplats. Men innan 1500-talsupptäckarna kom med mördarvirus och bakterier var de flera tusen.

Jag anländer till Fatu Hiva med båt från Hiva Oa. Den går ett par gånger i veckan. Färden över det gropiga havet tar fyra timmar. Sedan stävar vi in i bukten utanför huvudorten Omoa. Heyerdahls reste till Fatu Hiva med en av de kopraskonare som med ojämna mellanrum förband öarna med varandra och Tahiti. Då existerade ingen hamn på Fatu Hiva, utan blott en lång, rasslande rullstensstrand där det brytande havet hejdades. Kopraskonaren ankrade på tryggt djup ute i bukten.

Fartygets kapten försökte övertyga det norska paret om det idiotiska i att bosätta sig på ön. Han radade upp varnande fakta. Bland öns fåtaliga invånare grasserade tbc, spetälska, elefantsjuka och syfilis. I djungeln härjade mygg och sandflugor som gav kliande, svår-läkta bett. När regntiden kom blev allt fuktigt och möjligt. Men Thor och Liv var fast beslutna. Här skulle drömmen förverkligas om ett okomplicerat och fritt liv fjärran från civilisation och framsteg.

Så stod de där till slut, ensamma på den främmande Söderhavsstranden. Hon var klädd i kort mörk kjol, matchande blus och handväska under armen. Påminde om en söt sekreterare på väg till jobbet en solig morgon i Oslo. De såg sig omkring, kände sig små och övergivna. Ett knappt vuxet par på en främmande strand i ett främmande land där de inte talade språket.

Själv funderar jag över hur jag ska hitta det boende jag tror mig ha reserverat. Det visar sig inte vara något bekymmer. Min ankomst är väntad. På kajen parkerar några glänsande pickupjeepar av japanska och amerikanska märken. Ur en röd stiger en vänligt leende kvinna emot mig, hälsar välkommen med en traditionell blomsterkrans kring min hals, skickar upp mitt bagage på flaket och ber mig ta plats i bilen.

Vi rullar i väg utmed kullerstensstranden den korta sträckan mot byn. En skylt vid sidan av vägen informerar om Fatu Hivas flora och fauna och berättar att 1 000 invånare flydde ön på bambuflottar och i kanoter i mitten av 1800-talet efter att ha förlorat ett stamkrig. Många flyktingar dog. Historiskt pågick det nästan alltid stamkrig på öarna. Då omfattade polynesiernas matkultur ännu den udda vanan att anrätta döda fiender och äta upp dem. Man hade ihjäl varandra med vackert snidade halskrossare i mörkt träslag.

Omoa ligger i en dal med branta sidor och består av en lång betongbelagd gata inbäddad i slösande blomsterprakt och grönska. Bakom mango-, brödfrukt- och bananträd skymtar

FOTO: KON-TIKIMUSEET

Fatu Hivas siste kannibal Tei-Tetua hade övergått till mer konventionell kosthållning.

Den havererade flottens besättning vadar över revet med utrustning och bagage.

bungalower med tak av korrugerad plåt. En bit nedför gatan höjer sig ett vitt kyrktorn ur vegetationen och avtecknar sig mot fonden av dramatiska branter och spetsiga klippformationer. Fatu Hivas högsta toppar når över 1 100 meter.

Det pensionat jag reserverat hette Fatu Hiva. Det jag hamnar på heter Pension Cecile. Etablissemangens ägare tycks ha bytt mig med varandra. Oklart varför, och mig är det egal. Lunchtid råder. Maten står framdukad på en taktäckt veranda. Tonfisk i alla former, rå, marinerad och stekt, ris, sötpotatis, brödfukt, mango, ananas och olika sorters banan samt en osannolikt saftig och välsmakande citrusfrukt, stor som ett bowlingklot med grönt skal. På franska benämnd *pamplemousse*, grapefrukt alltså, men ändå inte.

Jag delar lunchbord med två yngre herrar från Tahiti. De är utsända av japanska Suzuki för att serva båtmotorer. Förr var utriggarkanoter öbornas samfärdsmedel till havs. I dag existerar de blott som sportredskap i plast. Fisket sköter man från aktersnurrade plåtbaljor. Detta folk med tusenårstraditioner av sjöfart tycks i dag lägga mer pengar på pickupjeepar än på båtar, trots att det bara finns några mil bilväg på ön. Det är just en utombordad plåtbalja som väntar mig för den båt-färd jag beställt till några platser utmed ön som nås lättare från havet än till fots. Båten motsvarar ungefär vad jag skulle ha valt för en stilla fisketur på någon insjö, inte för att styra ut i de havsvågor som kastar sig över oss när vi rundar vågbrytaren.

På aktertoften med vänsterhanden på den gamla snurrans vibrerande rorkult sitter min

”

I det forntida Sydamerika saknades flytetyg som kunde bära folk så långt över havet, argumenterade experterna. Struntprat, sade Heyerdahl, byggde en balsaflotte av traditionell sydamerikansk typ och lade ut.

guide och styr. Självt har jag anvisats plats i fören, så att båten inte ska bli för baktung. Det frestar på i den höga, krabba sjön. Där slår och skuttar, skvätter och far. Ryggen tar hårda smällar. Det är lite som att vispas runt i en tvättmaskin. Till höger om oss det oändliga Stilla havet, till vänster störtar Fatu Hivas branta klippor rakt ned i vattnet. Skulle motorn stanna driver vi mot klipporna och krossas, tänker jag och frågar om guiden fått motorstopp någon gång. Han ler jakande och ser inte ut som att han betraktar det som ett problem.

Så går vi in bakom en udde och sjön blir lite lugnare. Där, säger guiden och pekar mot en stenig strandremsa. Platsen heter Tahaoa. Bakom ett par ensamma träd framträder en grottluk håla under den höga klippväggen. Dit tog paret Heyerdahl sin tillflykt under sin allra sista tid på ön Fatu Hiva. Vid högvatten kunde en eller annan muräna slingra in i grottan.

Drygt nio månader hade då gått sedan de steg i land på ön fyllda av förväntningar. Under tiden hade deras tillvaro förvandlats från inbillat paradis till ett rent helvete. Likt skeppsbrutna satt de i hålan och spanade efter ett skepp som kunde ta dem från ön. Till slut dök en kopraskonare upp och de började sin långa resa hem. De var djupt desillusionerade. Civilisationen hade förstört livet på Fatu Hiva och alla andra öar i Polynesien, menade den unge Heyerdahl. De västerländska upptäckarna och sjöfararna hade kommit med dödliga sjukdomar och kåta matrosor och korruperat öbefolkningens själar med pengar och präster.

Deras inledningsvis öppna syn på de infödda hade långsamt vänts i sin motsats och nått en nivå av virulent kolonialt förakt. De infödda hade gjort

dem djupt besvikna, skrev Heyerdahl i ett brev:

Den gamla polynesiska rasen är faktiskt död. Civilisationen har uppslukat allt. Ingen här vet till exempel längre vad KAVA-drycken är och ingen går längre klädd i pareu. De ler åt bambuhyddor med palmtak och lever uteslutande för mat och pengar, pengar, pengar. [...] De är giriga, penningkåta, lögnaktiga, krångliga, tvära, fega, opålitliga och snobbiga.

Jag vill gå i land och inspektera hålan, men sjöhävningen hindrar. Vi fortsätter mot nästa mål. Det kyttar och far, och värre blir det. Vi kommer ut på östra sidan av ön, där vind och vågor ohindrat vunnit styrka och höjd sedan de lämnade Perus kust 600 mil bort i öster. Efter en timmes omskakande färd löper vi in mot Ouia, en trång dalgång med branta sidor och en palmkantad rullstensstrand med ett par enkla hyddor. Den ligger helt oskyddad för Stilla havets förhärs-kande ostliga vindar och dyning.

Där, i en palmhydda på stolpar, tillbringade paret Heyerdahl ett par månader av sin tid på Fatu Hiva. Som granne hade de dalens ende invånare, den tidigare kannibalen Tei-Tetua. Han hade rötter i den svunna tid då ön var tätare befolkad, stamstrider härjade och dödade fiender erbjöd omväxling i kosthållningen. Hans far fyllde sällan på sina energireserver med annat kött än mänskligt. Vållhängt intill förruttnelsens gräns skulle det vara. Mjällaste slaktbiten, sade Tei-Tetua med ett snett flin mot Liv Heyerdahl, var en kvinnas underarm, särskilt en vit.

Vid lägerelden på stranden i Ouia underhöll den gamle människoätaren med legender från fordom. Här formades embryot till Heyerdahls hypotes om polynesiernas sydamerikanska ursprung. Från öst kom polynesiernas gud Tiki, berättade Tei-Tetua, och därifrån kom också passadvinden och dyningen. Därav drog Heyerdahl med tiden den inte helt långsökta slutsatsen att folket också kunde ha kommit med vindarna och strömmarna från Peru.

Han har kallat dagarna i Ouidalen för den bästa tiden på Fatu Hiva. Först hade de byggt en hydda invid ett vattendrag i djungeln. Den tvingades de så småningom lämna, plågade och sönderbitna av mygg och andra stickande insekter. Dessutom hade öns katolske pastor uppvisat befolkningen mot dem för att de kom från ett protestantiskt land. I Ouia fläktade vindarna undan insekterna och de uppvisade byborna höll till i Omoa på andra sidan bergen.

Men så dök folk från Omoa upp i växande skaror och slog sig ned i Ouia. De väsnades och ägnade sig åt att brygga apelsinöl, festa och dricka sig

berusade, och de stal saker från paret's hydda.

När någon sedan placerade giftiga tusenfotingar i hyddan som bet Liv flydde de till grottan vid Tahaoa och bestämde sig för att återvända till civilisationen.

”En stor man av blandras som hette Napoleon var värst av alla. Han blev alldeles från vettet då han fick alkohol i sig. Han hade slagit ihjäl två hustrur under ruset”, skrev Heyerdahl i sin bok *Fatu-Hiva* (1974). Min guide heter också Napoleon. Jag drar slutsatsen att Heyerdahls fyllgalne Napoleon är hans förfader, vilket är lite pikant eftersom min Napoleon assisterade Heyerdahl och teamet från Sebra Film i slutet av 1980-talet.

Senare intervjuar jag Napoleons pappa Emmanuel Gilmore. Hans farfarsfar hette Charles Gilmore och var sjöman på ett valfångstfartyg. Eftersom han fann förhållandena ombord alltmer outhärdliga hoppade han överbord och simmade i land när fartyget passerade Fatu Hiva. Där bosatte han sig och tog en lokal hustru. I dag är familjen stor och inflytelserik på ön.

Emmanuel Gilmore föddes 1942. Då var kannibalismen sedan länge utrotad, men han hörde vuxna berätta om hur bitar av gris och människa kunde varvas på grillspett. Människokött var bäst, fick han höra, bättre än gris. Hur det kan komma sig har han skänkt en och annan tanke

Fatu Hivas centralort Omoa består av bungalower längs en betonggata.

Hyddan som paret Heyerdahl byggde sig på stranden i Ouia.

under årens lopp. Han har kommit till slutsatsen att det måste bero på att människor äter den bästa maten, medan grisar får böka runt bland skulor.

När paret Heyerdahl landsteg på Fatu Hiva den 18 mars 1937 bjöds de att tillbringa den första natten i ett hus som han i sitt civilisationskritiska nit dömde ut som en styggelse. I själva verket var det en vacker vit kolonialvilla i trä med korrugerat plåttak. Den byggdes en gång av schweizaren François Grelet från Vevey. Han kom till ön 1890 för att odla kaffe. Tidigare hade han gjort ett misslyckat försök att starta kaffeplantage i Brasilien. På Fatu Hiva gick det bättre. Han etablerade sig på ön, skaffade sig ett par polynesiska fruar, fick barn och blev nära vän med Paul Gauguin när denne bodde på Hiva Oa.

”

Han var djupt kritisk mot den moderna västerländska civilisationen och fylld av ungdomlig rousseauansk romantik om ett svunnet paradiset.

När François dog 1916 tog sonen Willy över. Han var företagsam som sin far och började odla även andra grödor, etablerade en liten handelsbod och anlade ett spritdestilleri för att ta vara på all frukt som annars hade gått till spillo. Med tiden fick han för övrigt franska Hederslegionen för sina utvecklingsinsatser.

Förutom att han erbjöd paret Heyerdahl husrum vid ankomsten var han till nytta för dem på flera andra sätt under tiden på ön. ”Grelet var öns aristokrat och tjänade pengar som gräs på kopratillverkning”, skrev Heyerdahl i *På jakt efter paradiset*. Hans, enligt den unge Heyerdahl, styggelse till villa står alltjämt kvar, under paraplyer av höga mangoträd. Den ägs i dag av ett barnbarn till Willy som gjort den till museum. Hennes systerdotter Belinda, generation tre efter Willy, guidar.

Fortsätter man Omoas bygata uppåt dalen kommer man efter en stund till en enkel vägvisare med texten ”Pétroglyphe”, ”hällristning” på franska, och den pekar på en stig åt höger. Efter någon kilometers måttlig uppförsläcke genom djungel och kokosplantager når man en palmkantad glänta där några stora gråa stenhällar reser sig ur markens välansade gräs. Så ordnat och tillrättalagt var det inte när Heyerdahl visades hit den 17 maj 1937. Någon stig fanns inte. Han fick hugga sig fram genom urskogen med machete. På plats såg han först ingenting, men så föll fjällen från hans ögon. Inristad i en av de mossbelupna hållarna upptäckte han konturen av en fisk, två meter lång från huvud till stjärtfena.

För att få bättre överblick bad han sina infödda vägvisare att rensa hållarna från vegetation. När hållen rensats syntes en rad andra motiv kring stenfisken. Det var människor, sköldpaddor, gudamasker och stirrande ögon. Åsynen av stenfisken blev ett definierande ögonblick i Heyerdahls liv på samma sätt som Tei-Tetuas berättelse

om guden Tikis ursprung och upplevelsen av den eviga ostliga passaden och vågorna vid Ouia.

De frågor han ställt sig om polynesiernas ursprung fick relief. Kanske var det stenfisken ”som gav den sista stöten för att jag för alltid skulle vända mitt intresse från paleontologi och naturvetenskap till arkeologi och kulturhistoria”, skrev han många år senare i boken *Fatu-Hiva*.

Efter en vecka på Fatu Hiva återvänder jag till Hiva Oa. Mitt främsta mål är Puamau-dalen längst österut på ön. Där finns en tempelplats med ett antal stora tikistatyer huggna i vulkanisk sten. Färgen skvallrar om att stenen inte brutits på plats utan en bra bit därifrån. Det är alltså en gåta hur de flera ton tunga stenblocken transporterades till tempelplatsen. Statyerna är grovt mejslade, med groteska munnar och ögon stora som tallrikar. En gång var de också utrustade med var sin rejält tilltagen fallos. Denna detalj upprörde emellertid skarorna av invaderande kristna missionärer till den grad att de slogs av.

Heyerdahl intresserade sig extra mycket för en kvinnlig tiki i liggande läge på ett fundament. Det ser ut som att hon simmar, men det som främst drog till sig Heyerdahls uppmärksamhet var en relief av ett svåridentifierat fyrfota djur med uppåtriktad svans och öron ristat på två av fundamentets sidor. Heyerdahl framlade ingen tes om vad för slags djur det var, bara vad det inte var, nämligen en hund, eftersom hundar inte hörde till Polynesiens förkolombianska fauna.

Min guide har däremot en mycket deciderad uppfattning. Reliefen föreställer en sydamerikansk lama, säger han. En intressant tanke, som borde ha tilltalat Heyerdahl och hans teori om polynesiernas sydamerikanska ursprung. Men guidens tolkning är en annan. Han refererar till muntlig tradition på Hiva Oa enligt vilken folk från ön i ett oprecist förflutet tog sig över havet till Sydamerika och åter. Den lamaliknande reliefen utgör i det sammanhanget de tidiga amerikaresenärernas manifestation av och bevis för sin be-drift. Heyerdahls tes, som han försökte underbygga med Kon-Tikifärden, var tvärtom att folk från Sydamerika befolkat Polynesien.

Ingen av dessa berättelser vilar på stark bevisning. Det tycks ovedersägligt att utbyte förekommit mellan Sydamerika och Polynesien innan de europeiska sjöfararna ännu hade nått Stilla havet på 1500-talet: sötpotatis, som har sydamerikanskt ursprung, fanns i Polynesien redan under förkolombiansk tid, och modern genforskning har spårat sydamerikanskt dna bland polynesierna. Men hur sötpotatisen och generna kom dit är oklart.

”

Bland öns fåtaliga invånare grasserade tbc, spetälska, elefantsjuka och syfilis. I djungeln härjade mygg och sandflugor som gav kliande, svårläkta bett.

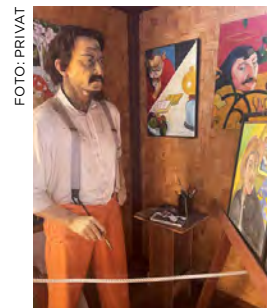
Däremot kan man fastslå att Heyerdahl i huvudsak hade fel. Det är belagt, inte minst med dna, att befolkningen i Stilla havets övärld har sitt ursprung i Sydostasien, vilket inte nödvändigtvis förminskar värdet av Heyerdahls ”experimentella arkeologi” – det namn han gav sitt handfasta utforskande av sina teories fysiska förutsättningar. Hans forskning har måhända inte löst de gåtor han hoppades lösa, men har i gengäld gett upphov till mängder av relevanta frågor.

Jag flyger vidare till Tahiti och sedan till Raroia, atollen där Kon-Tikiflotten strandade efter 101 dagar till sjöss. Flyget går en gång i veckan och tar knappt två timmar. Där finns inga hotell. De få turister som dyker upp på ön kommer vanligtvis i egen båt. Genom en av atollens tidigare borgmästare, sedermera antropolog på Tahiti, får jag kontakt med öns skollärare Jean-Jacques, som hyr ut sin bungalow.

Den är mycket enkel, som det mesta på denna resursfattiga ö, där behovet av färskvatten tillgodoses genom lagring av regnvatten i stora cisterner. Här bor jag omgiven av tiggande hundar och tjyvaktiga katter som ständigt försöker sno min mat. Lämnar jag något på bordet utan övervakning är kissarna strax där och förser sig.

Vid varje hörn av huset finns en kraftig järnögla ingjuten i betong i marken. De tjänar som förankring för rep att lägga över huset när ön kommer i vägen för en orkan. I övervåningen på skolan och borgmästeriet, de enda byggnader med mer än en våning på den låglänta ön, kan folk ta skydd när höga vågor sköljer över ön.

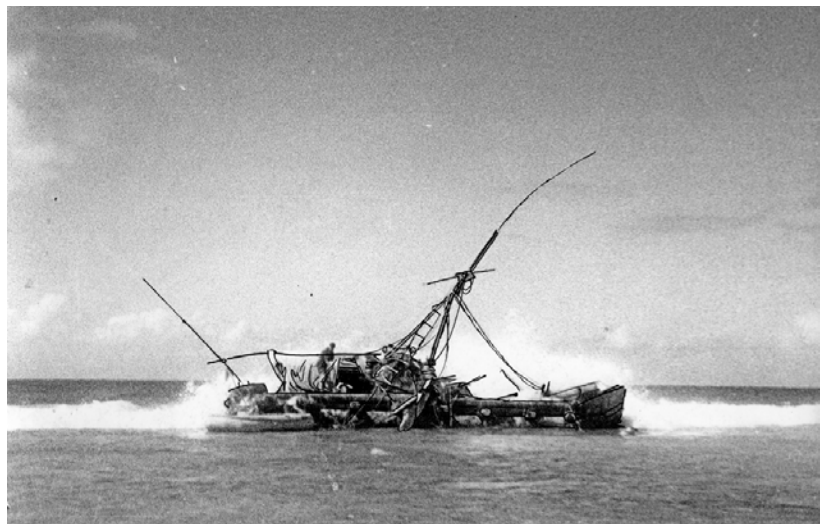
Vore det inte för Kon-Tiki skulle få ha hört talas om denna fjärran Söderhavso. Skeppsbrottet skedde på motsatta sidan av den milsbreda lagunen. Det blev våldsamt och kunde ha slutat illa. Gigantiska brottsjöar kastade gång på gång flotten handlöst mot revkanten, innan en extra stor

Konstnären Paul Gauguin (1848–1903) slog sig ned i Söderhavet 1895.

Forts. →

FOTO: KON-TIKIMUSEET

Skribenten vid minnesplaketten på Kon-Tiki-holmen.

Ovan: Kon-Tikiflotten strandad på Raroia-atollens rev efter skeppsbrottet den 7 augusti 1947.

våg lyfte upp den på revet, där den så småningom lade sig till rätta.

De sex ombord, bland dem svensken Bengt Danielsson, överlevde. Omskakade men helbrädda kunde de rädda sig och sitt vattendränkta bagage upp på en liten holme och slå läger. Så småningom riggade man upp en radioantenn för att meddela världen att flotten var framme och alla befann sig väl. Några människor syntes inte till, men en dag dök segel upp på lagunen med kurs mot de förlistas holme.

Räddarna kom från byn på atollens motsatta sida. Därifrån kunde den lilla holmen på andra sidan lagunen knappt skönjas, men man hade sett röken från deras lägereld. Dessutom hade burkar med köttkonserver och annat vrakgods som strömmar fört med sig uppmärksammat folk på förlisningen. Kon-Tikifararna skeppades nu över till bysidan, där de välkomnades varmt av atollens 127 invånare och behängdes med blomsterkransar. Därefter mat, fest och huladans till långt in på småtimmarna. Efter ett par veckor hämtades Kon-Tikifararna upp av ett fartyg från franska flottan, som med flottvraket på släp satte kurs mot Tahiti.

Bland det första de gjorde i byn var att bota en liten pojke som fått en knytnävsstor varböld på skallen. Han hade 40 graders feber och svår värk. Med hjälp av instruktioner på radiolänk från en läkare i Los Angeles tog man sig an operationen. Bölden tömdes och pojken behandlades med penicillin från flottens apotek. Två dygn senare hade antibiotikan gjort susen och febern vek. Efter en vecka lekte pojken åter obekymrat med de andra barnen på stranden och fick ett långt liv, som tog slut för bara några år sedan. Minnet av den insatsen lever ännu på Raroia, som på flera sätt präglats av Kon-Tikis haveri.

”

Deras inledningsvis öppna syn på de infödda hade långsamt vänts i sin motsats och nått en nivå av virulent kolonialt förakt.

Holmen som besättningen först tog sin tillflykt till kallas numera Kon-Tiki Motu, Kon-Tikiön. Jag far dit i en aktersnurrad plastbåt. Ägaren heter Vaia. Halvvägs över lagunen ankrar vi vid ett korallrev och Vaia dyker ned för att harpunera lunchen. Han kommer upp med två stora, fula fiskar.

På Kon-Tikiholmens bländvita korallstrand samlar han ihop en hög vissna palmlblad och tänder på. När elden tagit sig lägger han fiskarna direkt i bålet och täcker med mer vissna palmlblad. Själv går jag in i skogen för att se Kon-Tikimonumentet som restes på holmen 2007 i närvaro av Thor Heyerdahls barnbarn Thor och Olav. Det utgörs av ett drygt meterhögt stenröse krönt av en minnesplakett med text på franska och engelska.

När fiskarna stekts färdigt kastar Vaia dem i vattnet. Innan nyfiket cirklande småhajar hunnit upptäcka bytet lyfter han upp dem, skalar bort det förkolnade skinnets och lägger upp dem på stora gröna löv. Med fingrarna tar vi för oss av de fina vita lamellerna och äter med salt, kokosmjölk och en kall öl.

Tillagningen är traditionell. Jag minns den från Bengt Danielssons populära ungdomsroman *Villervalle i Söderhavet*, som utspelar sig just på Raroia. Danielsson återvände hit två år efter Kon-Tikihaveriet och stannade i 18 månader för att bedriva etnologisk forskning med sikte på att doktorera. Förutom *Villervalle*, som kom 1957, resulterade vistelsen efter ett par år i boken *Den lyckliga ön* och senare titeln *Söderhavskärlek* om familje- och sexliv i Polynesien.

Ingen annan Söderhavso lär inta en lika framträdande roll i 1900-talets svenska kulturhistoria som Raroia.

Och detta ytterst till följd av en sedermera världsberömd norsk naturromantikers drömmar om ett paradisiskt stenåldersliv i Söderhavet. ■

Axel Odelberg är journalist och författare.

EKONOMI & PSYKOLOGI

Rekryteringarna har urartat

CECILIA NIKPAY
är ekonom och journalist
i Affärsvärlden.

Försommarens studenter och nyexade akademiker ler sorglösa och unga. Men tittar man på deras cv:n kan man tro att de närmar sig 50.

Det ger mig, som faktiskt uppnått den biologiska åldern, en släng av livskris. I jämförelse med dagens unga framstår mina tonår som förspillda. När jag kunde ha avverkat fyra internships, grundat ett startup, jonglerat ledarroller i tre föreningar och spelat schack på nationell nivå, drev jag mest omkring utanför Åhléns i Sundsvall. Mitt *strategic thinking* var helt inriktat på hur man bäst plankar in på Folkets park.

”Jag skulle aldrig ha blivit antagen i dag”, säger medelålders gärna om de fina universitet som en gång släppte in oss, eller om den arbetsgivare man halkade in hos som på ett bananskal. Vi säger det med spelad självkritik men är i hemlighet lättade över att ha slunkit in innan dörren stängdes. Samtidigt påminner vi diskret om hur lyckade vi blev och att vi nog ändå skulle ha blivit accepterade i dag. Allt annat är ju otänkbart.

Men glöm det, kära vänner. I nutidens konkurrens hade våra resuméer fallit som käglor inför den första algoritmen.

Om inte förr så bekräftades det när jag nyligen skrev en artikel om ”finansvalparna”, studenter på våra mest eftertraktade ekonomutbildningar som lägger över 20 timmar i veckan på proffsiga och nätverkande finansklubbar. ”Annars har man inte en chans sedan”, sade de och log tappert.

Men meritstressen börjar långt före universitetet. Sextonåringar som söker enkla sommarjobb avkrävs cv:n, personliga brev, videoinspelningar, personlighetstest, IQ-test och ifyllda frågeformulär. För mer kvalificerade roller: lägg till projektförslag, fallstudier och arbetsprover.

Merit- och testhysterin har nått styrelserummen också, så helt fri går min generation inte. Rekryteringen har ”professionaliserats”, som det kallas. Visst är det bra om färre golfpolare rekryteras från klubbterrassen. Men i en omvänd version av babyn och badvattnet tränger visst en hel del smutsvatten in med meritokratin.

Det skitigaste är slarvigt och respektlöst hanterande av (särskilt unga) sökande. Processer som drar ut i månader, inga raka besked, dribblande och ghostande. Hur fick de ansvariga personerna jobbet? undrar man, som inte kan

programmera ett tack-men-nej-tack-mejl?

Men gnällelignäll, kan man tycka. Nog måste en ekonomiskt lagd person se det hela som en naturlig effekt av tillgång och efterfrågan?

Den mekanismen finns alltid, men det duger inte, tycker jag. Det här handlar inte om AI och svajig konjunktur, utan om kortsiktighet och brist på hyfs.

Det är svårt att anställa rätt person och dyrt att gå på mänskliga minor. Så långt har man förståelse för den växande arsenalen av rekryteringsverktyg.

Men osäkerhet måste hanteras modigt och smart, inte utlösa en ansvarsdomino från chef till rekryterare till personlighetstest. Mot svällande processer talar också att tid är pengar när ett företag inte får kompetens på plats inom rimlig tid.

Är det inte dags att förenkla i stället för att eskalera? Halvera antalet steg och i stället dubbla det antal som får praktik eller provanställningar? Inget test i världen säger mer än att se en person i arbete. Samtidigt som fler får en verklig erfarenhet.

När jag fick mitt första riktiga jobb var jag med i ett ”maraton”. Flera intervjuer och uppgifter under en enda dag, genomförda av dem jag kanske skulle arbeta med. Inte på ett assessment center, utan proffsigt men enkelt organiserat på bolagets eget kontor.

I slutet av dagen satte sig teamet ner och gick inte hem förrän de bestämt sig. Jag fick besked samma kväll. Världen är full av idéer att damma av.

Cv-hetsen lär bestå. Men att respektera arbetssökandes tid är helt gratis. Och deras immateriella rättigheter. Kandidater ombeds inte sällan komma med produktidéer och projektförslag – som skrupellösa företag plockar upp och använder utan ersättning. Svårt att tro, jag vet, men dessvärre sant.

I den ekonomiska rationalitetens namn: lägg färre HR-timmar på rekrytering, samtidigt som fler får en chans.

Och där de finansiella argumenten tar slut tar gammal hederlig hyfs vid – att utövas mot såväl förväntansfulla studentmössor som styrelseproffs och tidigare Folkets park-plankare. ■

”Mitt *strategic thinking* var helt inriktat på hur man bäst plankar in på Folkets park.”

ENGELSBERG IDEAS ACCESS TO EXCELLENCE

Engelsberg Ideas is home to great writing from leading thinkers on history, culture and geopolitics, featuring essays, notebooks, reviews, and historical portraits.

Read more and sign up for our newsletter on:
www.engelsbergideas.com

ENGELSBERG IDEAS

KULTUR

TRADITION / CIVILISATION / KULTURRÅDET

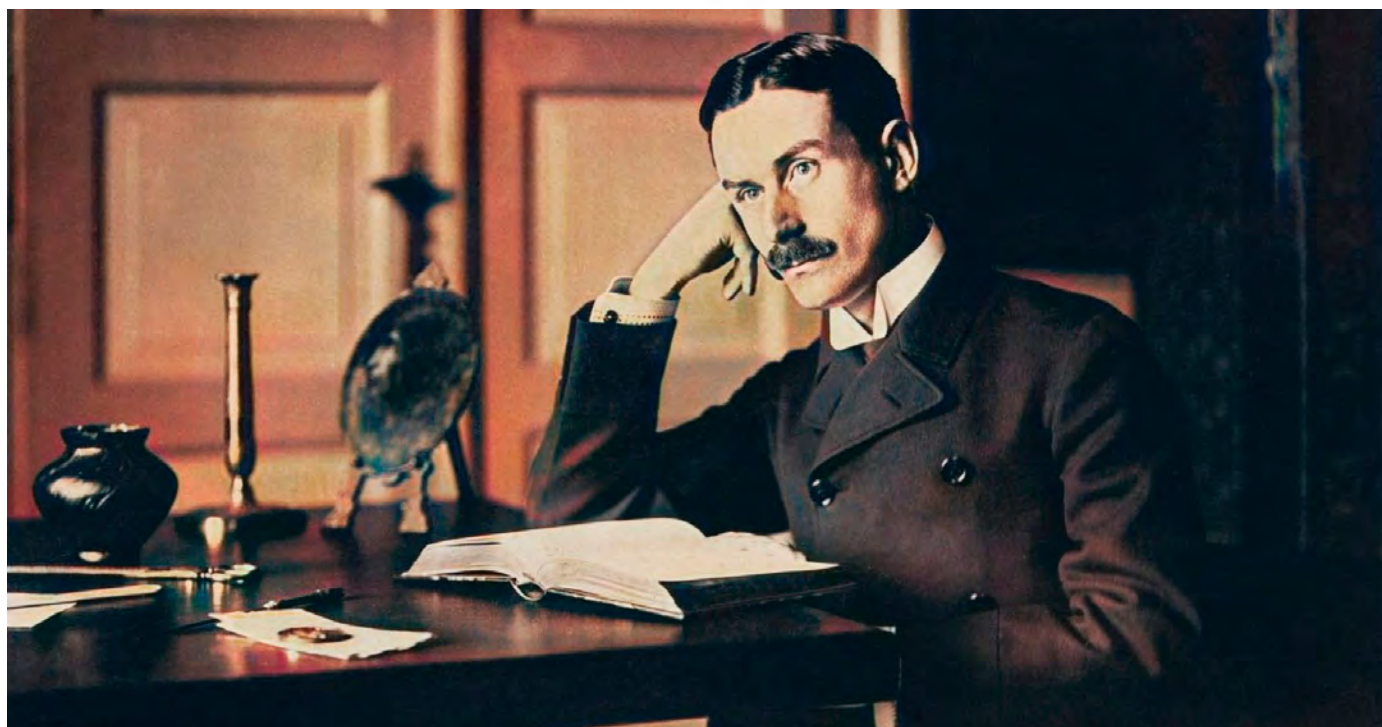

FOTO: ALAMY

Henrik Nilsson minns António Lobo Antunes s. 58
 Erik Jersenius om Ernst Cassirer och Thomas Thorild s. 62
 Rutger Brattström läser avrättade ukrainska poeter s. 64
 Charlotta Seiler Brylla om den politiske Thomas Mann s. 66
 Jakob Sjövall läser Georgi Gospodinov s. 68
 Bengt Ohlsson tittar på tv-serien *Hundarna* s. 69

Thomas Mann (1875–1955)
 hade ett starkt politiskt
 engagemang.
 Läs mer på s. 66.

António Lobo Antunes
fick ett internationellt
genombrott med romanen
De förrådda.

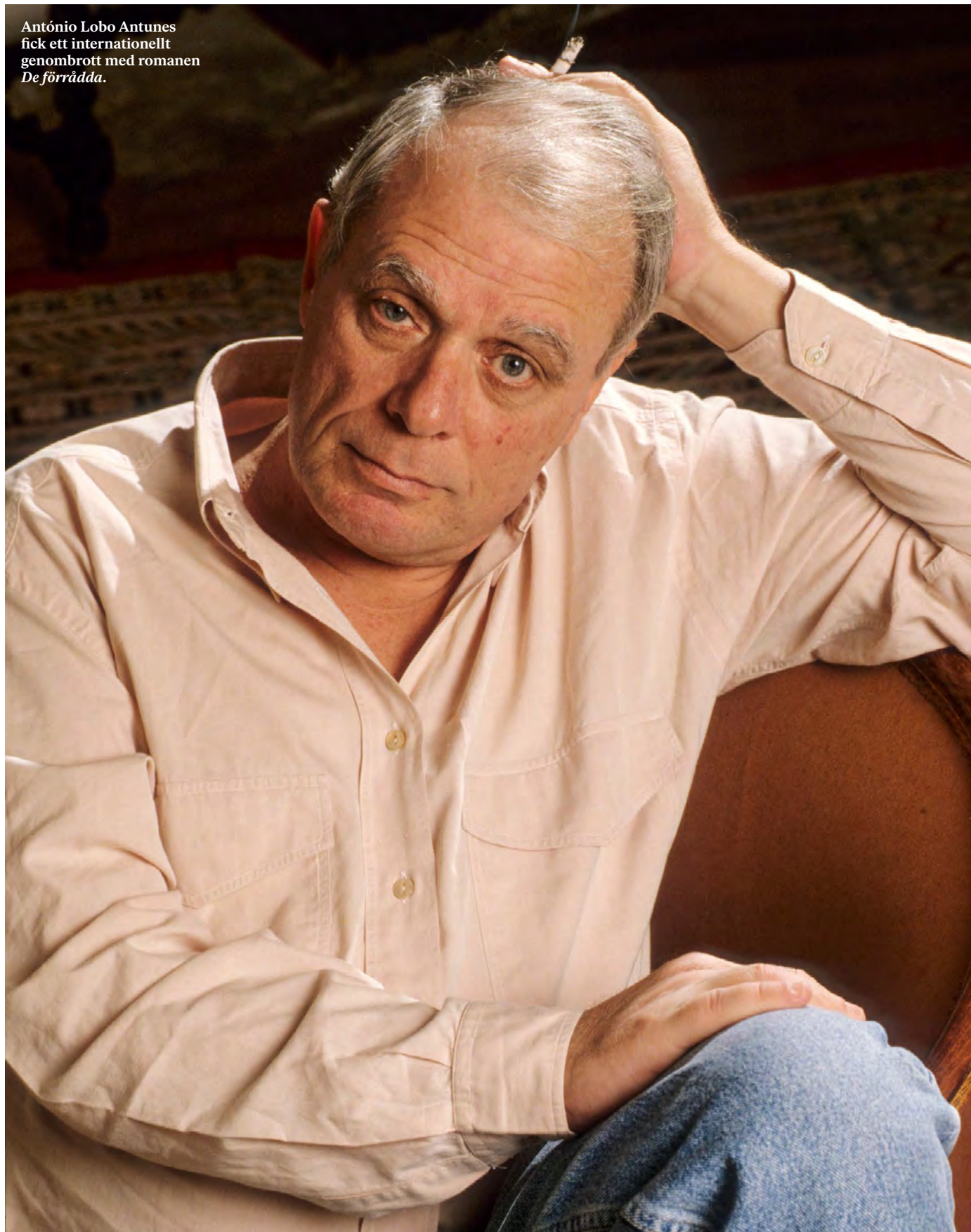

FOTO: GETTY IMAGES

LITTERATURHISTORIA

Lissabons store skildrare

Den nyligen avlidne portugisiske författaren António Lobo Antunes fick aldrig Nobelpriset. Det var ett av Akademiens största misstag under de senaste decennierna.

När jag i mars nåddes av nyheten om António Lobo Antunes (1942–2026) död var min första impuls att genast åka till Lissabon. Var annars skulle jag kunna sörja förlusten än i staden som är lika central för hans prosakonst som Istanbul är för Orhan Pamuks och Bukarest är för Mircea Cărtărescu? På 1980-talet skrev José Saramago några ypperliga historiska romaner som utspelade sig i den portugisiska huvudstaden, men vår tids stora Lissabonskildrare är ändå Lobo Antunes. Endast hos 1800-talsrealisten Eça de Queirós finner man en lika vittomfattande ambition att teckna stora skeenden utifrån vardagliga detaljer och mänskliga yttringar i de mest skilda samhällsklasser.

I stället för att boka en flygbiljett gick jag till bokhyllan och kände Lissabon myllra och sorla medan jag drog med fingret över ryggarna – till slut plockade jag ut den allra första romanen av Lobo Antunes jag läste, *Förklara fåglarna för mig* (1981, på svenska 1987). För 30 år sedan var den en bidragande orsak till att jag började intressera mig för portugisisk litteratur. När jag slog upp de första sidorna kom de tidiga intrycken åter till mig – den febriga rytmen, de halsbrytande kasten i tid och rum, den skoningslösa blicken på den mänskliga tillvaron. Sådant gjorde hans prosa till något av en existentiell tryckkammare. Här fanns spåren av tidiga influenser som Louis-Ferdinand Céline och Claude Simon, men också ett omisskännligt eget tonfall som skulle prägla det trettioital romaner han skrev innan han vid 83 års

ålder gick bort i sviterna av demens och cancer. Fjorton av dessa finns översatta till svenska, de flesta av Marianne Eyre – som författaren tillägnade en av sina romaner – varefter de tre sista översattes av Örjan Sjögren.

Även om hans blick skulle svepa över snart sagt alla stadens vrår hade Lobo Antunes en viktig utgångspunkt i Benfica, som inte bara är namnet på landets mest kända fotbollslag utan också en stadsdel dit turisterna sällan finner anledning att bege sig. Här växte han upp i en överklassfamilj där fadern var en känd neurolog. Även om litteraturintresset väcktes tidigt utbildade också sonen António sig till läkare, med psykiatri som specialitet. Under åren 1971–1973 tjänstgjorde han i kolonialkrigets Angola, och erfarenheterna därifrån skulle sätta djupa spår i hans romaner.

Breven som den då ännu opublicerade författaren skrev från fronten i Afrika till sin första fru i Lissabon samlades i bokform för 20 år sedan. Sammantaget kan de nästan läsas som en passionerad kärleksroman, men också som ett viktigt dokument från en av de mest traumatiska perioderna i landets moderna historia. En majdag 1971 skriver Lobo Antunes: ”Tiden här har öppnat mina ögon för så många saker som inte kan nämnas i brev. Det är fruktansvärt – och tragiskt [...] jag kan inte fortsätta att leva som jag hittills gjort.”

Efter hemkomsten från kriget dröjde det ett antal år innan Lobo Antunes första roman publicerades. Debuten *Memória de elefante* (Elefantminne, 1979) gjorde honom genast berömd i hemlandet. Berättaren är en frånskild psykiatriker som med barockt bildspråk och

Forts. →

Lobo Antunes på besök i Paris.

ömsom sarkastiska, ömsom förtvivalade utfall skildrar sin vantrivsel i ett slitet, postrevolutionärt Lissabon, fjärran från dagens turistboom och putsade fasader. Romanen är den mest självbiografiska i hans författarskap. Även om stilen präglas av en del ungdomliga excesser förtjänar den fortfarande att översättas till svenska. Redan här finns vissa drag som skulle bli långlivade i hans berättarkonst, som upptagenheten vid den manliga kroppens åldrande och den pessimistiska synen på kärleksrelationer. När jag en gång intervjuade honom förde jag av den anledningen Hjalmar Söderbergs klassiska mening på tal: ”Jag tror på köttets lust och själens obotliga ensamhet.” Lobo Antunes nickade igenkännande och tillstod att vi djupast sett alltid är ensamma. Det enda sättet att verkligen dela någonting med en annan människa är att skriva, tillade han.

Det var emellertid Lobo Antunes andra roman *De förrådda*, publicerad samma år som debuten, som innebar hans internationella genombrott. Skaparförmågan blommar upp med full kraft när berättaren – en man som har återvänt från kolonialkrigets fasor – ställer sin diagnos på det portugisiska samhället i ett ursinnigt flöde. Efter några år följde storverket *Fado Alexandrino* (1983, på svenska 1991), som vissa kritiker anser vara den främsta romanen om nejlíkerevolutionen 1974, dess förspel och efterdyningar. Det är en desillusionerad och antiutopisk vidräkning med den samhällsomdaning som så många ställde sina

förhoppningar till efter den långa diktaturen.

Det samhälleliga dramat med *retornados*, de hundratusentals portugiser som under kaotiska former återvände till Europa efter imperiets upplösning, står i centrum för *Karavellernas återkomst* (1988, på svenska 2006). Sällan har avståndet mellan landets storslagna historia och den ruinerade samtiden fått ett så chockerande och dråpligt uttryck som i denna roman, där Lobo Antunes låter välkända historiska gestalter från upptäckartiden utblottade återvända till 1970-talets Lissabon. Helgonet Francisco Xavier arbetar som hallick och pensionatsföreståndare, medan Pedro Álvares Cabral – sjöfararen som upptäckte Brasilien – tvingas låta sin fru prostituera sig i brist på andra inkomstkällor. Allt medan nationalskalden Luís de Camões irrar runt efter en sång att sova i och en plats att begrava sin döde far på.

Med åren blev Lobo Antunes stil mer återhållsam, de tidigare vildsinta liknelserna försvann nästan helt, och romaner som *Portugals glans och ära* och *Carlos Gardels död* är mäktiga musikaliska kompositioner där replikerna ekar över tiden och sidorna på samma sätt som minnen och samtal kan göra i våra egna liv. Det är hos Lobo Antunes vanligtvis svårt att tala intriger i traditionell mening. Snarare finns här centrala skeenden som är knutna till vissa platser. Runt dessa cirklar innebördstygda detaljer, tankar och repliker – allt i en uppbruten kronologi och med ständiga perspektivskiften. Det hela liknar omfattande räddningsarbeten av romangestalternas liv, där alla deras åldrar existerar samtidigt.

Lobo Antunes rykte som en svårläst författare har egentligen aldrig varit rättvist. Däremot kräver han fullständig koncentration och närvaro av sina läsare. Uppbådar man det blir man rikligt belönad i form av en sorts kognitiv realism, där flödet rättar sig efter det mänskliga medvetandets nycker snarare än efter det traditionella berättandets kronologiska strukturer. Hans originella skaparkraft var intakt en bra bit in på 00-talet – ofta med en ny omfångsrik roman om året – men i de sista romanerna märktes allt tydligare tendenser till att formerna började stelna.

När jag under 1990-talets sista år bodde i Lissabon var Lobo Antunes något av den portugisiska litteraturens *enfant terrible*, som parallellt med de internationella framgångarna hade ett konfliktfyllt förhållande till det kulturella etablissemanget. Det väckte uppståndelse när han vid ett tillfälle liknade sina läsare vid ”horor” som först älskar och sedan överger en. När Portugal var temaland vid bokmässan i Frankfurt vägrade han att delta i den officiella författardelegationen, utan åkte dit på egen hand. Någon offentlig

intellektuell – utanför böckerna – var Lobo Antunes aldrig. Han uttryckte visserligen gärna åsikter i intervjuer och vid publika framträdanden, men hur kloka dessa än var kännetecknades de av det pågående livets infall och motsägelser snarare än av genomtänkta analyser. Det var i romanerna han såg, tänkte och kände.

De gånger jag träffade honom slogs jag av en chosofri och sympatisk personlighet som samtidigt uppvisade en förbluffande intellektuell integritet. Under samtalen sprack ansiktet ibland upp i ett leende, på samma gång ömsint och sorgset, för att sedan slockna igen. I slutna sammanhang tyckte han om att slänga ur sig provokationer. Jag minns en lunch i Stockholm där också Mats Gellerfelt, den främste av Lobo Antunes tillskyndare bland svenska kritiker, närvarade. När någon artig förhörde sig om kvinnliga portugisiska författare svarade Lobo Antunes, som om det vore den naturligaste saken i världen: ”Det finns ingen kvinnlig prosa i Portugal.” De svenska förlagsmänniskorna stirrade stint ner i bordet utan att våga säga något. Bara någon månad senare kunde Lobo Antunes dock uttala sig uppskattande om någon kvinnlig kollega från hemlandet.

Till skillnad från den dogmatiska kommunisten Saramago tjänade Lobo Antunes aldrig något politiskt parti eller någon officiell ideologi. Med åren avtog provokationerna och Portugals kulturetablissemang behandlade honom alltmer vördnadsfullt. De internationella prisen och hederstitlarna avlöste varandra, och på bokmässor världen över fängslades publiken av hans både underhållande och klarsynta anekdoter. Ändå fick man känslan av att han aldrig tog den delen av författarrollen riktigt på allvar, utan egentligen alltid längtade hem till skrivbordet i Lissabon.

Han tyckte om att skriva i spartanska rum utan någon egentlig utsikt och var opraktiskt lagd, hade varken e-post eller mobiltelefon. Han var en flitig rökare men drack ingen alkohol. När han berättade om sina långa dagliga arbetspass – som endast avbröts för lunch och middag – var det uppenbart att man hade att göra med en människa vars liv helt och hållet kretsade kring skrivandet. Närmast honom som person kommer man förmodligen i de krönikor som flera gånger har samlats i bokform och fått många läsare i hemlandet. Ett återkommande drag i dessa kortare texter är barndomens förlorade paradiset, och sammantaget kan de läsas som memoarerna han aldrig skrev.

Också långt efter att han lämnat läkaryrket för att helt ägna sig åt författarskapet gick han

”Under många år var Lobo Antunes en kandidat till Nobelpriset i litteratur. En gång när vi talades vid på telefon förde han själv otåligt saken på tal. ’Skiten kommer aldrig’, sade han på sitt typiskt ocensurerade sätt.”

regelbundet till sin gamla arbetsplats på Miguel Bombarda-sjukhuset för att hämta nya receptblock. På dessa skrev han sina romaner för hand, och efter att manuset fullbordats fick en förtrogen person på förlaget i uppgift att renskryva innehållet. Sjukhusscener återkommer för övrigt ofta i hans romaner. På något vis blir de typiska för ett litterärt universum där allting tycks vara akut: våra förnimmelser, våra minnen, vår ensamhet. I romanen *Ha inte så bråttom in i den mörka natten* (2000, på svenska 2003) påminns läsaren flera gånger om att en bokstav saknas på skylten till den ”Inten ivvård” där familjens far befinner sig efter en hjärtoperation. Här är alla människor på ett eller annat sätt medfarna, alla föremål mer eller mindre trasiga.

Under många år var Lobo Antunes en kandidat till Nobelpriset i litteratur. En gång när vi talades vid på telefon förde han själv otåligt saken på tal. ”Skiten kommer aldrig”, sade han på sitt typiskt ocensurerade sätt. Inte bara ville han ha priset, han visste också att han förtjänade det. Men ”skiten” kom aldrig, och det tror jag kommer att framstå som ett av Akademiens största misstag under de senaste decennierna. Det hindrar dock ingen läsare från att upptäcka och inspireras av detta författarskap. Vissa yngre portugisiska kollegor har förvisso vittnat om hur vanskligt det kan vara att läsa honom när man själv skriver prosa, eftersom stilen är så egenartad och smittande.

I intervjuer framhöll Lobo Antunes ibland att 1800-talet var prosans guldålder – Tolstoj, Flaubert och systrarna Brontë – och att hans egen tid inte kunde mäta sig med den. Ändå känner man i hans romaner en tydlig fläkt av de stora satsningarna i romankonstens historia. Portugal må ha varit hans självklara utgångspunkt, på en och samma gång skoningslöst och ömsint porträtterat, men ytterst är hans fiktiva territorium universellt till sin natur. Den som vänder tillbaka till det kommer att finna en aldrig sinande reservoar av intensivt allvar – och en ouppklarad, sorgsen kärlek till människan som saknar slut. ■

Henrik Nilsson är författare och essäist.

IDÉHISTORIA

Ballongfararen Thorild

Sedan den världsberömde filosofen Ernst Cassirer flytt till Göteborg började han skriva om svensk kulturhistoria. Nu har hans bok om Thomas Thorild översatts.

Av Erik Jersenius

Thomas Thorild är bland annat känd för orden i den gyllene inskriptionen över Universitetshuset i Uppsala: "Tänka fritt är stort men tänka rätt är större." Orden kan läsas som en devis för vetenskap och bildning, men han formulerade dem i sin politiska skrift *Rätt, eller Alla samhällens eviga lag* (1794).

Han var ingen vän av kungahus och parlament, i synnerhet inte den svenska ständsriksdagen (ständerna avfärdades som rikets "obestånd"). Precis som att litteraturen skulle författas av sanningssökande genier så ville han att samhället skulle styras av de mest kunniga och lämpliga.

Ett slags expertvälde av sociala ingenjörer, om man så vill.

Det är i samband med mordet på Gustav III 1792 som Thorild bedömer att tiden är inne för att sätta sina radikala idéer om samhällsreform i verket. Han publicerar *Om det allmänna förståndets frihet*, i vilken han förfäktar en oinskränkt yttrandefrihet. Det faller inte i god jord, skräckväldet i revolutionens Frankrike förskräcker och dess främste svenske entusiast Thorild tvingas i landsflykt. Inte heller danskarna står ut med hans frispråkighet och Thorild beger sig snart till Lübeck via Hamburg.

Just Hamburg flyr den tysk-judiske filosofen Ernst Cassirer 140 år senare när nazisterna kommer till makten. Han slår sig först ner i Oxford, innan han erbjuds en professur i Göteborg 1935.

Cassirer lär sig inte bara svenska, han utforskar också det svenska tankelivets historia. Han skriver böcker som *Axel Hägerström. En studie i samtida svensk filosofi* (1939, på svenska 2005), *Drottning Christina och Descartes* (1940) och inte minst *Thomas Thorilds ställning i 1700-talets tankeliv* (1941), som nu har givits ut i Svenja Hums översättning, med ett efterord av idéhistorikern Jonas Hansson (Anthropos).

Ernst Cassirer tillhörde de tyska filosofer som återvände till den store inhemske upplysningstänkaren Immanuel Kant för att förstå den moderna världens villkor.

Dennes bärande tanke är att vi inte kan uppfatta verkligheten som den

egentligen är ("tinget i sig") utan endast hur den ter sig ur vår begränsade mänskliga horisont.

Kant menar att människan skiljer sig från andra djur eftersom vi skapar oss själva. Vi är kulturvarer som gestaltar vår tillvaro efter egna idéer och föreställningar. Cassirer utvecklade den tankegången och hävdade att vi med språket, filosofin, religionen, vetenskapen, litteraturen och konsten skapar symboliska system att tolka verkligheten genom.

Den passionerade Thorild var ingen vän av Kants kyliga förnuft, men Cassirer finner dem vara överens på en viktig punkt: de uppfattar friheten och självstyret som det mest värdefulla för människan – utan det kan hon inte utvecklas och nå sin fulla potential. Det gäller också att tänka "rätt"; varken Kant eller Thorild har något till övers för den planlösa spekulativen. Att ströva fritt i tanken är meningslöst när man går vilse.

Cassirer ser en förbindelse mellan Thorild och Kants lärjunge och kritiker Johann Gottfried Herder, som den svenske filosofen korresponderade med. Herder var en portalfigur för den upplysningskritiska rörelsen *Sturm und Drang* (storm och längtan), som omfamnade en återgång till naturen och folklig kultur såväl som radikal individualism och genidyrcan. Ur den tyska pietismens betoning av den personliga fromheten och religiösa upplevelsen växte strävan efter att frigöra känslan och fantasin, att ställa den brinnande mystiken mot det svala förnuftet.

Poesin och dialekten, det individuella och det lokala, ställs mot det formella språket och det allmänna och kosmopolitiska.

Herder hävdade att det inte finns någon enhetlig mänsklig natur, att varje människa formas av den kultur hon lever i. Han såg ett värde i den mångfald som kom till uttryck i seder, folkvisor och sägner, men också i världens alla språk som på skilda vis formar våra tankar och verklighetsbilder. Herder framhöll den nationella gemenskapens och folksjälen faktiska existens.

Thorild värnade den folkliga kulturen och de fria uttrycken, han ville spränga de klassiska idealens stelnade versformer. Den fattige och föräldralöse bohyslänningen hade kämpat sig till utbildning och en position i kulturlivet helt på egen hand och föredrog organisk och brokig allmogekonst framför Sergels fasta och skulpterade marmor.

Thomas Thorild finner det levande i rörelsen och skriver därför själv obundet, ett rejält brott mot sina rivaler, som Kellgren och de andra Akademi-damöterna med ”snille och smak”. Thorild står på det modiga försökets sida, inte det beprövade trygga.

Diktaren ska finna den egna stilen, ett uttryck som är sant mot en själv. Kritikerns uppgift är att tolka och förstå den egenartade rösten, inte att sätta sig till doms över den utifrån allmänna normer.

Individualismen hos Thorild är inte bara estetisk, den är existentiell och moralisk. Att vara sann mot sig själv och leva enligt sin egen natur är vars och ens uppgift, att inte låta sig reduceras till ett flyktigt fenomen bland andra utan att vara på riktigt. Thorild tror på att ”följa ögonblicket”. Han skriver i stundens inspiration och ingivelse, han vill att vi ska leva här och nu. Alla liv är lika värdefulla, rik som fattig kan vara fullständig i existensens omedelbara intensitet.

Det är på så vis vi blir ett med ”Varat”, eller ”Känslan”, som Cassirer skriver. Det är den livskänsla som öppnar jaget för det oändliga, den stämning som Schiller och Beethoven fångar i sitt ”Ode till glädjen”.

Thorilds panteism är, enligt Cassirer, via Herder influerad av äldre tänkare som Spinoza och Leibniz. Han reducerar inte naturen till det materiella eller det andliga, den begränsas inte av sådana kategorier. Kropp och ande hänger samman i ett organiskt helt, något som är i ständig rörelse och förändring. Thorild är endast fiende till den upplysning som är mekanisk och kalkylerande. Han omfamnar själv förståndet, men ser det som ett sammansatt organ som harmoniserar oss med världen.

Thomas Thorild var en stor beundrare av Goethe, men uppskattade inte de

kommande romantikernas ömmande för de ynkliga och livsförsakande. Därför var *Den unge Werthers lidanden* (1774) inte en roman som föll Thorild i smaken, han imponeras snarare av historiens handlingskraftiga hjältar, som Martin Luther och Gustav Vasa.

Ernst Cassirer lägger inte någon stor vikt vid att utforska den politiske Thorild. Vi får exempelvis inte läsa om honom som kvinnoaksman. I skriften *Om kvinnokönets naturliga höghet* (1793) vittnar Thorild om hur överlägsen kvinnan är mannen och försvarar hennes rättigheter.

Cassirer kommenterar inte heller den Rousseauinspirerade revolutionära radikalismen. Thorild ville återgå till naturen.

På ett sätt som nästan kan föra tankarna till Röda khmererna i Kambodja är receptet för att rena oss från civilisationens dekadens att bränna ner städerna och låta människorna som vildar återföda kulturen på avlägsna öar, i karga bergstrakter och i öppna landskap.

När nazismens snara började dras åt kring Sverige 1941 for Cassirer vidare till sin sista boning i New York. Thorild avled 1808 i husarrest i Greifswald under den franska ockupationen av Svenska Pommern. Han var en av dem som på nära håll fick uppleva hur Napoleons framfart hotade just nationella strävanden och kulturell egenart. Thorild kände fruktan för att också Sverige stod inför undergången, han läste Rudbecks *Atlantica* och i Herders nationella anda författade han folkligt göticistiska dikter om storsvenskhet.

Horace Engdahl har liknat Thorild vid det sena 1700-talets ballongfarare. Som de gamla grekerna hävde han sig med ren tankekraft upp i idéernas sfär, där han svävade över sin samtid.

Thorild var ingen systematisk tänkare men ville skapa ett sammanhängande idésystem.

Under de sista dagarna formulerade han sin modesta livsambition: ”Jag hade blott en stor och oföränderlig tanke i Livet: ’Att Förklara hela Naturen, och Reformera hela Världen.’” ■

Erik Jersenius är kulturchef på Fokus.

Ernst Cassirer 1931, före flykten från Tyskland.

FOTO: GETTY IMAGES

”Som de gamla grekerna hävde han sig med ren tankekraft upp i idéernas sfär, där han svävade över sin samtid.”

HISTORIA

I döda ukrainska poeters sällskap

I antologin *Den avrättade renässansen* samlas ett antal ukrainska poeter som tystades av Josef Stalins regim.

Av Rutger Brattström

Idet karelska skogspartiet Sandarmokh avrättades 1937 och 1938 tusentals människor av Stalinregimen. Offren kom från hela Sovjetunionen, men ukrainare var överrepresenterade. Bara i samband med 20-årsdagen av oktoberrevolutionen dödades över 250 ukrainska kulturpersonligheter. Ett fåtal år tidigare hade de kunnat verka friare än några tidigare ukrainska kulturskapare.

Nu finns de att läsa på svenska. I *Den avrättade renässansen* har Ukrainska institutet i Sverige bidragit med korta biografier över poeter i den generation som tystades på 1930-talet. Vi får också ta del av deras dikter i svensk översättning. Att dessa texter över huvud taget existerar beror på en historisk anomali, en kort period av relativ yttrandefrihet, som slutade i Sandarmokh.

Lenin ansåg under 1920-talet att den ryska dominansen av Sovjetunionen riskerade att utlösa nationalistiska uppror, något som redan hade skett under tsardömets sammanbrott. För att minska slitningarna inleddes en politik under namnet *korenizatsija* (inhemsk anpassning), en proaktiv avkolonisering och ett skapande av nationella kommunistiska rörelser.

Det ukrainska språket hade varit förbjudet i officiella sammanhang sedan 1876, men nu skedde plötsligt en aktiv ukrainisering. Det startades skolor och universitet på ukrainska, och det nationella språket blev del av den statliga administrationen. Kommunistpartiet uppmuntrade kulturutövare att publicera litteratur, spela teater och visa film på ukrainska.

Framgången behövde man inte vänta på. Den ukrainska filmen var under 1920-talet den ledande i hela Sovjetunionen. Ukrainska filmer var mer populära i den ryska Sovjetrepubliken än tvärtom.

En egen litteraturscen etablerades snabbt och kom snart, genom medvetna val, att skilja sig helt från den ryska. Författaren Mykola Khvylyjovj myntade mottot "Bort från Moskva", ett politiskt uttalande som slog fast att den ukrainska traditionen var en egen, likvärdig med andra europeiska. Det blev än tydligare genom litteraturforskaren Mykola Zerovs arbete med att etablera universitetskurser i ukrainsk litteratur som

visade på ett omfattande kulturarv, som systematiskt hade förtryckts av tsarregimen. Zerov kompletterade Khvylyjovjys motto med sin egen paroll "Till källorna".

Dikterna i *Den avrättade renässansen* är på det stora hela påfallande apolitiska. Här hittar man inga storvulna hyllningar till den ukrainska nationen och dess ärofyllda historia. Ladja Mohyljanska skriver om att oundvikligen vara på väg någonstans utan att veta vart – "Vad är detta – en flykt? Kärlek? Ett sökande?" – och liknar livet vid att sitta rastlöst på en järnvägsstation. Mykhajlj Semenkos bidrag handlar om en frånvarande kärlek och Rajisa Trojankers om att förskjutas av sin far för att man skaffat barn med en *goj*, en icke-jude.

Diktarnas brott var inte att de ägnat sig åt subversiva aktiviteter eller kritiserat den marxistiska ideologin. Många av de ledande ukrainska kulturpersonligheterna var uttalade kommunister. Deras brott var att de skapade kultur på ukrainska. Det korta fönstret av *korenizatsija* stängdes kort efter att 1930-talet hade inletts.

I takt med att Stalin cementerade sin makt under 1920-talets slut kom den ukrainska kulturen att återigen förskjutas från scenen. Möjligheter att publicera nyskrivna texter på ukrainska försvann snart, bara översättningar tolererades. Snart följde Holodomor, den svältkatastrof som Stalinregimen orsakade i Ukraina samtidigt som Sovjetunionen exporterade miljontals ton spannmål.

Mykola Khvylyjovj var en av dem som reste ut på landsbygden för att själv granska kommunistpartiets anklagelser om att bönderna gömde spannmål. Han möttes av ett fullskaligt folkmord och telegraferade i panik till den ukrainska Sovjetrepublikens huvudstad Kharkiv: "Byarna dör. Omedelbar hjälp behövs." Svaret han fick innehöll fyra ord av destillerad ondska: "Allt går enligt plan." 1932–1933 dog uppemot fem miljoner ukrainare, urskillningslöst mördade genom hunger.

Den svält som främst drabbade landsbygdsbefolkningen parades med ett strategiskt uttraderande av den ukrainska kultureliten och en nyimperialistisk

russifiering. En efter en arresterades diktare, författare och filmskapare. Kort efter att ha gjort sina observationer på landsbygden förstod Khvylyjovj vilket öde som väntade honom och avfyrade en kula genom sin tinning.

Khvylyjovj slapp därmed undan det utdragna öde som drabbade Mykola Zerov, vilket var emblemiskt för den avrättade renässansen. Först förlorade Zerov sin professur efter att ha anklagats för "kontrarevolutionära tendenser". Därefter sattes han under ständig bevakning av säkerhetstjänsten och försvann från offentligheten till följd av ett förbud mot litterär verksamhet. Först 1935 arresterades han. Nu var anklagelsen "nationalism". Som så många andra avrättades han 1937 i Sandarmokh. Hans anhängare fick aldrig veta sanningen om när eller hur han dött.

Ukraina upplever just nu sin andra renässans. Bokutgivningen har formligen exploderat och ökade med över 200 procent under 2023. Nya bokhandlar öppnas och soldaterna skriver poesi direkt från frontlinjen. Mitt under brinnande krig bygger Ukraina ut sin kulturella försvarsförmåga. Med bok efter bok, dikt efter dikt, befäster man den kanske viktigaste försvarslinjen.

För Rysslands invasionskrig motive-ras inte i första hand av stormaktspolitik eller buffertzoner. För Putin och hans medlöpare är Ukraina en del av Ryssland. För dem är den levande ukrainska kulturen en provokation. Tänkandet är detsamma som på 1920-talet när Maksim Gorkij inte ville låta översätta sina böcker till ukrainska. Han ansåg att det vore att förminska det ryska språket att översätta till en "dialekt".

Förnekandet av en ukrainsk nationell identitet är en konstant genom den ryska historien. Gorkijs tankar ekar i dag i Putins uttalanden. I texten *Om ryssarnas och ukrainarnas historiska enhet* (2021) skriver Putin att Ukrainas och Rysslands "andliga, mänskliga och civilisatoriska band har formats under århundraden och har sitt ursprung i samma källor, de har härdats av gemensamma prövningar, framgångar och segrar. Vårt släktskap har överförts från generation till generation. Det finns i hjärtan och i

minnet hos människor som lever i dagens Ryssland och Ukraina, i de blodsband som förenar miljontals av våra familjer. Tillsammans har vi alltid varit och kommer att vara många gånger starkare och mer framgångsrika. För vi är ett folk."

Khvylyjovjys rörelse "Bort från Moskva" hotar Gorkijs och Putins världsbild i grunden. De ser en rysk identitet som riskerar att klyvas itu. Än värre är projekt som Zerovs. Genom den enkla metoden att gå "Till källorna" visade han att det inte finns något att klyva. Den enhetlighet som Putin talar om har aldrig funnits.

På 1930-talet var straffet för ukrainare som utvecklade, utövade eller undersökte sin egen kultur tydligt: döden. Den ryska regimen försöker åstadkomma samma sak i dag. Påståendena om att kriget motiveras av Natos expansion är ren desinformation.

Något Natointräde låg inte på bordet 2014 när Ryssland inledde kriget. Invasionen av Krim följde på den folkliga revolten Euromajdan. Den handlade inte om säkerhetspolitik utan om den ukrainska viljan att närma sig väst ekonomiskt och kulturellt. Där gick Rysslands röda linje, precis som tidigare.

Den som inte tror mig bör gå "till källorna". Man kan börja med *Den avrättade renässansen*. ■

Rutger Brattström är projektledare inom internationell marknadsekonomi på Timbro.

Ukrainska diktare som fick uppleva en kort period av frihet på 1920-talet.

"Först 1935 arresterades han. Nu var anklagelsen 'nationalism'. Som så många andra avrättades han 1937 i Sandarmokh."

LITTERATURHISTORIA

En politisk Manns betraktelser

Under första världskriget skrev han en konservativ nationalistisk essä. När andra världskriget kom hade författaren gjort helt om.

Av *Charlotta Seiler Brylla*

Den tyske Nobelpristagaren Thomas Mann är för de flesta mest känd för sina tegelstensromaner *Buddenbrooks* och *Bergtagen*. Mindre kända är hans politiska texter, med undantag för hans berömda essä från 1918 (på svenska 2012) *En opolitisk mans betraktelser*. Här positionerar sig Mann som konservativ nationalist och försvarare av den tyska krigspolitiken. Men efter första världskrigets slut kom i stället kampen för demokrati och antifascism att definiera hans liv och författarskap. I boken *Was gut ist und was böse. Thomas Mann als politischer Aktivist* (Propyläen, 2024) fördjupar sig litteraturvetaren Kai Sina i Manns politiska engagemang och argumenterar för att hans nationalistiska fas snarast ska ses som en parentes och att hans vänsterliberala tendenser visade sig redan i början av 1900-talet. Sina har också tillsammans med Matthias Löwe utgett ett urval av Manns politiska texter, *Zur Verteidigung der Demokratie* (Fischer, 2025). Han engagerade sig tidigt i kampen mot censur och den framväxande antisemitismen.

Receptionen av Manns politiska sida har förändrats, men fortfarande återfinns mindre smickrande epitet i litteraturhistorieskrivningen. Det heter att han iakttog andra världskrigets färor "från exilens första parkett". Det är missvisande, menar Sina, som i stället porträtterar Mann som en politisk aktivist.

Efter första världskriget blev Mann en av Weimarrepublikens förespråkare. Demokratien i den unga republiken är skör: det råder politiskt turbulenta tider. Den judiske och liberale utrikesministern Walther Rathenau har skjutits ihjäl. I det här läget beslutar sig Thomas Mann för att offentligt försvara demokratin. Den 13 oktober 1922 håller han ett tal inför en stor publik i den magnifika Beethovensalen i Berlin. Det är en handlingsinriktad demokratisyn som Mann här ger uttryck för: demokrati är inte bara en läpparnas bekännelse utan något som måste *levas*.

Åtta år senare är Mann återigen på plats i Beethovensalen. Han är i huvudstaden för att marknadsföra den första delen i Joseferien men känner sig nödgad att reagera på dagsaktuella händelser. Några veckor tidigare har Nationalsocialisterna haft stora fram-

gångar i riksdagsvalet och gått från 2 till 18 procent. SA har skickat dit bråkstakar, förklädda i smoking, som avbryter och skrånar under talet. Den konservativa författarkollegan Ernst Jünger finns också bland orosstiftarna. Han har ingen förståelse för Manns budskap den här oktoberkvällen – att borgerligheten måste slå följe med socialdemokratin i detta krisläge.

Det är belysande att läsa Manns politiska tal i en tid där hoten mot demokratin och rättsstaten allt oftare uppmärksammas, och där 18 procent är ett vanligt resultat för högnationalistiska partier i Europa. Hittills hade Mann ofta framhållit att han är författare och att konstnären har rätt att dra sig tillbaka. Men i Berlin 1930 är situationen så dramatisk att Mann i stället betonar vikten av att ibland lägga konsten åt sidan och ta socialt ansvar.

Efter nazisternas maktövertagande 1933 blev det inga fler framträdanden i Tyskland för Mann, som tillsammans med sin familj gick i exil. Efter några år i Schweiz blev hemvisten 1938 Kalifornien. De första exilären riktade Mann ingen direkt kritik mot den nazityska regimen, vilket föranledde några av hans exilkollegor att uttrycka besvikelse och säkerligen bidrog till det kritiska eftermäle som nämndes ovan. Hans agerande förändrades dock i februari 1936, då han i en artikel i *Neue Zürcher Zeitung* deklarerade att "från den nuvarande tyska regimen kan inget gott komma, inte för Tyskland och inte för världen". Samma år fråntogs han sitt tyska medborgarskap och en hedersdoktorstitel från universitetet i Bonn.

Efter flytten till USA började Mann en föreläsningsturné genom hela landet. Den så kallade *Lecture Circuit* var sedan 1800-talet ett stående inslag i den amerikanska offentligheten i syfte att sprida bildning till bredare folklager. För Mann blev det också en viktig inkomstkälla. Det var Agnes E. Meyer, mecenat och vän till familjen, som förmedlade uppdragen och även på andra sätt stöttade familjen ekonomiskt. Turnén blev en succé och Mann en celebritet. Föredragen kunde locka mellan 2 000 och 6 000 personer.

Mann kallade själv föredragen för "agitationstal". Hans agenda var konkret: att övertyga den amerikanska befolkningen om att ingripa mot Nazityskland. Genren kom att byggas ut till perfektion av Mann i de radiotal som spelades in och sändes 1940–1945 via BBC. Talen ska ses som en del av en psykologisk krigföring där Mann kommenterar krigets fasor ur ett västligt perspektiv och försöker slå håll på den nationalsocialistiska propagandans alla lögner. Det var viktigt att förmedla att det fanns ett annat Tyskland och ett annat sätt att vara tysk på än det nationalsocialistiska. Bara genom sättet att tala distanserar sig Mann från de hetsiga funktionärstal som karakteriserar tredje rikets språk.

När Mann för första gången i mars 1941 talade direkt till tyskarna presenterade han sig som "en väns röst, en tysk röst". I början lästes texterna in i London, men från och med mars 1941 hördes Mann själv i etern. Rent praktiskt var det inget enkelt företag: Mann läste in talen i en Hollywoodstudio på en grammofonskiva, som sedan skickades till New York och via telefon (!) vidare till London, varifrån det sändes. Sändningarna kunde höras på vanliga radioapparater i de tyska hemmen, trots att det sedan 1939 var förbjudet att lyssna på utländska "fiendekanaler". BBC var den mest lyssnade fiendekanalerna i Nazityskland och en viktig aktör i de allierades motpropaganda. Ju längre kriget gick, desto mer förmedlade Mann nazisternas fruktansvärda brott mot mänskligheten, som efter hand nådde den internationella pressen. Han hånade Goebbels och Hitler och hyllade USA:s president Franklin D. Roosevelt samt tyska hjälteinsatser som skyonen Scholls.

Talen är retoriskt mästerverk. Manns höglitterära stil smälter samman med agitatoriska element och influenser från såväl Bibeln som Wagners mytiska värld. Dessutom skapas en närhet till lyssnarna genom du-tilltalet, som Mann förmodligen inspirerats till av Roosevelts så kallade kamintal, som ofta inleddes med "My fellow Americans".

När Mann i ett tal från april 1942 talar om det brittiska luftvapnets attack mot Lübeck konkluderar han: "Det angår mig,

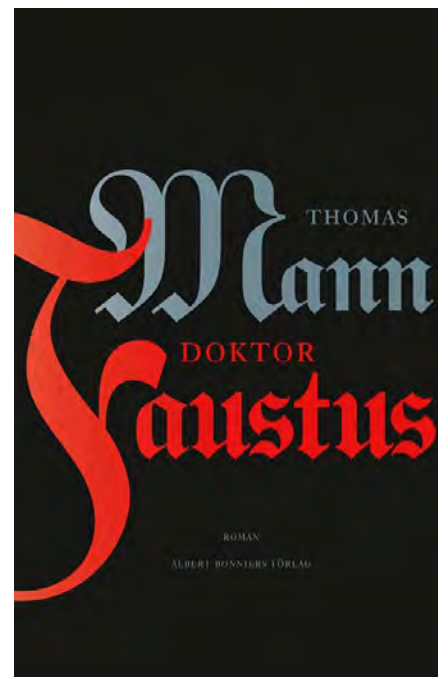
det är min hemstad, och det gör mig inte glad att tänka på att Mariakyrkan, det härliga renässansrådhuset eller Schiffer-sällskapets hus ska ha tillfogats skador." "Men", tillfogar han, och det blir verkligen ett stort men, "jag tänker på Coventry och har inget att invända mot läran att allt måste betalas igen". Coventry hade åsamkats stora skador av två tidigare tyska luftangrepp 1940 och 1941.

Just Coventrytalet blev en belastning för Thomas Mann i efterkrigstidens försök att skapa en ny tysk republik i ruinerna av den gamla. Manns position förblev omstridd i Västtyskland och det var otänkbart för honom att återvända. Men ännu svårare blev situationen i USA. Hans föreläsningar hade gjort Mann till en exponerad författare. FBI bevakade hans verksamhet, och hans aktivism kom att användas emot honom i McCarthy-erans Amerika, där "oamerikanska aktiviteter" följdes med en radikalitet som för tankarna till Trumps ICE. Att Mann gjort sig ett namn som handelsresande i demokratifrågor spelade ingen roll, hans foto förekom på plakat som visade "farliga" författare. År 1952 återvände Thomas och Katja Mann till Europa och bosatte sig i Schweiz.

Samtidigt med radiotalen skrev Mann på sin stora roman *Doktor Faustus*. Föreläsningsturnéerna tog mycket tid från hans skrivande, därom vittnar anteckningar i Manns dagböcker. De var dock nödvändiga, såväl av ekonomiska skäl som på grund av det ansvar han hade talat om redan 1922 i Berlin.

Kai Sina jämför Manns syn på demokrati med utbildningstänkaren John Deweys. Också Dewey talar om demokrati som något vi behöver skapa tillsammans och inte bara ett system med rösträtt, parlamentarism och rättsstatlighet. Vad skulle Thomas Mann ha sagt i dag? Kanske skulle han ha hållit ett tal om att demokrati är ett system som inte alltid är logiskt, utan mer som ett lapptäcke, en konstruktion som balanserar mellan olika slags svårigheter med tillhörande spänningar. Men som varje dag är värt att kämpa för. ■

Charlotta Seiler Brylla är professor i tyska vid Stockholms universitet.

Thomas Mann skrev *Doktor Faustus* parallellt med sina BBC-radiotal mot nazisterna.

"FBI bevakade hans verksamhet, och hans aktivism kom att användas emot honom i McCarthyerans Amerika."

Den bulgariske författaren Georgi Gospodinov (född 1968) har nyligen blivit introducerad för en svensk publik tack vare bokförlaget Ersatz. Hans roman *Tidstillflykt* gavs ut 2024 och hans senaste bok *Trädgårdsmästaren och döden* kom i höstas. Gospodinovs böcker har över lag fått ett fint mottagande i svensk dagspress. Det är ett intressant nutida författarskap, som ständigt återkommer till frågor kring det förflutna, personliga minnen och nostalgi. Ytterligare verk finns i översättning till engelska, med titlar som *The Physics of Sorrow* och *The Story Smuggler*.

Tidstillflykt är en klurigt sammanfogad historia byggd på ett friskt tankeexperiment. Som romankonst betraktad är den välgjord, även om konstruktionen ibland skiner igenom lite väl mycket. Den utgör en ironisk kritik av de strömningar i dagens Bulgarien som söker profitera politiskt på å ena sidan en traditionellt etnonationalistisk chauvinism och å andra sidan en oreflekterad längtan tillbaka till den kommunistiska tidens förmenta trygghet. Dessa två riktningar förenas i sitt missbruk av historien, som framställs som en drömsk hägring för människor som är missnöjda med sin egen tids svårigheter.

Gospodinov är emellertid ingen politisk författare i snäv mening, och inte en författare som vill läxa upp läsaren. Tvärtom fascineras även han djupt av det förflutna. Hans sympati ligger i grund och botten hos den som söker sig till minnas värld, och hans böcker är fyllda av nostalgisk längtan. Men hans upptagenhet av det förflutna är konkret – nostalgin hos Gospodinov fäster sig nästan alltid vid enskilda objekt och människor – och en fråga om uppriktighet.

Sorgen över det som aldrig kommer tillbaka, en känsla tyngre än nostalgin, är temat för *Trädgårdsmästaren och döden*. Det är inte en roman utan snarare en sorts minnes-teckning över författarens pappa. Gospodinov skildrar faderns sista månader i livet, från cancerdiagnosen till slutet.

Den här typen av böcker kan vara ganska påfrestande läsning. Att använda sig av sitt författarskap som en sorts

L I T T E R A T U R

Ett ömsint fadersporträtt

Att använda författarskapet som offentlig terapi är sällan en god idé, men Georgi Gospodinov är ett undantag.

Av Jakob Sjövall

Gospodinovs senaste på svenska.

offentlig terapi är sällan en god idé. Inte heller Gospodinovs framställning är invändningsfri. Men han skriver varmt och ömsint om sin far, och processen leder honom till delvis nya insikter i sitt utforskande av det förflutna.

I en scen sätter han sig med sin dotter och ritar ett släkträd, och finner att det ger honom en större känsla av förklaring och tröst än ritualerna och ceremonierna kopplade till faderns död. Han visar här hur man kan förhålla sig kreativt till det förflutna. Det är ett konstruktivt sätt att närma sig det förgångna. Lite senare plockar han fram sin pappas dagböcker eller egentligen kanske fickalmanackor, och börjar gå igenom dem. ”Det finns ingen stark tradition,” skriver Gospodinov, ”vare sig under förra århundradet eller tidigare, av personliga dagböcker, brevromaner och liknande i den bulgariska livsföringen. Och det är en del av vår nationella stumhet inför det personliga.”

Han kramar ur pappans små anteckningsböcker allt han kan.

Gospodinovs bok framstår som ett försök att skriva fram ett liv, en individ, en personlighet. Att litteraturen är en mekanism varigenom individen får ta plats är en kanske särskilt levande insikt just i den moderna öst- och centraleuropeiska litteraturen. Hur som helst ligger det nära till hands att läsa *Trädgårdsmästaren och döden* som ett försök att råda bot på denna ”stumhet inför det personliga”.

Georgi Gospodinovs upptagenhet av det förflutna är kanske i grunden en undersökning av vad det är som formar och till slut utgör en individ.

Det förflutna kan, som i *Tidstillflykt*, bli en sorts förstörad dagdröm och i förlängningen en farlig besatthet där det personliga förhållandet löses upp och individen förlorar sig själv ur sikte i kollektivistiska drömmar.

Men det kan också användas till att hävda en personlighet, bli ett sätt för den enskilde att tvärtom få syn på sig själv.

Gospodinovs utforskande av det förflutna är berikande och nyanserat, och väcker intressanta frågor för den nyfikne läsaren. ■

Jakob Sjövall är statsvetare och frilansskribent.

KULTURRÅDET

Äntligen en tv-serie utan pekpinningar

BENGT OHLSSON
är journalist och
författare.

Vi vet när allt kommer omkring ganska lite om varandra.

Tänk på alla människor som strömmar genom ditt liv en vanlig dag. Busschauffören som kör dig till jobbet, brevbäraren som pular in försändelserna i ditt postfack, butiksbiträdet som halverar den gigantiska kålroten efter ditt önskemål, plastar in och etiketterar den.

Hur ser deras vardag ut? Vilka är arbetsdagens guldkanter och irritationsmoment, vilka är de största svårigheterna? Det jag vill komma till är detta: att få följa en yrkesmänniska i hennes dagliga värv är nästan alltid intressant.

När man tummar genom tv-tablån kan man grovt sett konstatera att det är de så kallade realityserierna som gör nedslag bland tulltjänstemän och tunnelbanepolis, akutmiljöer och snöplogare. Men när det vankas "drama" handlar det oftast om polis på olika nivåer. Vid det här laget är vilken svennebanan som helst nördigt införstådd med skottvinklar, blodbilder och teleföntömningar.

Den fenomenala serien *Hundarna* i SVT förenar det bästa av dessa två världar. Vi får följa några försvarsadvokater på en högprofilerad byrå i Stockholm. Deckarförfattaren Jens Lapidus – tillika erfaren jurist – kläckte idén, och tar här en rungande revansch efter den lökiga SVT-serien *Rättegången*, där han satt i hysteriskt stajlade miljöer och berättade med bolibompig långsamhet om rättegångens moment och komplikationer.

Lisa Linnertorp är regissör och Frans Milisic Wiklund huvudförfattare. Båda har gedigen erfarenhet, gnetat sig fram med allt från *Solsidan* till *Bron*.

I *Hundarna* gör de allt rätt.

Vi slipper mulas med de vanliga nyllena, skådespelarna är mer eller mindre oskrivna blad, den enda vagt bekante är Björn Bengtsson, som verkar född för rollen som försvarsadvokaten Kalle Mattsson.

Rapparen Ken Ring blev bisarrt rikskänd genom sina utfall mot prinsessan Madeleine, men kliver här in som en tung gängledare med släpiga repliker och ett olycksbådande snett leende. Blott 16-åriga Seddik Radjai från Tensta spelar den mordåklagade smågangstern Ayub med en närvaro som kommer att leda honom långt. Och i Kit Walker Johanssons gestaltning blir den backslickade

Oscar en krutdurk av testosteronstinn osäkerhet.

Advokatbyrån är hyggligt mångkulturell, men äntligen får det vara som det borde vara, och skildras så som det är på de flesta arbetsplatser: som något självklart och naturligt. Advokaterna har alltför viktiga arbetsuppgifter för att klafsas ner sig i identitetspolitik. En rollfigur får ha iranska rötter utan att kånka runt hela bagaget med rasism och utanförskap som en puckel på ryggen, vilket i nio fall av tio känns plågsamt påklustrat, som en ramsa som måste rabblas för att visa att man har de bästa av avsikter.

Det är knappast några lättlösta moraliska dilemman serieskaparna tar sig an. Ta bara intressekonflikten mellan försvarsadvokaten Sascha och åklagaren Chanette, som möts på ömse sidor om skranket när den slemme krögaren Jonas Wall står åtalad för att ha drogat och våldfört sig på unga tjejer.

Lagvrängarna har för vana att smita in på tingsrättens toalett för ångande herdestunder, och när Sascha vill dra sig ur relationen blir Chanette nästan lika gränslös och aggressiv som krögaren hon försöker få inspärdd ...

Serieskaparna verkar obekymrade över att vissa val och gestaltningar "kan tolkas" på det ena eller det andra sättet – som i fallet med Chanette, att det "kan tolkas" som kritik mot vissa metoo-aktivisters argumentation. De överlåter med varm hand tolkningarna åt oss tittare, och de gör det inte enkelt för oss. Just rädslan för att stöta sig med olika twitterglada grupper ligger annars som en stickig filt över det svenska kulturlivet, och som bekant dröjer det inte länge innan utövarna har internaliserat censuren och gjort den till sin egen. Och för säkerhets skull gjort den lite strängare än nödvändigt, så de inte behöver oroa sig för cancellering.

Men när man kastar av sig ängsligheten ser man sig förundrat omkring och undrar varför man inte tog steget tidigare.

Den stickiga filten är kulturlivets förbannelse. Alltför länge har regissörer och manusförfattare fokuserat på att göra världen bättre, i stället för att göra serierna bättre. Filmarna klagar rutinmässigt på att de får för lite pengar. Att publiken sällan stämmer in i klagosången borde mana till eftertanke. *Hundarna* är en ljuspunkt jag längtat intensivt efter. ■

"De överlåter med varm hand tolkningarna åt oss tittare, och de gör det inte enkelt för oss."

GULDVÄGEN

Hur det forntida Indien förändrade världen

WILLIAM DALRYMPLE

I *Guldvägen* skildras Indiens centrala roll för Gamla världens utveckling under ett årtusende. Den brittiske historikern William Dalrymple sammanfattar här ett livs forskning om subkontinentens inflytande genom kultur, politik och religion. Dalrymple argumenterar för att utbytet på handelsvägarna som utgick från Indien var minst lika betydelsefullt som det via den traditionella Sidenvägen.

Beställ på [Bokus.com](https://www.bokus.com) och använd koden STOLPE20 för 20% rabatt.

BOKFÖRLAGET STOLPE

Svenska fackböcker

Civilisationers uppgång och fall, tårarnas filosofi, Per Wästbergs memoarer och svenska språkets historia är några av de ämnen som behandlas i vårens svenska facklitteratur. **Vi recenserar nio av de mest intressanta titlarna våren 2026.**

- 72 Lars Lönnroth** om Per Wästbergs *Livstecken. Anteckningar i 90-åren*
- 74 Blanche Sande** om Johan Norbergs *Civilisationens topp. Lärdomar från guldåldrarnas uppgång och fall*
- 76 Gunnar Wetterberg** om Tore Janssons *Svenskans historia. Språkets roll under 800 år*
- 78 Martin Lagerholm** om Sture Packaléns *Häxmästaren E.T.A. Hoffmann. I fantasins kalejdoskop – liv och dikt*
- 79 André Casselbrant** om Joel Halldorfs *Makten och det heliga*
- 80 Erik Andersson** om Eric Cullheds *Gråt. Tårarnas filosofi – från antiken till idag*
- 82 Lena Kåreland** om Ingrid Elams *Läsa liv. Biografen, en levnadsteckning*
- 84 Nils Johan Tjärnlund** om Berit Lindens *Med leran i min hand. Om skulptrisen Sigrid Blomberg*
- 86 David Andersson** om Magnus Utviks *Stoppa Sovjetimperialismen. Hur borgerliga aktivister utmanade världens mäktigaste totalitära stat*

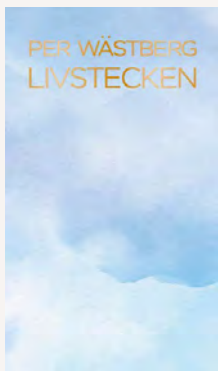

S J Ä L V B I O G R A F I

Immun mot tidsandan

Per Wästbergs minnesbok *Livstecken* kommer att vara en guldgruva för framtidens kulturhistoriker.

Av Lars Lönnroth

*Livstecken.
Anteckningar
i 90-åren*

Per Wästberg
Norstedts,
2025

Mycket har hänt sedan Per Wästberg 1949 som 15-åring debuterade med novellsamlingen *Pojke med såpbubblor* och jag själv som 14-åring skrev mitt livs första recension om denna bok i skoltidningen *Pegasen*. Det var ett stilsäkert debutverk, tyckte jag då, men alltför gammelmansaktigt. Numera, när Wästberg har blivit 92 och jag själv 90 tycker jag att han skriver beundransvärt ungdomligt.

Vad som har hänt under åren som gått är att han har skrivit en nästan oöver-skådlig mängd romaner och noveller, diktsamlingar, biografiska och självbiografiska verk, essäer, kortprosa, Stockholmskildringar och böcker om Afrika. Det mesta har varit briljant och mycket läsvärt. I sina böcker på 1960-talet har han spelat en politiskt viktig och banbrytande roll som skildrare av den sydafrikanska regimens rasism och förtryck av sin svarta befolkning. Senare har han anförtrots och väl förvaltat ansvarsfulla roller som ordförande för internationella PEN, chefredaktör för *Dagens Nyheter*, ledamot av Svenska Akademien och medlem av dess Nobelkommitté. Där liksom i andra kommittéer har han med gott omdöme och oöverträffad elegans delat ut pris och lovord till andra författare samt försökt lösa de konflikter som alltid uppstår. Ingen svensk författare i min egen generation har varit så till den grad i centrum av det svenska kulturlivet, tidigt respekterad av nästan alla för sin integritet, sitt liberala förnuft och sitt älskvärda sinnelag.

Men det jag tror man kommer att minnas bäst och längst av hans livsgärning är skrifter sådana som hans senast utgivna *Livstecken. Anteckningar i 90-åren*. Det handlar om till synes anspråkslösa minnesböcker med mild ironiska reflektioner och aforistiskt formulerade tankar om hans författarliv och om kända människor han har mött under sitt långa liv.

Han har träffat och umgåtts med så många berömdheter att man baxnar: Nobelpristagare, ledande politiker, företagsledare, kulturpersonligheter, världsberömda diktare. Några var hans vänner redan som skolpojkar: Tomas Tranströmer, Bo Grandien, Göran Palm. Andra lärde han känna som student vid

Harvard, under sina många resor eller som en följd av sina officiella uppdrag: John Updike, Nadine Gordimer, Olof Palme, Nelson Mandela, den av makt korrumpierade diktatorn i Zimbabwe Robert Mugabe. Men han skriver också med värme och poetisk precision om bortglömda eller okända personer han mött: en antikhandlare, en yrkesfotograf, den kuriöse kyparen och poeten Gustaf Adolf Lysholm.

Ibland kan man få intrycket att Per Wästberg samlar på minnen av berömdheter som andra samlar sällsynta fjärlar eller frimärken. Omsorgsfullt klistrar han in dem i sitt minnesalbum, förser dem med etiketter och väl genomtänkta karakteristiker. Men det han skriver om dem är oftast vänskapligt och respektfullt, ibland hyllningar på hög nivå, aldrig konventionella eller insmickrande. Så till exempel när han skildrar poeten Göran Sonnevi: "Han förblir till sinnet ung, häftigt reagerande, aldrig blasé. Han lutar sig inte tillbaka, världens katastrofer håller honom upprätt."

Andra satiriseras obarmhärtigt men blir då i allmänhet anonymiserade, till exempel så här: "Mest bestod han av tidsanda. Händelserna blåste igenom honom, allt passerade och inget stannade. Han var en byggnadsställning utan hus."

Som det citatet antyder kan hans personbeskrivningar ibland bli sedeskildringar från den samtida kulturvärlden och kommer säkert att begärligt läsas av framtidens kulturhistoriker liksom man i dag läser Madame de Sévigné's brev med deras rapporter om Frankrikes högsta aristokrati på 1600-talet. Per Wästberg har sett trenderna komma och gå under nästan ett helt sekel men själv undgått att bli smittad av tidsandan.

När han nu ser tillbaka är det med en viss resignation inför sådant som inte blivit som han har hoppats. De afrikanska länderna har till exempel ingalunda blivit så demokratiska som han kämpade för i sin ungdom utan styrs fortfarande av förtryckare fast de numera inte har vit utan svart hudfärg. Filmprojekt som han satsade på har gått åt skogen, och människor som han en gång trodde på

har svikit sina ideal: Robert Mugabe är nog det värsta men inte det enda exempel. Dessutom tror inte Per Wästberg att hans eget författarskap kommer att överleva. Desillusionerad försöker han bevara ett minimum av försiktig optimism.

Till skillnad från sin bror Olle, den liberale politikern, har Per alltid framstått som partilös, obunden av politiska lojaliteter, trots sitt engagemang för mänskliga rättigheter och demokrati i Sydafrika och mot Rysslands angrepp mot Ukraina. Han är en humanist som tidigt har haft tillträde till de innersta kretsarna och gärna skildrar vad som där försiggår, men en smula från sidan och utan stora åtbörder.

Om sitt eget liv skriver han förbluffande öppenlyst och sakligt utan att skrodera eller plåga sig med självförelser. Han har varit gift flera gånger och skildrar var och en av sina fruar ömsint fast han har lämnat dem när han funnit en ny kärlek. Alla hans äktenskap framställs ändå som i stort sett lyckliga, vart och ett på sitt vis. Däremot skriver han med sorg om sitt förhållande till sin dotter, den alltför tidigt döda författaren Johanna Ekström. Här mister hans framställning något av den tydlighet och skärpa som annars utmärker Per Wästbergs litterära porträttkonst. Trots öppenheten håller han känslorna tillbaka och läsaren på armlängds avstånd. Inga tårar, på sin höjd en lätt darrning på den hand som skriver.

Hans hyllning till Harvard, USA:s äldsta och mest prestigefulla universitet, är trots allt den kärleksförklaring som gör starkast intryck på mig i denna tillbakablickande bok, säkert för att jag själv liksom han i ungdomen vistades där och lärde känna flera av de människor han träffade. Han minns liksom jag och säkert många andra detta lärosäte som en intellektuell oas där tanken är fri och det dagliga umgänget med studenter och lärare alstrar ädel handling och nyskapande forskning. Det är hårt att nu på ålderdomen se denna ungdomskälla grumlas och hotas med undergång av barbarer som Donald Trump. Men det är en tröst att se hur Harvards ande lever vidare i *Livstecken*.

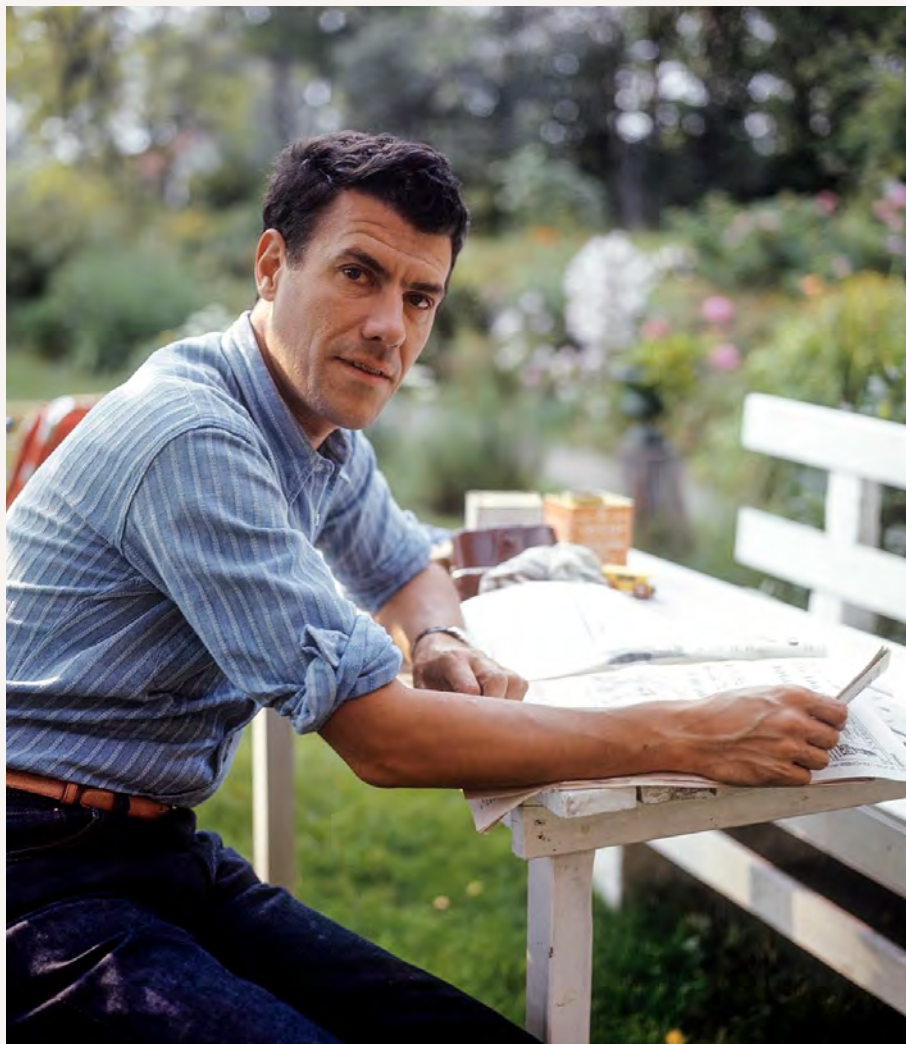

FOTO: TT

Ibland kan Per Wästberg påminna om Bernhard von Beskow, en av Svenska Akademiens ständiga sekreterare som Wästberg nyligen har ägnat en ypperlig biografi. Om denne man sägs det på biografins baksida: "Mångsidig, flitig och plikttrogen verkade han i Gustav III:s anda och gav stadga och upprättelse åt en då ifrågasatt och vacklande institution." Vidare sägs att Beskows "beläsenhet i världslitteraturen, pragmatiska kulturdiplomati och odogmatiska humanism fick en avgörande betydelse för det litterära livet i Sverige under fem decennier".

Allt detta kunde med lika stor rätt sägas om Per Wästberg. Fast i hans fall handlar det förstas om långt mer än sju decennier. ■

Lars Lönnroth är professor emeritus i litteraturvetenskap.

En ung Per Wästberg 1971.

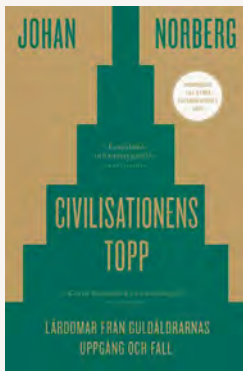
"Han har träffat och umgåtts med så många berömdheter att man baxnar: Nobelpristagare, ledande politiker, företagsledare, kulturpersonligheter, världsberömda diktare."

SAMHÄLLE

En dogmatisk optimism

Johan Norbergs bok om civilisationers uppgång och fall lär oss mycket om hur liberaler ser på världen.

Av *Blanche Sande*

Civilisationens topp.
Lärdomar från guldåldrarnas
uppgång och fall

Johan Norberg

Översättare: Sanna Gillberg
och Michael Larsson
Timbro Förlag,
2025

På förekommen anledning – det vill säga den västerländska civilisationens stagnerade ekonomi och kulturella kräftgång – är imperiers fall ett hett ämne. När den liberala författaren Johan Norberg tar sig an ämnet är titeln dock symtomatiskt optimistisk: *Civilisationens topp. Lärdomar från guldåldrarnas uppgång och fall.*

Norberg har valt sju guldåldrar att dra lärdomar från: antikens Grekland, romarriket, abbasidkalifatet under 800- och 900-talen, den kinesiska Songdynastin 960–1279, den italienska renässansen, Nederländernas blomstringstid på 1600-talet och anglosfären, det vill säga den tid av först brittisk och sedan amerikansk kulturell och militär dominans som inleddes i början av 1800-talet.

Ätminstone de tre sistnämnda guldåldrarna har inträffat inom samma civilisation, i alla fall enligt Samuel Huntingtons definition av civilisationer som de största separata kulturella enheter som ryms inom mänskligheten. Personer som inte har läst Huntington men känner sig provocerade av hans slutsatser brukar påstå att han beskriver dessa enheter som oföränderliga monoliter, men han är nog med att poängtera att de är dynamiska och förändras över tid – just som den västliga civilisationen alltså har gjort i takt med att stafettpinnen lämnats över från Italien till Nederländerna till Storbritannien och USA.

Att en civilisation kan ha flera blomstringsperioder är viktigt att komma ihåg när man diskuterar dess slutliga kollaps. Peter Turchin, en biologiprofessor som bytt bana och gör statistiska analyser av historien utifrån stora datamängder, konstaterar i *End Times* (2023) att långt ifrån alla kriser leder till samhällskollaps. Däremot sätter de punkt för en eventuell guldålder. Turchin identifierar fyra primära drivkrafter bakom de kriser som mänskliga civilisationer genomgår: geopolitiska faktorer, en stat som försvagas ekonomiskt och förlorar sin legitimitet, en utarmad befolkning och – viktigast av allt – en överproduktion av aspirerande medlemmar av eliten som, när de misslyckas med att erövra den position i samhällets topp som de anser sig berättigade till, i stället blir en destabiliserande kraft.

Johan Norberg ser ett annat möns-

ter i de sju guldåldrar han lyfter fram. Blomstringsperioden börjar i allmänhet med en militär seger som låter härskaren främja handel med omvärlden i relativ fred. Om det aktuella riket är tolerant och öppensinnat kommer det att anamma det bästa av sina handelspartners teknik och filosofi. Som bäst blir det med meritokrati, urbanisering, privat äganderätt och omfattande invandring. Gärna flyktinginvandring – ”med flyktingarna fick provinserna en enorm injektion av arbetskraft och nya idéer”, skriver Norberg om Nederländerna kring sekelskiftet 1600. Och: ”Roms styrka var att stadens ursprungsberättelse såg helt annorlunda ut. Alla romare kom någon annanstans ifrån.”

Förr eller senare drabbas dock samhället av en kris som gör slut på innovationerna och framstegen. Det kan vara ett krig, en pandemi eller klimatet, som enligt Norberg spelade in i både romarrikets och abbasidkalifatets fall. Krisen skapar ”ett begär efter att återgå till det välbekanta, en inbillad förfluten ordning, med bestämda ekonomiska förhållanden och obesudlade trosföreställningar”. Öppenheten mot omvärlden upphör, ekonomin stagnerar och yttrandefriheten ersätts av ortodoxi. Till slut blir samhället så fattigt och försvagat att en vindpust kan välta det över ända.

Det vore överflödigt för Norberg att säga det rakt ut: framtidsoptimism och liberalism leder till guldåldrar, och nostalgil och konservatism förstör dem.

Men det är inte den enda slutsats man kan dra av hans berättelse. Man kan också konstatera att det ser mörkt ut för vår egen civilisation.

Urbanisering och omfattande invandring har vi visserligen, men med ekonomin, meritokratin och friheten ser det sämre ut. USA:s statsskuld är så stor att snart en fjärdedel av landets skatteintäkter kommer att gå åt till betalning av räntor. I många sammanhang smäller formell utbildning och identitetspolitiska markörer högre än verklig kompetens. Den som vill starta ett företag har förmodligen aldrig mötts av ett mer intensivt byråkratiskt motstånd än i dagens västvärld, och vad som får sägas i det offentliga rummet bestäms i stor utsträckning av en grupp oligarker i Silicon Valley.

FOTO: GETTY IMAGES

Thomas Coles målning *The Consummation of Empire* (1836) skildrar dekadensen före fallet i antikens Rom.

Den brittiske historikern Edward Gibbon konstaterade i *Romerska rikets nedgång och fall* (1776–1789) att romarrikets kollaps inte var plötslig utan föregicks av ett långsamt kulturellt och moraliskt sönderfall inifrån. Man kan argumentera för att ett långsamt sönderfall i västvärlden sker sedan åtminstone mitten av 1900-talet. Det självförtroende västvärlden hade i slutet av 1800-talet, när man upptäckte allt från polarregionerna till virus till radiovågor och varje generation med rätta kunde vänta sig ett bättre liv än den föregående, är numera som bortblåst. Bland samhällets toppar är det snarare fashionabelt att ogilla den egna civilisationen. I *Civilization. The West and the Rest* (2011) beskriver historikern Niall Ferguson det som att västvärlden har tappat tron på sina egna värderingar, och varnar för att det försvagar oss i relation till konkurrerande civilisationer.

Även Norberg ser tecken på nedgång, men helt andra och först efter millennieskiftet: amerikansk hybris i Afghanistan- och Irakkrigen, finanskrisen 2008 och USA:s astronomiska statsskuld. ”I ett välbekant mönster från andra guldåldrar har en rad finansiella kriser, flyktingströmmar, en pandemi och geopolitiska spänningar ersatt en självsäker och nyfiken utblick på tillvaron med en känsla av att världen är farlig och vi be-

höver ta skydd från den”, står det i slutet av *Civilisationens topp*.

Men en viktig fråga – faktiskt en helt avgörande fråga i sammanhanget – lyser med sin frånvaro. Kan det möjligen vara så att världen *är* farlig och att vi faktiskt behöver ta skydd mot den?

De senaste åren har Ryssland visat sig utgöra ett seriöst militärt hot, Kina ett minst lika allvarligt teknologiskt hot, Iran sponsrar terrorattentat världen över – inklusive i Sverige – och den tekniska utvecklingen har gjort det lättare och billigare än någonsin att bedriva hybridkrig. Den globala handeln har visserligen gjort oss rikare, men till priset av att vi gjort oss mer beroende av omvärldens välvilja. Omvärlden vinner i sin tur på att handla med oss, som Norberg förtjänstfullt illustrerade i *Till världskapitalismens försvar* (2001), men för många världsledare är ideologi, religion eller makt viktigare än att maximera befolkningens materiella välbefinnande. Att göra sig beroende av sådana figurer för sin mat- eller energiförsörjning är en riskabel strategi.

Med andra ord: svunna guldåldrar kan ha haft goda skäl att överge sin öppna och välkomnande attityd till omvärlden. När mongolerna attackerade Kina 1235 eller Frankrike invaderade

Nederländerna 1672 är det till exempel möjligt att det fanns verkliga och inte bara inbillade skäl att sluta sig samman. Det liberala samhället skapar välbefinnande, men kan inte garantera att välbefinnandet bibehålls i en konfliktfylld värld. Tvärtom kan flera av de fundament för en civilisatorisk guldålder som Norberg lyfter fram samtidigt bidra till att underminera den.

Huruvida invandring leder till ekonomiskt uppsving eller samhällliga problem beror till exempel på varifrån flyktingarna kommer och deras inställning till sitt nya hemland. Urbanisering kan vara en katalysator för filosofiska och vetenskapliga upptäckter, men som Turchin påpekar innebär urbanisering och långväga handel en ökad sårbarhet för smittsamma sjukdomar. Att flera av samhällena i *Civilisationens topp* drabbas av destabiliserande epidemier i slutet av sina guldåldrar är kanske ingen slump.

Detta rimmar förstas inte med den liberala optimismen. ”Att misslyckas är inte ett öde, utan ett val”, skriver Norberg. Som om ett samhälle som bara envist håller fast vid öppenhet och tolerans aldrig kommer att stöta på en motståndare som är kapabel att sätta punkt för dess guldålder. Det är en intressant inblick i den liberala världsbilden. ■

Blanche Sande är redaktör i Axess.

SPRÅK

Språket är nyckeln till historien

En ny bok visar hur svenska språket och vårt lands utveckling hänger ihop.

Av *Gunnar Wetterberg*

*Svenskans historia.
Språkets roll under 800 år*

Tore Janson
Historiska Media,
2026

För en del år sedan kämpade jag med att skriva Skånes historia. När jag gick igenom tidigare försök upptäckte jag en märkvärdig brist: varför hade ingen skrivit skånskans historia? Med språkforskarnas hjälp försökte jag täppa till luckan.

I början hade jag nog mest tänkt på dialekten som en krumelur i marginalen på den övriga utvecklingen – men snart insåg jag att jag hade fel. Språket gav svaret på många av den allmänna historiens frågor – skillnaden mellan Skåne och öarna så länge landskapet var danskt, hur snabbt försvenskningen gick därefter.

Nu kastar Tore Janson ljus över Sveriges utveckling i *Svenskans historia*. Han är en av Sveriges mest erfarna lingvister, professor emeritus i afrikanska språk i Göteborg som tidigare har skrivit om latin, om de germanska språken och om mycket annat. Janson går långt utöver lingvistikens i snäv mening. Han skildrar hur människorna använt språket genom tiderna och hur nya sammanhang påverkat svenskans utveckling.

Den allra äldsta historien går han ganska hastigt förbi. Med ett citat ur Silverbibeln visar han hur gotiskan kan dyrkas upp med hjälp av andra germanska språk. Han hade kunnat vidga det till indoeuropeiska, för *hlaiban* – bröd – kommer mycket nära det ryska *chleb*.

Jag hade önskat att han dröjt lite längre. Varför skilde sig de nordiska språken från tyskan? Jag har hört en annan lingvist förklara det med att slaviska grupper under några århundraden bodde längs Östersjökusten ända bort mot Holstein, och skärmade av nordbor och tyskar från varandra. Det var då språken började glida isär. Men Janson är genomgående försiktig och håller sig på det stora hela till vad som går att belägga i det bevarade skriftliga materialet.

Till en början verkar alla i Skandinavien ha förstätt varandras tal. I England myntade man på 900-talet begreppet *danaa lingua*, dōnsk (dansk) tunga. Men på 1200-talet börjar man i norska dokument tala om ”norrönt” språk, det mål som talades i Norge och på Island. Det är en av fördelarna med Jansons bok – svenskans historia är huvudsaken, men han följer också språken i närheten: förutom de nordiska också hög- och

lågtyska, liksom minoritetsspråken i Sverige. Och svenskan i hela dess vidd: inte bara i Finland, utan också i Estland och i Nordamerika, ända fram till strax före våra dagar.

Många av de äldsta dokumenten är avfattade på latin, kyrkans och prästernas lingua franca, men på 1220-talet utarbetades det första större verket på landets eget mål, äldre västgöotalagen. Med stöd i den gör Janson poängen att de som skrev inte visste att de gjorde det på svenska. När lagen talar om svenskar gör den det i motsats till västgötar och smålänningar. Begreppet ”svensk” var reserverat för folket i Mälardalskapen, svearna.

I början av 1300-talet lät Norges drottning Eufemia av Rügen översätta några kontinentalta texter till svenska, kanske inför dottern Ingeborgs giftermål med hertig Erik av Sverige. I efterskriften till en av dem, *Hertig Fredrik av Normandie*, förklaras det 1308 att den är ”vänd av valsko [franska] i tyskt mål [...] gjord till rima [...] i svenska tunga”. Det är första gången det nya språknamnet används.

Eftersom verket strax efter översattes till danska kan Janson jämföra språken med varandra. De är fortfarande lika, men danskan skriver *jech* för ”jag”, svenskan *iach*, och danskan föredrar -æ i flera ord där svenskan har -a. Men långt fram i tiden var bruket flytande. Under Kalmarunionen dominerade danskarna de gemensamma institutionerna, och det märktes också i språket. Det är först under Gustav Vasa som bibelöversättningen och påbud i kansliet börjar göra tydlig skillnad mot danskan.

Hertig Fredrik är bara ett av flera exempel på hur Tore Janson låter lyriken tala. I *Hercules* undviker Stiernhielm främmande lånord och använder ord som knappt hans eget 1600-tal kom ihåg. Under 1700-talets andra hälft kämpar Hedvig Charlotta Nordenflycht för att få ihop svenskan i utländska vermsmått – några årtionden senare flyter det lekande lätt ur Tegnérns penna.

Tegnérns *Språken* (1817) är dråplig läsning – han avfärdar engelskan som ”språk för de stammande gjort” och franskans sång som ”en dans av de döve”. Det är här han utnämner svenskan till ”ärans och hjältarnes språk”,

men han varnar också: ”Spegla ditt anlet i sjön, och friskt från de manliga dragen/ Tvätta det främmande smink, kanske det snart är för sent.”

Men språket var så mycket mer än det litterära. Vetenskapsmännen skrev först på latin, men på 1700-talet börjar folkspråken behöva facktermer. En del lånas in direkt från latinet, men Emanuel Swedenborg gav 1716 ut den första vetenskapliga tidskriften på svenska, och några år senare publicerade han ordlistor där latinska matematiska och astronomiska begrepp fick svenska motsvarigheter. Linné skrev både på svenska och på latin. Berzelius, sin tids mest framstående kemist, lyckades med bedriften att föra in svenska termer i den internationella vokabulären. Det var också Berzelius som införde sättet att beskriva ämnenas sammansättning med bokstäver för grundämnena och siffror för proportionerna (H₂O!), ett helt nytt sätt att använda skrivtecknen.

Det dröjde innan språket självt blev föremål för forskning. Olof Rudbeck använde det visserligen för att driva sina teser om Sverige som folkens urhem i *Atlantica*, men det var inte förrän i mitten av 1700-talet som språkforskningen kom i gång på allvar. Johan Ihre gav ut Silverbibeln och utarbetade en svensk-gotisk ordbok men föreläste också över svensk stavning. Abraham Sahlstedt fick i uppdrag att utarbeta en svensk grammatik och en svensk-latinsk ordbok.

Janson följer hur allt fler kom att använda språket, och hur det ledde till förändringar. 1800-talet blev talarstolarernas och tidningarnas århundrade. Rörligheten ökade med industrialiseringen och urbaniseringen, och skillnaderna mellan landsändarna började jämnas ut. I städerna började nya dialekter utvecklas när inflyttarna kom samman och blandade sina språkliga särdrag.

Allt är inte självklart. Begränsningen till det skriftliga materialet gör att jag har svårt att följa Tore Janson i Skåne. Liksom många historiker hänvisar han till domböcker och andra dokument och menar att försvenskningen var fullbordad omkring 1720. Men det talade språket gav en annan bild, när man började samla in det mot slutet av 1800-talet. När jag skrev om dialekten

hittade jag danska språkforskare, som menade att den var dansk ända fram emot förra sekelskiftet. Prästen och folkskolläraren talade den ”rikssydsvenska” som lärdes ut i Lund, men inte förrän med järnvägen och rundradion utsattes folkmålet för trycket norrifrån.

I modern tid finns mycket att berätta. Folkskollärarna började driva förenklingen av stavningen mot slutet av 1800-talet, av omsorg om alla barnens inlärning. Liberalen Fridtjov Berg var bara ecklesiastikminister i ett drygt halvår 1905–1906, men under den tiden hann han driva igenom den reform som han och hans lärarkollegor argumenterat för. Det tog dock tid innan den slog igenom – Svenska Akademien, den språkliga konservatismens bålverk, accepterade den inte fullt ut i sin ordlista förrän 1950.

De nya kommunikationsformerna kom också att påverka språket. Janson kunde ha börjat med telegrafan, som tvingade diplomaterna att ransonera alla sina meddelanden för att komma till saken utan att spränga taxan. I boken kommer telefonin först, och sedan filmen, rundradion och tv:n. Expressen kom 1944 med talspråk, korta texter och klara budskap – även om Tore Janson tycker att kvällstidningarna ”lockade till orimlig förenkling och ytlighet”. Paradoxalt nog menar han att det inte hänt så mycket med själva språket – han noterar du-reformen på 1960-talet som den senaste stora förändringen.

Tore Janson må vara emeritus, men han är nyfiken på vad den senaste tekniken kan föra med sig. Många fler skriver för allt fler mottagare, konstaterar han. Han tror att goda maskinöversättningar till andra språk snarast kan stärka svenskans ställning – den blir lättare att använda i fler sammanhang när skribenten inte behöver bekymra sig över hur den ska nå ut i världen.

Svenskans historia är en välgärning, den breda och uppslagsrika översikt som många språkbrukare saknat (även om de inte varit medvetna om det) och nu med glädje kan ta till sig. ■

Gunnar Wetterberg är historiker och författare.

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Silverbibeln, från början av 500-talet, är det viktigaste verket på gotiska.

”Janson går långt utöver lingvistiken i snäv mening. Han skildrar hur människorna använt språket genom tiderna och hur nya sammanhang påverkat svenskans utveckling.”

Få författare är väl så förknippade med det psykoanalytiska begreppet "Das Unheimliche" som E.T.A. Hoffmann (möjligen i tävlan med den skräckromantiske diktarkollegan Edgar Allan Poe). Termen myntades visserligen inte av Sigmund Freud men utvecklades av honom i den numera klassiska essän med just titeln *Das Unheimliche* (Det kusliga). Här skärskådas den obehagliga varseblivningen av något obekant i det välbekanta, som beror på en osäkerhet i vår omdömesförmåga när vi står inför företeelser som inte entydigt kan beskrivas som antingen verkliga eller illusoriska.

Sett mot den bakgrunden är det inte så märkligt att Freud trollbands av Hoffmanns berömda berättelse *Sandmannen*. Huvudpersonen Nathaniel blir där förälskad i den undersköna unga kvinnan Olimpia, som dock visar sig vara en automat, en livlös docka i vars ögon den marterade hjälten ser döden avspeglad sig. Ett hårresande exempel på livsögonblick som befinner sig utanför tillvarons förväntade ordning och som i en handvändning kan få det hemvana att förbytas i en krypande känsla av olust inför något främmande.

Hoffmann var helt enkelt en mästare på att laborera med bländverk, hjärnspöken och dubbelgångarmotiv. I sina verk blandar han fantasi med verklighet, vilket får en dramatiskt destabiliserande effekt på läsaren. Det är med andra ord en högst välfunnen titel som germanisten Sture Packalén valt till sin senaste bok: *Häxmästaren E.T.A. Hoffmann*, med den lika träffande undertiteln *I fantasins kalejdoskop – liv och dikt*. Motiven och händelseförloppen i Hoffmanns verk är i sanning lika mångskiftande som färgstarka, och Packalén lyckas på sina drygt 200 sidor ur olika perspektiv ge en god bild av det mångsidiga geniets såväl demoniskt lidelsefulla som satiriskt gäckande impulser. Medan den tyskspråkiga utgivningen av Hoffmannbiografier är närmast oöverskådlig (vilket Packalén här haft god nytta av), ser det ytterst tunnsått ut på det svenska fältet, vilket gör den här utmärkta liv-och-verk-introduktionen extra välkommen, inte minst för alla icke tyskkunniga fantaster. Boken utgör Packaléns tredje biografi över tyska diktare på senare år (efter

LITTERATURHISTORIA

Livligt porträtt av skräckmästare

Sture Packalén introducerar E.T.A. Hoffmann, universalgeni och mästare i psykoanalytisk skräckromantik.

Av *Martin Lagerholm*

*Häxmästaren
E.T.A. Hoffmann.
I fantasins kalejdoskop
– liv och dikt*

Sture Packalén
Carlsson Bokförlag,
2026

författarporträtten av Günter Grass och Christa Wolf), och Hoffmann tycks ligga honom extra varmt om hjärtat.

Boken är väldisponerad och består av tre huvuddelar: inledningsvis en kommenterande levnadsteckning, från Hoffmanns födsel i ostpreussiska Königsberg 1776, via bland annat juridikstudier och anställningar, till frånfället i Berlin 46 år senare. Detta följs av ett block med många korta kapitel om Hoffmanns konstnärliga verksamheter (litteratur, musik och bildkonst), där Packalén också passar på att orientera läsaren i några av författarens mer välkända titlar, såsom *Den gyllene krukan*, *Don Juan*, *Riddar Gluck* och *Katten Murrs* tankar om livet. Med dessa och andra verk som exempel presenterar och resonerar han om författarskapets formmässiga karakteristika och tematiska särdrag, och förstås om den ständigt återkommande relationen mellan litteratur och musik. (Man kan för övrigt undra om inte Hoffmann innehar rekordet i antalet litterära gestaltningar av operamiljöer.)

Bokens tredje del, "Skräckmästarens spår i litteraturen", redogör kort för Hoffmanns receptions-historia i världen och i Sverige, där vi bland annat påminns om den tyske häxmästarens inflytande över sin svenske, svärmiske romantikerkollega Atterbom. Att de båda valde att infoga tillnamnet Amadeus i sitt personnamn – Ernst Theodor Amadeus Hoffmann efter idolen Mozart och Per Daniel Amadeus Atterbom efter idolen Hoffmann – hade ju kunnat bli inledningen till en sannskyldig valfrändskap – om de bara hade lyckats lite bättre än att *nästan* träffas ...

Till formen är Packaléns författarbiografier översiktliga snarare än litteraturhistoriskt och teoretiskt djuplodande. Som en allmänt tillgänglig introduktion till författarens levnad och säregna litterära universum är den här kalejdoskopiska presentationen emellertid föredömlig. Packalén har, uppenbart inspirerad av det kvicka och gudabenådade föremålet för sin biografi, tecknat ett livligt porträtt av den enastående tusenkonstnären Hoffmann. ■

Martin Lagerholm är litteraturkritiker och kulturskribent.

Tesen i kyrkohistorikern Joel Halldorfs *Makten och det heliga* är enkel och känns igen från hans tidigare böcker: efter ideologiernas död har luften gått ur politiken. Därför har ledare världen över vänt sig till religionen för att ladda sina projekt med mening i syfte att mobilisera stöd.

Alltför ofta har religionens roll i politiken avfärdats som en tunn fernissa över verkligare ekonomiska och militära realiteter. Halldorfs uttalade syfte är att bidra till den religiösa läskunnigheten, för att bättre förstå omvärldens politiska rörelser. Det är en vällovlig ambition. Ett annat syfte med boken är dock att "kritiskt granska religionernas roll i politiken".

Undersökningen av religiösa motiv i världspolitiken inleds på personplanet med de olika världsledarnas individuella religiositet. Halldorf avhandlar förhållandet mellan Vladimir Putins rysk-ortodoxa arv och hans geopolitiska ambitioner på en handfull sidor. Sedan styr han in på Donald Trump och hans kärnväljares apokalyptiska inställning. En del väckelsekristna i USA tolkar judarnas återvändande till det heliga landet, och grundandet av staten Israel, som uppfyllelser av Gamla testamentets profetior. Genom den kristna högerns inflytande över det republikanska partiet har denna teologi, enligt Halldorf, påverkat den amerikanska Mellanösternpolitiken.

Samtidigt är det svårt att se hur just det apokalyptiska tänkandet har tagit sig uttryck i faktisk utrikespolitisk policy. På sin höjd rör det symbolfrågor som ambassadflytten till Jerusalem. Att hindra Iran från att skaffa sig kärnvapen ligger i civilisationens intresse och är inte, som författaren påstår, enbart resultatet av en sektposition.

Analysen missar även den avgörande trenden inom Magarörelsen i synen på Israel. Domedagsprofetiorna bland väckelsekristna mattades av redan efter millennieskiftet och har på 2020-talet fått en utmanare i mer protektionistiska och Israelkritiska stämningar. Under parollen "Christ Is King" saluförs numera gammal antisemitisk skåpmat av opinionsbildare som Candace Owens, Nicholas Fuentes och Tucker Carlson,

S A M H Ä L L E

USA-fixerad analys av religionens roll

Joel Halldorf har ambitionen att granska religionernas roll i världspolitiken, men granskar mest amerikansk höger.

Av *André Casselbrant*

Makten och det heliga

Joel Halldorf
Fri Tanke,
2026

vilket märks bland unga republikaner där Israelstödet i princip har halverats jämfört med tidigare generationer. Carlsson förekommer förvisso i *Makten och det heliga*, men framställs närmast som en korrigerande kraft mot en urspårad undergångsteologi.

Författarens forskningsområde är visserligen kristna väckelserörelser. Och Trumps tvetydiga förhållande till religionen, där magiskt tänkande och alliansen med högerkristna spelar en viktig roll, är en nyckel till att förstå honom. Men undersökningen av världsledarnas religiösa bevekelsegrunder blir väl västtillvänd när såväl den muslimska världen som Narendra Modis hindunationalism och Lula da Silvas relation till befrielsesteologin avhandlas flyktigt eller lämnas därhän. För varje sida blir det alltmer tydligt att detta framför allt är en bok som syftar till att kritiskt granska religiösa motiv bland högerpopulister i allmänhet och amerikanska nationalisterna i synnerhet.

Vissa bedömare, däribland statsvetaren och Axesskrönikören Katarina Barrling, har tidigare beskrivit den svenska åsiktskorridoren i religiösa termer och liknat behandlingen av dess avvikare vid jakten på kattare. Det finns vissa likheter med Halldorfs arbetsmetod, som går ut på att identifiera vad som hålls för heligt av olika grupper. Enligt honom har högerpopulisterna (brett definierat – hit räknas bland andra den somalisk-nederländska konvertiten Ayaan Hirsi Ali) instrumentaliserat kyrkan och religionen i syfte att sakralisera nationen och den västerländska civilisationen, som enligt Halldorf endast kan definieras i förhållande till ett främmandegjort islam.

I slutet av boken kan man ana vad författaren själv håller för heligt. Där görs ett försök att formulera några axiom för en kristen politik, vilka i stort hängs upp på tre sakfrågor. Man skulle kunna vänta sig klassiska kristna värden, som livets helgd, samvetsfrihet och kärnfamiljen som samhällsbärande institution. Men de har hos Halldorf ersatts av klimat, bistånd och invandring. ■

André Casselbrant är redaktionsassistent i Axess.

IDÉHISTORIA

Tårarnas gåtfulla källa

Varför gråter människor?
Eric Cullhed söker svaret
hos framstående
tänkare och forskare.

Av Erik Andersson

*Gråt. Tårarnas filosofi
– från antiken till idag*

Eric Cullhed
Natur & Kultur,
2026

I bland beklagar min sambo att hon så lätt brister i gråt när någon gör henne förbannad. Gråten förtar hennes förmåga att ordentligt tillrättavisa den person som orsakat ilskan. När intellekt och argumentationsförmåga egentligen borde skärpas tränger i stället tårar fram och grumlar sinnet. Gråt och snyftningar slår undan all auktoritet och tillrättavisningen går om intet – allt fokus ligger nu på att dämpa gråten.

Min sambo är långt ifrån ensam om att ha nära till tårar, och den utlösande faktorn kan givetvis vara något helt annat än ilska. Gunde Svan är i dag nästan lika känd för sina gråtmilda tv-framträdanden som för sin skidåkning. Vi har sett honom drabbas av kraftiga gråtattacker i samtal om sonens idrottsprestationer, när han längtar efter sin fru, vid mötet med sin gamla vallare och i otaliga andra situationer.

Det är märkligt att kroppen reagerar så. Den gråtande känner sig svag och uttittad. Barnet drar sig undan och skyler sina tårar redan i tidig ålder – att tappa masken som vuxen är än värre. Att dölja en stilla tår på kinden är lätt, men vid kraftig gråt påverkas hela kroppen: ansiktsmuskler dras samman och snoret rinner ur näsan, en matthet sprids i armar och ben, andningen blir stötig och man får svårt att prata. Vad är egentligen anledningen till att vi försätts i ett så ynkligt tillstånd?

Många stora tänkare har under årens lopp sökt utröna varför vi gråter. Förklaringarna har följt idéhistoriens nycker och vindlingar ända fram till våra dagar. Ett försök att samla dessa tankar och samtidigt mejsla fram gråtens väsen presenterar Eric Cullhed – professor i antik grekiska vid Uppsala universitet – i *Gråt. Tårarnas filosofi – från antiken till idag*. Cullhed menar att tidigare undersökningar alltsomoftast haft slagsida åt ett eller annat håll – antingen har de fastnat i ett spår som inte tar hänsyn till andra idéer och tankar eller så har de riktat in sig på specifika frågor: att kvinnor gråter mer än män, huruvida djur gråter, tårarnas kemiska sammansättning etcetera. Det som saknas, enligt Cullhed, är ”en dialog mellan lyhörda deltagare som utvecklar, prövar och kritiserar tydliga ståndpunkter i avgränsade frågor”. Det är just ett sådant samtal mellan olika

förklaringsmodeller hans bok syftar till.

Gråtens natur är mystisk och svår-fångad på ett sätt som de flesta andra kroppsliga reaktioner inte är. Att vi nyser, vomerar eller kallsvettas går enkelt att förklara som rent fysiska reaktioner, varför vi gråter är svårare att ringa in. Samma problem finner vi hos gråtens motpol – skrattet. Cullhed menar dock att skratt och humor i mycket större utsträckning behandlats på just det sätt han saknar inom gråtforskningen – motstridiga idéer och teorier har genomlysts och jämförts i syfte att närma sig något som i mångt och mycket ligger bortom kliniska förklaringar. Cullhed hoppas att hans egen undersökning på liknande sätt ska föra oss närmare en förståelse av människans gråt.

Författaren tar avstamp i de äldsta källorna och agerar sedan ciceron på en vandring som leder fram till samtida forskning. Tankar från storheter som Aristoteles, Descartes, Schopenhauer och – förstås – Freud vävs samman med mer specialiserad gråtforskning för att på olika sätt teckna bilden av gråtens filosofi och natur. Olika teorier jämförs utförligt för att blottlägga deras brister och leda samtalet framåt. Författaren framstår som väl insatt i gråtens idéhistoria och finner stöd för teorierna såväl i verkliga livet som i litteraturens och filmens värld. Det är en bildad och vältalig ciceron som guidar läsaren på den tårfyllda resan.

Enligt Cullhed brukar forskningen tala om tre typer av tårar: bastårar som upprätthåller det skyddande skikt som täcker hornhinnans yta, reflexårar vilka spolar bort främmande partiklar från ögat och slutligen tårar som framkallas av psykologiska orsaker – det vi känner som gråt. Gråten ”utlöses när nätverk i hjärnans högre områden sänder signaler till hjärnstammen, som i sin tur via ansiktsnerven stimulerar tårkörteln”. Denna koppling, som alltså förbinder vårt emotionella tillstånd med våra tårkörtlar, bör ha startat som en mutation som sedan gett en så ”stor fördel att den slog rot i hela vår art”. Forskningen ger dock inget entydigt svar på vad denna fördel skulle kunna vara.

En utmaning inom gråtforskningen är att vi gråter av så vitt skilda skäl – sorg-tårar, glädjetårar, tårar som tvingas fram

av fysisk smärta, tårar av självömkan, empatiska tårar och så vidare. Det hela problematiseras ytterligare av att dessa faktorer inte alltid leder till gråt, utan endast ibland – stark smärta kan tvinga fram gråt, men vi kan samtidigt erfara otroligt stark smärta utan att fälla en endaste tår. Att utarbeta en teori som förklarar all sorts gråt kan därmed framstå som ett nästintill omöjligt uppdrag.

Cullhed tar sig oaktat detta an de olika teorierna och prövar sig nyfiket fram. Är Schopenhauers beskrivning av gråt som ”ett sällsamt kroppsligt kramp-anfall [...] som uppstår när vi får syn på vårt eget lidande” rimlig? Kanske är gråten, som Breuer och Freud menade, ”ett skydd mot de psykiska sår som undertryckt bedrövelse annars skulle lämna efter sig”? Eller är psykiatern William Frey något på spåren när han föreslår att ”gråt avlägsnar vissa ämnen som ansamlas i kroppen vid emotionell stress”? Det kan även vara som Sartre säger, att vi gråter ”för att förvandla ett dilemma som medför vissa förpliktelser till en situation där vi befriats från allt ansvar”. Teori efter teori prövas och sorteras in under olika kategorier. Det visar sig dock att alla förklaringsmodeller på ett eller annat sätt är behäftade med svagheter. Hur författaren än vrider och vänder på fenomenet verkar det omöjligt att fånga all gråts gemensamma kärna.

Man kan i alla fall konstatera att gråten signalerar något till vår omgivning – den säger att våra känslor är äkta. Många minns den laddade presskonferensen 2015 när regeringens kovändning i migrationspolitiken skulle meddelas. Åsa Romson (MP) grät för att visa hur fruktansvärt hon tyckte det var att nu driva den linje hon tidigare så högljutt kritiserat. Men var hennes tårar äkta?

Att gråt ses som ett uttryck för äkta känslor medför att tårar måste tvingas fram även när de inte kommer naturligt – om vi inte gråter är vi inte ledsna. När iransk tv nyligen tillkännagav Ali Khameneis frånfälle hulkade nyhetsuppläsaren bedrövat medan han kämpade fram dödsbudet. Denna reaktion var möjligtvis inte lika autentisk som Gunde Svans gråt, men den var otvivelaktigt mer *comme-il-faut*. Sorgen över den

FOTO: NATIONAL MUSEUM

Bruno Amadios porträtt av gråtande barn var mycket populära på 1970-talet.

store ledaren måste uttryckas tillbörligt och då är tårar ett oundgängligt element. Förställd sorg är dock inte endast förbehållet iranska nyhetsuppläsare och miljöpartistiska språkrör, låtsad gråt behöver inte ens ses som något förljuget. Professionella gråterskor har under historiens gång varit ett självklart inslag i vissa kulturer – någon ska sitta och gråta vid kistan, det spelar ingen roll om tårarna är köpta.

Historikern Thomas Dixon menar att ”gråt är ett universellt tecken, inte i meningen att den har samma betydelse i alla tider och på alla platser, utan i den meningen att gråt – beroende på mental, social och narrativ kontext – kan betyda nästan vad som helst”. När jag slår igen Cullheds bok nickar jag instämmande åt Dixons ord.

Uppsalaforskaren har tagit oss med på en lärorik resa genom gråtens filosofiska historia, men tårarna förblir lika gåtfulla vid resans slut som de var vid dess början – ambitionen har varit att ”öppna snarare än stänga frågan om gråtens väsen”. På bokens sista sidor gör Cullhed likväl ett tappert försök att fånga detta väsen med en egen förklaringsmodell, men den blir endast ytterligare en teori att lägga till handlingarna. Det kommer även fortsättningsvis att vara svårt att förstå varför min sambo gråter när hon är förbannad, men å andra sidan har jag lika svårt att förstå hur hon kan bli arg på mig från första början. ■

Erik Andersson är journalist.

”Gråtens natur är mystisk och svårfångad på ett sätt som de flesta andra kroppsliga reaktioner inte är.”

LITTERATURHISTORIA

Ingrid Elams entusiasm smittar läsaren

Läsa liv behandlar biografigenrens utveckling från hagiografi till psykologi.

Av Lena Kåreland

Läsa liv. Biografen, en levnadsteckning

Ingrid Elam
Natur & Kultur,
2026

Biografen lockar både läsare och förläggare. Den är särskilt populär hos den äldre publiken. Men Ingrid Elam, kulturjournalist och litteraturvetare, deklarerar att hon för egen del alltid har föredragit romanen och det fiktiva framför biografen och fakta. Nu vill hon försöka komma underfund med biografens dragningskraft och ger sig därför energiskt i kast med ämnet i boken *Läsa liv*.

Bland hennes tidigare studier kan nämnas *Jag. En fiktion* (2012) om litteraturens olika jag-fiktioner, från Sapfo till Karl Ove Knausgård. År 2022 kom *Romanens segertåg*, där Elam skildrar romanens ursprung och särskilt dess dominerande roll i Europa under 1800-talet. Som synes arbetar hon gärna med breda, internationella perspektiv och rör sig frejdigt mellan skilda tidsepoker.

Så också i *Läsa liv*. I denna boks sex kapitel tar hon med läsaren på en färd som startar cirka 2000 f.Kr. och går fram till vår tid, från Gilgamesheposet till *Jag är Zlatan Ibrahimović*, den självbiografi som nedtecknades av David Lagercrantz och såldes i 450 000 exemplar under den första månaden efter publiceringen 2011. Spännvidden är således stor, och med tanke på att boken omfattar endast drygt 200 sidor inser man att det under resans gång endast kan bli korta stopp vid vissa utvalda stationer. Därför hade man gärna velat veta lite mer om hur Elam valt ut de ställen, det vill säga de biografier, där hon funnit det värt att göra halt, medan hon i ilfart farit förbi andra.

Elams intention är att främst studera biografier som har gett avtryck och bidragit till förändring och förnyelse. I strävan att hitta fram till dessa verk blir hennes sökfält världslitteraturen i dess helhet. En av hennes källor har varit Library of Congress katalog, där man exempelvis kan inhämta uppgiften att det finns 3 000 titlar som på något sätt handlar om Adolf Hitler. Men vad är egentligen en biografi? Den kan ha många former och vara skriven i olika syften. Den kan anlägga ett individperspektiv och vilja komma underfund med en persons medvetande, men den kan lika gärna vilja bygga monument och skildra ett livsverk.

Biografier kunde länge inte skrivas om vem som helst; framför allt dröjde det innan en kvinna ansågs vara ett värdigt föremål. Medeltidens hagiografier, som ofta ägnades helgon, ville framställa ett föredöme och ett exempel att efterlikna. Det var rollen – som helgon eller påve – som var det viktigaste, inte individen.

Senare biografier kunde däremot ha ambitionen att detronisera, kritisera och mer eller mindre respektlöst demaskera sitt föremål. Ett exempel är *Eminent Victorians* (1918) av Lytton Strachey, som med skoningslös penna skriver om bland andra Florence Nightingale. I stället för att dröja vid den gränslösa godhet som vanligen fått känneteckna denna ljusgestalt tecknar han bilden av en kvinna med stenhård disciplin och en vilja av stål. Tysken Franz Mehring får i sin biografi om Gustav II Adolf kungens hjältegloria att hamna rejält på sned. Elam skriver fyndigt att Mehrings kung mest liknar den hopsjunkna bakelse vi i Sverige äter den 6 november för att påminna oss om Gustav II Adolfs ärorika död i Lützen.

En annan förändring i biografens historia inträffade redan under renässansen. I och med att individen, den enskilda människan och hennes roll, betonades tog även biografen en ny form, något som Elam exemplifierar med Voltaires skildring av Karl XII:s levnad. Men fortfarande handlar det som synes om en man av hög rang. Elam menar dock att Voltaire varit noga med att gå till källorna. Han har velat fånga det unika i kungens komplexa personlighet och samtidigt bemödat sig om att studera honom i relation till den värld där han verkade.

Någon mer noggrann diskussion om genrens definitioner ger sig Elam tyvärr inte in på. Mer eller mindre på måfå fogar hon in en karakteristik eller ett påstående men för inte ihop dem till ett sammanhängande resonemang. Utan närmare argumentation hävdar hon således att en biografi alltid även är en självbiografi.

Elam avstår alltså från förklarande bakgrundsinformation. Hon tycks i stället förvänta sig att läsaren redan har en del i bagaget. Med lätt och

elegant hand, i kombination med stor kunskap, rör hon sig över tidsepokerna, ibland mer kronologiskt, ibland mer tematiskt. Hon serverar en rad ganska tvärsäkra formuleringar och påståenden som kan vara både utmanande och tankeväckande. På så sätt väcker hon effektivt läsarens nyfikenhet och funderingar över biografins gränser och viktigaste karakteristika.

Men visst kan man haja till, såsom när Elam tveklöst slår fast: "Romanläsaren lär sig något om sig själv, biografiläsaren lär känna en främmande människa." Jaha, kan det inte lika gärna vara tvärtom? Elam är också snar att gardera sig och i nästa andetag menar hon att gränserna mellan fiktion och biografi är flytande. Ibland konstaterar hon självklarheter som att biografien alltid innebär ett möte mellan biografen, den biograferade och läsaren. Så är det väl med alla texter.

Med bokens titel, *Läsa liv*, i minne är man beredd att gå med på att inskriptioner på egyptiska gravar från 2000-talet f.Kr. som kortfattat berättar om en person som fötts, levt och dött kan betecknas som ett slags biografi. Men ofta blir det knepigt med rågången mellan historieskrivning, roman och biografi.

När Elam som den "upptäcktsresande i ett främmande landskap" hon anser sig vara skriver fram genrens förändringar över tid tryfferar hon framställningen med förtjusta utrop över sina egna fynd. Vissa biografier är "en fröjd att läsa". Att boken blir så medryckande kan delvis förklaras med att författaren så förbehållslöst ger uttryck för vad hon gillar och sätter högt. Ett av hennes urvalskriterier tycks också ha varit att endast skriva om biografier hon själv uppskattar. Läsaren smittas verkligen av Elams egen entusiasm, men man önskar ändå att hon hade varit lite mer generös i fråga om att ge kontext och förklaringar. Detta ska emellertid inte tolkas som någon allvarligare kritik, för det är mestadels lika nöjsamt som lärorikt att ta del av Elams framställning.

De historiska gestalter om vilka det skrivits flest bevarade levnadsskildringar är Jesus och Julius Caesar. Elam

väljer att se Nya testamentets evangelier som biografier. Under 1900-talet kom en bred flod av skildringar om vår svenska drottning Kristina, och Elam går igenom hur ett antal författare har valt att behandla och värdera henne. I sina resonemang tar hon även hjälp av andras studier om biografien som genre. Bland annat hänvisar hon i flera sammanhang till Virginia Woolf, som huvudsakligen var skeptisk till biografien. Genrens omvandlingar beskrivs gärna i ljuset av romanens utveckling, och en tydlig växelverkan mellan dessa båda litteraturkategorier kan noteras.

Under 1800-talet var romanen mer biografisk, medan biografien närmade sig utvecklingsromanen. När romankonsten efter första världskriget blir mer fragmentarisk och subjektiv kan man se hur biografien, som tror på ett stabilt subjekt, tar över romanens intresse för det inre livet. Och efter Freud blir biografen psykolog, anser Elam i likhet med Virginia Woolf. Uttalanden av detta slag hade dock behövt någon form av argumentation för att vara helt övertygande. Alltifrån 1970-talet då kvinnohistorien, liksom mentalitetshistorien, utvecklades skrevs det allt oftare biografier om kvinnor. Inte sällan var det tidigare okända personer som fick sina liv beskrivna. Ett exempel är Laurel Thatcher Ulrichs biografi *En jordemors berättelse*, om barnmorskan Martha Ballards liv.

Det är, som framgår, många utländska verk som Elam behandlar, och svenska titlar är i minoritet. Atterboms insats som grundare av biografien av mer vetenskaplig art framhålls dock liksom Fredrik Bööks många viktiga biografier, bland annat om Esaias Tegnér. Ett annat spår är självbiografins roll i förhållande till biografien. Här blir Goethe det främsta exemplet. Varken Rousseau eller Augustinus nämns i sammanhanget. Men det är en bagatellartad synpunkt. *Läsa liv* ger mängder av ny kunskap, och framför allt ger Elam läsaren lust att bekanta sig med nya, okända biografier. ■

Lena Kåreland är professor emerita i litteraturvetenskap.

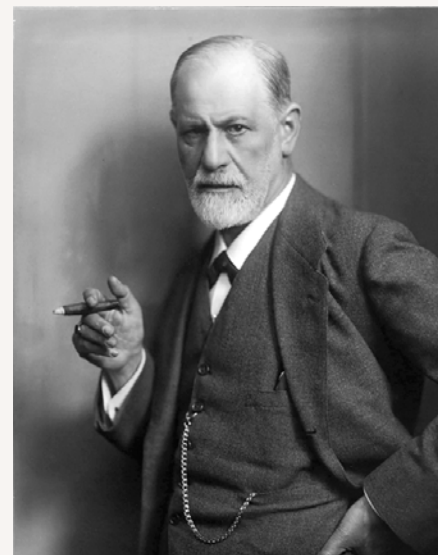

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Efter Sigmund Freud blir biografien psykologisk, menar Ingrid Elam.

"Senare biografier kunde däremot ha ambitionen att detronisera, kritisera och mer eller mindre respektlöst demaskera sitt föremål."

KONST

En undanskymd skulptris

I en ny bok skildrar Berit Linden den en gång uppmärksammade konstnären Sigrid Blomberg, numera orättvist bortglömd.

Av Nils Johan Tjärnlund

*Med leran i min hand.
Om skulptrisen
Sigrid Blomberg*

Berit Linden
Appell Förlag,
2025

ett besök på en gammal kyrkogård kan bli en vandring genom ett stycke glömd konsthistoria. Där står ännu sörjande gestalter i sten och brons med böjda huvuden och tunga draperingar. För drygt hundra år sedan var gravskulpturen en uppskattad genre. Med tiden svalnade intresset och dessa konstverk försvann nästan obemärkt ur vårt allmänna medvetande. Få ägnade längre en tanke åt vem som en gång hade skapat dem.

Det var i mötet med denna kyrkogårdskonst som konsthistorikern Berit Linden blev nyfiken på Sigrid Blomberg (1863–1941), en pionjär bland kvinnliga bildhuggare. I *Med leran i min hand* ger Linden en allsidig bild av en konstnär som var mycket uppmärksammad i sin samtid, men som senare förpassades till en fotnot i konsthistorien.

Sigrid Blomberg var verksam under decennierna kring förra sekelskiftet. Hennes *Bebådelsen* blev år 1900 det första verk av en kvinnlig skulptör som köptes in av Nationalmuseum.

Berit Linden tecknar ett liv som börjar långt från huvudstadens konstvärld. Blomberg föddes på herrgården Skärs-hult i Fliseryd nära Oskarshamn. Fadern var godsägare och modern kom från en bildad miljö. Av någon anledning kom familjen på obestånd och gården såldes som konkursbo.

Trots detta fick Sigrid Blomberg möjlighet att studera, först vid den ansedda Nisbethska flickskolan i Kalmar. Efter några år som ”hemmadotter” fortsatte hon till Tekniska skolan och därefter till Konstakademien i Stockholm. Redan i Småland hade hon fått upp ögonen för träsnideri, och i huvudstaden väcktes hennes intresse för att arbeta i lera.

Linden visar samtidigt hur just skulpturen var ett svårt område att erövra för en kvinnlig konstnär. Det krävde pengar, utrymme, material, beställare och fysisk uthållighet. För en kvinna kring sekelskiftet 1900 var det knappast en självklar bana. Blomberg fick dock uppmuntran längs vägen, inte minst av Tekniska skolans rektor Viktor Adler, som tidigt uppmärksammade hennes begåvning.

Efter Konstakademien valde Blomberg en ovanlig väg för sin fortsatta

utbildning. Medan de flesta av hennes kamrater reste till Paris slog hon sig i stället ner i Dresden, där hon hade egen ateljé och tog privatlektioner hos skulptören Robert Diez. Hon gjorde också studieresor till Berlin och Italien. Redan här framträder en målmedveten konstnär med en tydlig vilja att gå sin egen väg.

Blomberg gjorde sig snabbt ett namn och fick beställningar på sakral konst, vilket gav en viss ekonomisk trygghet. Bland hennes uppdrag fanns altargruppen till Oskarshamns kyrka och dopfonten i Gustaf Vasa kyrka i Stockholm.

Särskilt många uppdrag fick hon inom sepulkralkonsten, alltså den konst som är knuten till gravvårdar. I Sverige nådde denna konstkategori sin höjdpunkt under 1900-talets första decennier.

Till grosshandlare Carl Wijks familjegrav på Östra kyrkogården i Göteborg skapade Blomberg *Sorgen* (1903), en ”kvinnofigur klädd i sorgens dok”. Samma skulptur restes också på borgmästare Gustaf Svanbergs familjegrav på Uppsala gamla kyrkogård.

Göteborg rymde vid denna tid en borgerlighet med starka kulturella ambitioner och en vilja att lämna bestående avtryck åt eftervärlden. Bröderna August Röhss och Wilhelm Röhss d.y. var konstmenenater, och deras kapital lade grunden till Röhsska konstslöjdmuseet. August Röhss bekostade dessutom ett storslaget familjemausoleum.

År 1903 vann Sigrid Blomberg tävlingen om skulptural utsmyckning av det Röhsska gravmonumentet i konkurrens med Erik Lindberg och Carl Milles. Själva mausoleet ritades av Göteborgsarkitekten Hans Hedlund, som i samråd med konstnären Julius Kronberg valde Blombergs förslag. Enligt Kronberg var hennes verk det mest gripande och harmoniska.

Ännu ett hedersamt uppdrag var marmorsarkofagen till Viktor Rydbergs grav, som kunde fullbordas 1909. Rydberg hade dött redan 1895.

Dessa monumentala verk var mycket uppmärksammade på sin tid. Sigrid Blomberg blev en känd konstnär, som syntes i dagspress och veckotidningar. I ett ateljéreportage från 1909 visar

Linden hur Blomberg framställdes som både en seriös konstnär och en hemmets kvinna. Det var en tidstypisk balansakt: en kvinnlig skulptör kunde accepteras, men helst bara om hennes kraft samtidigt mildrades av något behagfullt och socialt igenkännbart.

Linden försöker också fånga människan bakom verken. Det är ingen enkel uppgift. ”Blomman”, som hon kallades bland sina vänner, hade beordrat att hennes personliga papper skulle brännas. I stället bygger boken på en noggrann genomgång av andra källor, som pressmaterial, brevsamlingar, gästböcker och kyrkoarkiv.

En ovärderlig källa är Jane Fredlund, dotter till skulptören Stig Blomberg, som i sin tur var Sigrid Blombergs brorson. Hon skrev redan 1957 en kandidatuppsats om sin fars faster, då det ännu fanns många levande minnesbilder av henne. Enligt Fredlund var Sigrid Blomberg glad och spirituellt men också fruktad för sin slagfärdiga replikkonst. Hennes språk hade en viss salta. Hon rökte pipa, vilket väckte uppseende, och när hon en gång på 1930-talet togs in på sjukhus vägrade hon ge upp sin last och trotsade rökförbudet.

I den privata sfären stod relationen till Sigrid Leijonhufvud (1862–1937) i centrum. Leijonhufvud var bibliotekarie vid Nordiska museet och författare till böcker om frihetstidens personhistoria. Hon hörde till kärnan av bildade kvinnor i Sällskapet Nya Idun, och det var där Blomberg mötte henne.

De båda Sigrid blev livskamrater. När Leijonhufvud dog 1937 stod Blomberg med i dödsannonsen. I de brev som citeras i boken framträder sorgen med ovanlig styrka. Efter Leijonhufvuds död kallade sig Blomberg ”bittert ensam” och skrev om en värld som hade gått förlorad.

Linden skildrar denna historia med god takt och utan intresse av att skapa sensationer. Brev och minnesfragment ger en bild av en intellektuell och känslomässig gemenskap, präglad av resor och vistelser på herrgårdar och det egna lantstället Sista styvern. Många kulturpersonligheter passerar revy. De båda Sigrid tillhörde ett nätverk av

framstående intellektuella. Flera av deras väninnor, som Klara Johanson och Lydia Wahlström, var drivande i rösträttsrörelsen i början av 1900-talet.

För att förstå konstnärskapet måste man sätta sig in i tidens sociala och kulturella kretsar. Det innebär en del utvecklingar, och ibland blir dokumentationen något katalogartad, med uppräkningslistor av namn, vistelseorter och vänskapskretsar. Det är en fascinerande personhistoria, men stoffet hade ibland kunnat bindas samman tydligare för att fördjupa förståelsen av Sigrid Blomberg.

När det gäller konstnärskapet hade författaren också kunnat tillåta sig en tydligare diskussion av stil, formproblem och ikonografi, liksom en mer konsekvent placering av Blombergs verk i relation till samtidens skulpturala ideal i Sverige och på kontinenten. Önskan att ge Blomberg en välförtjänt upprättelse resulterar i en framställning som oftare är beskrivande än analytiskt prövande.

På grund av en ögonsjukdom tvingades Sigrid Blomberg ge upp det mesta av sitt konstnärliga arbete redan 1912. Därefter ägnade hon sig bland annat åt formgivning av konstnärliga bokband. När modernismen svepte fram blev hennes skulpturala verk överspelade, och hon gled sakta ut ur historieskrivningen, för att återkomma först i vår egen tid.

På Nationalmuseum kan besökarna nu åter se *Bebådelsen*, som efter museets återinvigning 2018 står utställd i skulpturhallen. Museet har också köpt in fler verk av kvinnliga skulptörer. Samtidigt är det, som Berit Linden helt riktigt påpekar, inte bara kvinnliga konstnärer som har glömts bort. Även många manliga konstnärer från denna epok är i dag oförtjänt undanskymda.

Med leran i min hand visar att viktiga delar av den svenska konsthistorien fortfarande återstår att utforska. Boken väcker också ett intresse för kyrkogårdarnas konst och historia. Nästa gång man ser en sörjande gestalt i brons på kyrkogården är chansen stor att man funderar över vad verket vill säga och vem som en gång skapade det. ■

Nils Johan Tjärnlund är vetenskapsjournalist och författare.

Sigrid Blombergs *Bebådelsen* (1899) var det första verk av en kvinnlig skulptör som Nationalmuseum köpte in.

”För drygt hundra år sedan var gravskulpturen en uppskattad genre. Med tiden svalnade intresset.”

Jag växte upp i ett antikommunistiskt, antitotalitärt hem och har demonstrerat för Baltikums frihet och mot Sovjetunionens krig i Afghanistan. När jag gick på gymnasiet föll de östeuropeiska diktaturerna. Det är fortfarande den viktigaste politiska händelsen i mitt liv.

Vid ett tillfälle deltog jag i en manifestation utanför det sovjetiska konsulatet i Göteborg, där man höll en fest på årsdagen av den så kallade oktoberrevolutionen. När Arbetarpartiet kommunisternas (APK:s) ledare Rolf Hagel kom ut från konsulatet möttes han av burop från demonstranterna. Jag skaffade också en affisch som föreställde Nobelpristagarna Andrej Sacharov och Aleksandr Solzjenitsyn, som jag satte upp i mitt rum. Bakom både manifestationen och affischen fanns organisationen Östeuropeiska solidaritetskommittén.

Magnus Utvik, som är åtta år äldre än jag, hade en väsentligt annorlunda uppväxt. Han var länge kommunist, en erfarenhet han senare har bearbetat i flera böcker. Därmed har han anslutit sig till den eminenta skara av ex-kommunister som arbetat för att upplysa om kommunismens brott. Utvik var medlem i den Albanientrogna sekten KPS, som han skildrade i *Med Stalin som Gud* (2011). Senare gick han med i Vänsterpartiet, vars historia han har skrivit om i *Partiet på kant med (v)erkligheten* (2018) och *Partiet som kom in från kylan. Från Zäta till Nooshi* (2022).

Utviks nya bok *Stoppa Sovjetimperialismen!* handlar inte om kommunister utan om deras motståndare, den tidigare nämnda Östeuropeiska solidaritetskommittén (ÖESK), som grundades 1976. År 1979 genomförde organisationen en uppmärksam aktion i samband med de sovjetiska kulturdagarna på Skansen. Då deltog bland andra den sovjetiske avhopparen Valentin Agapov, vars familj inte tilläts lämna Sovjet.

ÖESK ville stödja den dissidentrörelse som vuxit fram i Sovjetunionen under 1960-talet. År 1970 fick Solzjenitsyn Nobelpriset i litteratur och 1975 fick Sacharov fredspriset. Sovjetunionen undertecknade 1975 Helsingforsavtalet, som innehöll skrivningar om de mänskliga rättigheterna, utan att förstå konsekvenserna av det. Därefter bilda-

HISTORIA

Solidaritets- arbete i motvind

Östeuropeiska solidaritetskommittén kämpade för mänskliga rättigheter i kommuniststaterna. Magnus Utvik fyller i en kunskapslucka.

Av David Andersson

*Stoppa Sovjetimperialismen!
Hur borgerliga aktivister
utmanade världens
mäktigaste totalitära stat*

Magnus Utvik
Timbro Förlag,
2026

des grupper i Sovjet och Östeuropa, med syfte att bevaka hur regimerna levde upp till avtalet. Den mest uppmärksammade var Charta 77, med dramatikern och senare presidenten Václav Havel.

Kommunistregimerna gjorde allt de kunde för att kväsa motståndet. Friska människor låstes in på psykiatriska kliniker i Sovjet bara därför att de kämpade för demokrati. Att uppmärksamma detta missbruk av psykiatri var ett av de viktigaste inslagen i ÖESK:s arbete. I början av 1980-talet hamnade Polen i centrum efter att Lech Wałęsa hade grundat den oberoende fackföreningen Solidaritet och undantagslagar införts i landet.

ÖESK leddes av Ülo Ignats, som dessvärre gick bort i cancer 2011. En viktig röst för framför allt balternas frihet var Andres Küng, som också tyvärr dog alltför ung, 2002.

Utvik har intervjuat ett par av de kvarvarande företrädarna för ÖESK, Christer Åkerlundh och Urban Westling. Deras idealism var beundransvärd. Åkerlundh berättar att han ägnade all tid åt solidaritetsarbetet, han hade ingen fritid och hann inte med vare sig vänner eller flickvänner.

ÖESK arbetade i motvind, man hade bara en bråkdel så många medlemmar som till exempel Chilekommittén. Det säger någonting om det bistra vänsterklimat som rådde på 1970-talet, men också om hur dåliga borgerliga personer ofta är på att organisera sig.

Det sista kapitlet i Utviks bok ägnas åt en av dagens solidaritetsrörelser. Christer Åkerlundh är nu engagerad i att organisera möten i Helsingborg för Ukrainas sak. Därmed sluts cirkeln. I dag framstår kampen mot Vladimir Putins imperialism och förtryck som den viktigaste utrikespolitiska frågan.

Utvik konstaterar att det har skrivits mycket om 1960- och 70-talets vänster och betydligt mindre om dem som gjorde motstånd mot kommunismen. Därför är det välkommet att Östeuropeiska solidaritetskommitténs arbete nu har blivit dokumenterat. ■

David Andersson är författare och redaktör i Axess.

KRITIK

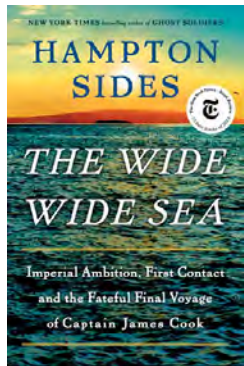
RECENSIONER AV INTERNATIONELL FACKLITTERATUR

FOTO: GETTY IMAGES

Björn Linnell om kapten Cooks mystiska död s. 88
Helena Granström om bråkiga matematiker s. 93
Karin Henriksson om globaliseringens baksidor s. 95
Erik W. Larsson om medvetandets gåta s. 98
Johannes Tångeberg om tillväxtundret Västtyskland s. 101
Susanna Birgersson om mittens rike s. 106

**Lokalbefolkningen blev
plötsligt fientlig och
dödade James Cook.
Läs mer på s. 88.**

The Wide Wide Sea. Imperial Ambition, First Contact and the Fateful Final Voyage of Captain James Cook

Hampton Sides
Doubleday, 2024

HISTORIA

Kapten James Cook – fallen gud eller kolonial översittare?

Expeditionen som slutade med sjöfararen James Cooks död är flitigt omskriven. Det finns ett rikt källmaterial. Men meningarna om vad som faktiskt hände går isär.

Av Björn Linnell

Den 14 februari 1779 dödades den brittiske kaptenen James Cook och några ur hans besättning av urbefolkningen på en av Hawaiis vackra stränder. En befolkning som bara några veckor tidigare hade mottagit dem med glädje tycktes plötsligt ha vänt sig emot dem. Vad hände egentligen de där dagarna? Varför vände sig öborna plötsligt mot sina gäster? Varför dog kapten Cook?

Det brukar heta att först kommer upptäckarna, sedan missionärerna och sist kolonisatorerna när européerna erövrar världen. Kapten Cook tillhör i allra högsta grad den första kategorin. Född 1728 hade han från enkla förhållanden genom duglighet gjort sig ett namn inom den engelska flottan.

När han av amiralitetet utsågs till chef över denna sin, som det skulle visa sig, sista expedition var han just hemkommen från den världsomsegling han gjort

under perioden 1772–1775. Denna resa hade i sin tur föregåtts av en ännu tidigare mellan åren 1768 och 1771. Som kapten och befälhavare var Cook känd för att ta väl hand om sin besättning. Inte minst hade han insett behovet av C-vitamin för att motverka de långa resornas värsta plåga, skörbjuggen. En insikt som kraftigt reducerat dödligheten ombord på hans skepp. Och det var känt att han endast i nödfall tog till flottans välbekanta och ökända bestraffning: piskan.

När Cook anträdde sin resa var Söderhavet väl beseplat. Den europé som först landsteg på Otaheiti (numera stavat Tahiti) var den engelske kaptenen Samuel Wallis i juni 1767. Mer berömd skulle den resa bli som utfördes av kapten Louis Antoine de Bougainville, som tillbringade några få men betydelsefulla dagar på Tahiti i april 1768. Det vilar i de hemkomnas skildringar något

lockande över dessa tidiga seglatser till just Söderhavet, dess intagande öar, dess gästfria invånare och inte minst dess kvinnor. En gästfrihet som de besökande sjömännen belönade med att smitta ner värdfolket med syfilis, en sansskyldig mask i paradiset's ros.

Mängden av litteratur om dessa första möten mellan européer och polynesier är lika överblickbar som de vida hav som omgav de seglande skeppen. Det senaste bidraget till Cooks historia är den amerikanske journalisten Hampton Sides bok *The Wide Wide Sea*.

Sides följer givna mönster när han återger Cooks äventyr, från förberedelserna i England till den långa havsfärden, med landstigningar på olika okända stränder samt kontakterna med en ibland fientlig men oftast vänlig urbefolkning. Boken bjuder på ödesdigra seglingar, hotande förlisningar, dödliga hot från värme och törst, kyla och is.

I likhet med sina föregångare i genren utgår Sides från de dagböcker som stora delar av besättningen förde. Mängden skriftliga vittnesmål är anmärkningsvärd. Ur dessa fascinerande skildringar och ofta mångtydiga och motstridiga vittnesmål har sentida historiker och antropologer kunnat ösa. Materialet samlades under 1970-talet av engelska Hakluyt Society under redaktion av den nyzeeländske historikern J.C. Beaglehole i en bokutgåva.

Cooks uppdrag vid denna sin tredje seglats var tydligt: att finna den omtalade nordvästpassagen, den länge eftersökta farled som norr om den amerikanska landmassan förmodades

James Cooks (1728–1779) tredje expedition till Söderhavet blev hans sista.

förbinda Stilla havet med Atlanten. (Norrmannen Roald Amundsen var den förste som lyckades ta sig igenom hela denna passage, åren 1903–1906.)

Denna liksom tidigare expeditioner var i högsta grad officiella tilldragelser, en väsentlig del av Storbritanniens oceaniska imperieprojekt. Uppdragsgivare var den brittiska staten i form av amiralitetet, marinens högsta organ. Resorna var också understödda av det vid denna tid mycket inflytelserika vetenskapssällskapet Royal Society.

Från att tidigare ha varit mer eller mindre godtyckliga och äventyrliga bedrifter hade resorna under upplysningens 1700-tal ändrat karaktär. Det löper en stark tradition av naturvetenskapliga undersökningar och idéer genom inte minst den franska upplysningen. Flera av de tidiga färderna hade karaktären av vetenskapliga expeditioner. Ombord på skeppen befann sig nu inte bara sjömän, utan också naturvetenskapare försedda med instrument. Skeppen förvandlades till flytande laboratorier. Inte minst bidrog svenske Linné och dennes lärjungar till utvecklingen. Och Anders Sparrman skildrar dessa långväga färder med Cook.

När exempelvis Cooks skepp "Endeavour" gav sig ut på sin resa 1768 var det utrustat med ett veritabelt forskningslaboratorium, finansierat av naturentusiasen Joseph Banks. Med sig ombord tog Banks även svensken Daniel Solander (som kallats för Linnés favoritlärjunge, tillika friare till Linnés dotter) samt flera skickliga konstnärer. När de kom

tillbaka 1771 såg Banks till att ta åt sig äran av deras gemensamma resa, till Cooks förtret. Dock är det för eftervärlden kanske just Banks journal från resan, och den rika skörd av teckningar av i synnerhet Australiens flora och fauna som han ombesörjde, som blivit av bestående vetenskapligt värde.

I upplysningens Frankrike hade i ljuset av vetenskapens och upptäckternas filosofiska ställning också befälhavarens roll förändrats. Denne skulle nu också betraktas som en *voyageur philosophique* (filosofisk resenär). Och han förväntades återvända hem från sina äventyr med redogörelser avpassade för de lärda samtal och det filosofiska *savoir vivre* som präglade umgänget i Paris salonger.

Medan James Cook våren 1769 var på sin första resa till Söderhavet anlände en av dessa franska filosofresenärer, Louis Antoine de Bougainville, till hamnen i Saint-Malo i Frankrike efter att ha landstigit under några dagar på Tahiti. Och när Cook några år senare äntligen kunde återvända till England hade Bougainville hunnit publicera sin berättelse *Voyage autour du monde*, som snabbt blivit till en veritabel succé. Inte minst vittnesmålen om de polynesiska kvinnornas öppenhet och uppseendeväckande sexuella tillgänglighet slog an i salongerna.

Ett väsentligt bidrag till bokens berömmelse, och de ständiga nyutgåvorna av Bougainvilles reseberättelse in i vår tid, kom från de tillägg som filosofen Denis Diderot, en av redaktörerna bakom upplysningens stora monument

Encyklopedin, ganska snart gjorde till boken. I sin *Supplément au voyage de Bougainville* kittlade han den motsägelsefulla vurm för det enkla, rena, autentiska livet som florerade bland Paris sofistikerade, parfymade, upplädda, radikala salongshabituéer.

Samtidigt fullföljde Diderot en äldre tradition, där man lät röster från den främmande världen utanför Paris fälla kritiska kommentarer om den egna samtids överförfinade och korrumpierade civilisation. Ett tidigt och mycket inflytelserikt verk i denna genre är den franske författaren baron de Lahontans dialog mellan författaren själv och den nordamerikanske indianen Adario, vars första del utgavs redan 1703.

Författarparet David Graeber och David Wengrow lyfter i sitt omdiskuterade arbete *The Dawn of Everything* (2021; på svenska 2022 under titeln *Början på allt*) fram Lahontans verk som grundläggande för en bild av den ädle vilden som genomsyrade mycket av 1700-talets civilisationskritik, med frammanande av de nordamerikanska indianerna och Söderhavets "vildar" som det instängda, individualistiska och moraliskt förkrympta Västerlandets motpol.

När skeppen stävade ut i Engelska kanalen sommaren 1776 på James Cooks tredje och sista resa var han omgiven av ett hundratal sjömän vilkas liv han ansvarade för. Kapten på följeskeppet var Charles Clerke, 13 år yngre än Cook, van sjöman och omtyckt umgängesbroder. "Så god som en ann vad gäller kopulerande och dryckenskap", som en

”Några rader senare berättar han att han ledsagats i land av glada invånare. Det är den sista noteringen i dagboken.”

kompanjon skrev om honom. Egenskaper som kom väl till pass i Söderhavet. På skeppet ”Discovery” tjänade även en viss William Bligh, senare mest känd – eller okänd – som brutal kapten på skeppet ”Bounty”, med dess berömda myteri. Men vid tiden för avfärden från Plymouth var Bligh endast omtalad som skicklig kartritare och navigatör.

Med ombord fanns även en ung polynesier, Mai (eller Omai). Han hade tidigare följt med till England och gjort sig omtalad och omtyckt i det brittiska sällskapslivet. Hans främste värd i den fina världen var mecenaten och Cooks tidigare medresenär sir Joseph Banks. Denne uppdrog bland annat åt tidens främste porträttmålare sir Joshua Reynolds att måla av Mai, som på tavlan intar en klassisk *adlocutio*-pose, med höger hand sträckt framåt: vilden som civiliserad gentleman. Kungen, Georg III, var också djupt engagerad i Mais öden och äventyr. Och när Mai skulle återvända hem propsade han på att Mai skulle föra med sig olika tamdjur och odlingsbara grödor från England till befolkningen i Söderhavet, en civilisationens kungliga gåva.

Även Bougainville hade fört med sig en ung polynesier, Ahutoru, hem till Paris. Också denne ”vilde” åtnjöt vederbörlig uppmärksamhet i det förfina Frankrike.

Det var ju först på 1800-talet som man kom att betrakta urbefolkningar med rasistisk måttstock och framvisade ”vildarna” på tivolin eller i zoologiska trädgårdar. Ahutoru träffade Denis

Diderot. Eftersom hans värdar inte förstod hans språk och han inte lärt sig någon franska blev kommunikationen dem emellan dock begränsad till tecken.

Om Mais upplevelser i England och hur han återvände hem berättar Hampton Sides att hemkomsten inte blev den triumf han haft anledning att hoppas på, trots alla rikedomar han medförde. Bara några år efter det att Cook lämnat av honom avled han av en infektion. Hans hem förstördes och hans ägodelar skingrades, inklusive gåvorna från kung Georg III. Den som så småningom kunde berätta om Mais slutliga öden var ingen mindre än kapten Bligh, som en kort tid före myteriet som knäckte honom råkade passera Mais hemö med sitt fartyg.

I januari 1779 ankrade alltså kapten Cook i Kealakekua-viken på Hawaii. Omedelbart omgavs skeppen av hundratals kanoter. Cook noterar i sin dagbok att han under sina resor ”aldrig sett en så stor folkskara samlad på samma ställe, förutom de i kanoterna var stränderna fulla av folk och hundratals simmade likt fiskstim runt skeppen”. Några rader senare berättar han att han ledsagats i land av glada invånare. Det är den sista noteringen i dagboken.

Cook och hans besättning togs emot med stor vördnad av öborna och fördes efter att ha överösts med gåvor – små griskultingar, vackra tyger, kokosnötter – till en högt belägen kultplats. Hela tiden tilltalades han med vad de övriga i besättningen uppfattade som namnet Oro eller Lono.

Efter några dagars festande var det dags att ta farväl. Men knappt hade skeppen lämnat öborna ur sikte förrän hårda vindar bröt masten på ett av skeppen och Cook bestämde sig för att återvända för att få den lagad. När skeppet nu ånyo anlöpte viken var öbornas beteende förändrat: i stället för de glada tillropen härskade en dov, fientlig stämning. Och när Cook försökte få den tidigare så välvillige lokale kungen med sig ombord överfölls och dödades han på stranden. Efter att liket förts bort styckades det som en förberedelse inför den för döda hövdingar inte ovanliga rituella kokningen, för att köttet skulle falla av. Efter utförd rit återlämnades delar av hans kropp till en skrämde besättning.

Så långt berättelsen om kapten Cooks död, sammanställd av de många ögonvittnenas nedtecknade minnen. Frågan kvarstår: varför förvandlades gästvänligheten plötsligt till fientlighet och ond bråd död?

Skilda versioner av kapten Cooks död har lanserats. Redan i första svenska sammandraget av Cooks resor, utgivet av den märklige Samuel Ödmann 1787, förklaras att ”om Engelmännerna, med mindre förtröstan på sin styrka och mindre kallsinnighet emot smärre oförrätter, uppfört sig bland öns folk, hade icke Karakakuawikens stränder blifwit färgad med så mycket blod”.

I *The Wide Wide Sea* anför Hampton Sides en tolkning enligt vilken Cook genomgår en gradvis förändring. Hans sinne fördunklas och hans vrede och lynnighet förstärks allteftersom resan

FOTO: ALAMY

Ska James Cooks död 1779
tolkas utifrån polynesisk
mytologi eller postkolonial
analys?

Forts. →

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Den polynesiska fruktbarhetsguden Lono hade möjligen ett finger med i det som hände.

fortgår. Hade Cook under den långa resan förvandlats och brutaliserats och nu fallit offer för sin egen våldsamhet? Var han en brutal europé, inte olik Kurtz i Joseph Conrads *Mörkrets hjärta*? Bevittnar vi ett tidigt exempel på de koloniserades rättmätiga vrede mot kolonisatorerna?

I en häftig inomvetenskaplig dispyt som blossade upp under 1900-talets sista decennier ställdes också en annan fråga: ligger förklaringen snarare inbäddad i polynesiernas egna föreställningar och myter? Frågan fick en brännbar aktualitet när den namnkunnige amerikanske antropologen Marshall Sahlins i ett antal essäer – några utgivna på svenska i boken *Kapten Cooks död* (1988) – hävdade att James Cooks död med nödvändighet måste ses i ljuset av den polynesiska myten om fruktbarhetsguden Lono. Sahlins tolkar händelserna med den strukturella myttolkarens hela arsenal av detaljkunskap om polynesiska myter.

När öborna såg skeppen med Cook närma sig tolkade de ankomsten utifrån den för dem välkända myten om fruktbarhetsguden Lonos regelbundna återkomst vid denna tid på året. Den enskilda händelsen gavs mening utifrån ett redan etablerat tolkningsmönster. Cooks misstag var att ha återvänt – igen. Så gör inte Lono, enligt ritens tidtabell. Och så visade sig nu den levande guden Lono, i Cooks gestalt, vara en vanlig människa, vilken då på allvar hotade den inhemske hövdingens maktställning. Därför måste Cook dö.

Men Sahlins stod inte oemotsagd. I en

rasande motskrift, *The Apotheosis of Captain Cook. European Mythmaking in the Pacific* (1992), angrep den lankesiske forskaren Ganannath Obeyesekere inte bara Sahlins tolkning utan hela grunden för hans sätt att bedriva forskning.

Undertiteln till Obeyesekeres arbete anger perspektivet: den europeiske forskarens koloniala blick tillskriver de polynesiska aktörerna föreställningar och handlingar som gör dem till naiva dyrkare av gudar och sagor, berövade sunt förnuft.

Obeyesekere anser sig, med sin lankesiska bakgrund, veta att de folk som européerna under 1700-talet mötte i Söderhavet aldrig skulle förväxla de västerländska upptäckarna med egna gudar.

Han menar också att begreppet gudar mer vittnar om de kristna missionärernas egen vilja att tolka urinvånarnas föreställningar utifrån egna religiösa föreställningar; långt ifrån hur de såg på sina levande eller döda hövdingar. För Obeyesekere är Sahlins tilltag ett nytt kolonialt övergrepp – om än inom forskningens begränsade rum.

Uppenbart är att det inte bara är två metoder som bryter klingor, utan att det även är två världsåskådningar som möts, för att inte säga två skilda temperament. Sahlins hävdar att han gör rättvisa åt de hawaiianska folkens egna uppfattningar, medan Obeyesekere fråntar dem deras egen röst och tillskriver dem ett slags universellt förnuft.

I den replikväxling som sker mellan de båda forskarna är Sahlins resonemang bestickande med sitt påpekande av parallellerna mellan myten om Lono och förloppet kring Cooks död. Obeyesekere framstår som mer lyhört samtida i sin anknytning till postkoloniala tankeströmningar. För honom kan kapten Cooks död uppfattas som ett utslag av den vrede som alla koloniala folk känner över västerländsk kolonialism.

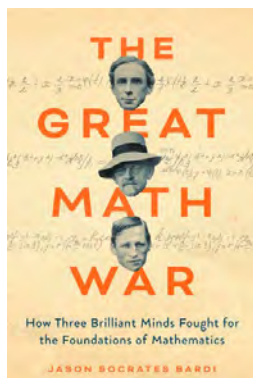
Den vetenskapliga kraftmätningen mellan de båda forskarna speglar den diskussion som förts under senare decennier. (Är man speciellt intresserad av just denna åsiktsbrytning om Cooks död och dess uttolkning hänvisas till tidskriften *Current Anthropology*, april 1997.)

Hur gick det då för resten av Cooks besättning? Den glade Clerke avled under hemresan, efter att i olika sammanhang ha haft stor nytta av sina särskilda umgängestalanger. William Bligh utnämndes till kapten och fick några år senare av den ständigt aktive Joseph Banks uppdraget att hämta hem brödfruktsplantor från Tahiti, i syfte att föda slavarna i kolonierna.

Den seglatsen slutade med det berömda myteriet på "Bounty", en berättelse om brutalitet och uppror som med fördel kan avnjutas i den klassiska filmen från 1962 med Marlon Brando som motvillig revoltör.

Men det är en annan historia. ■

Björn Linnell är skribent och före detta förläggare.

The Great Math War. How Three Brilliant Minds Fought for the Foundations of Mathematics

Jason Socrates Bardi
Basic Books, 2025

MATEMATIK

När alla matematiker började räkna med bråk

Kring förra sekelskiftet utbröt en infekterad strid om matematikens grunder. En ny bok skildrar konflikten som en mänsklig passionshistoria kantad av samhällskonflikter och politik.

Av Helena Granström

Tillfrågad om ämnet för sin bok *The Great Math War* svarar författaren Jason Socrates Bardi att den handlar om "historia, matematik, kärlek, krigföring och oändlighet" – och lyckas därmed åstadkomma en sammanfattning så god som någon. Den gemensamma nämnaren för dessa företeelser är det symboliska krig som gett boken dess titel: striden som kring förra sekelskiftet utspelade sig mellan en handfull inflytelserika matematiker om matematikens grunder, räckvidd och giltighet.

Som upplägg för en bok låter en exposé över abstrakt matematisk krigföring i bästa fall som något för den specialintresserade: ett referat av döda (vita) mäns käbbel om en fråga som egentligen aldrig kan avgöras. (Och som mycket riktigt förblivit på det hela taget oavgjord.) Men det är knappast rädsla för snustorr irrelevans som fått Jason

Socrates Bardi att skriva fram detta matematiska krig som en mänsklig passionshistoria kantad av samhällskonflikter och politisk omvälvning. Motivet tycks snarare vara författarens engagemang i den enskilda människans samspel med sina historiska omständigheter, såväl idémässiga som konkreta.

En av kontrahenterna i striden om matematikens grundvalar var filosofen Bertrand Russell, som förfäktade det som kallas *logicism* – övertygelsen att all matematik är möjlig att härleda utifrån logiska grundsatser; att matematiken i allt väsentligt är logik. Men den Russell som dominerar hos Bardi är den politiske aktivisten å den ena sidan och den tidvis hänsynslöse kvinnokarlen å den andra.

Något liknande gäller för L.E.J. Brouwer: en, får vi veta, misogyn bråkstake, som också råkade vara den så kallade intuitionismens banerföregångare. Som sådan förespråkade han en ytterst

restriktiv syn på matematiken, enligt vilken ett matematiskt objekt existerar bara om matematikern också kan konstruera det. Brouwers hållning stod, och står, i skarp konflikt med de flesta kollegors syn på sitt ämne, inte minst för att den så radikalt inskränker matematikens räckvidd. Bara genom att, likt Brouwer, underkänna giltigheten hos lagen om det uteslutna tredje underkänner man i ett slag också bevisen för en betydande andel av matematikens satser.

Brouwer är också mycket riktigt något av en David i kampen mot Hilberts och Russells Goliatlika karaktärer, men icke desto mindre både en betydande matematiker och avgörande för den som vill förstå stridens förvecklingar.

Att konfliktens tredje aktör, David Hilbert, till skillnad från sina båda yrkesbröder blir synlig som matematiker i åtminstone samma mån som han visar sig som människa, är nog mindre Bardis förtjänst än en konsekvens av att knappt någon enskild individ genom historien kan sägas ha förkroppsligat matematiken i högre grad än Hilbert. Under flera decennier kring sekelskiftet 1900 var han Europas främste matematiker, med stort inflytande över forskningen.

Den så kallade formalism som han formulerade som svar på Russells och Brouwers idéer fick därför ett omedelbart gensvar i breda kretsar. Enligt Hilberts syn är matematiken inte mer än en mycket särskild form av spel, och om man bara lyckas formulera dess spelregler på rätt sätt har man också uttömt dess innebörd.

Detta var alltså bataljens kombattanter: en filosof övertygad om att matematiken kan härledas ur logiken, en matematiker

”Det som står på spel är trots allt inget mindre än kunskapens – eller kanske rentav tillvarons – tillförlitlighet.”

som ville begränsa det matematiskt sanna till det intuitivt riktiga och ännu en man som menade att matematiken var konsekvensen av att kombinera symboler enligt vissa givna regler, oberoende av dessa symbolers innebörd.

Så vad var det då som tände gnistan till den konflikt som också av deltagarna själva omtalades i termer av öppen strid? Ett annat sätt att ställa samma fråga skulle kunna vara: Varför tycktes det för många, vid en viss tidpunkt i historien, angeläget att förvissa sig om hållfastheten i matematikens grundvalar? Ett svar på detta inbegriper också det som numera kallas Russells paradox: en variant på en urgammal antinomi som något år in på det tjugonde seklet visade sig dyka upp också inom matematikens mängdteori.

En variant befriad från matematikens formalism är den så kallade barberarparadoxen: Barberaren rakar alla som inte rakar sig själva, och enbart dessa. Vem rakar då barberaren? Om han inte rakar sig själv är han en man som inte rakar sig själv, och rakar alltså sig själv. Och om han tvärtom rakar sig själv, så rakar han inte sig själv eftersom han rakar sig själv.

Lika olycksalig som denne outgrundliga barberare fann Russell den matematiska mängden av mängder som inte innehåller sig själva – om denna mängd innehåller sig själv, så innehåller den inte sig själv, och vice versa – och riktade därmed matematikernas blickar mot en öppen spricka i det som dittills tyckts vara ett ointagligt fort. Att denna upptäckt ledde till det ökade intresse för matematikens grunder som så småningom skulle urarta i det matematikens ”stora krig” som Bardi beskriver, är således knappast

förvånande. Det som står på spel är trots allt inget mindre än kunskapens – eller kanske rentav tillvarons – tillförlitlighet. Med Hilberts ord: Om till och med matematiken sviker, var ska människan då finna sanning och säkerhet?

Bardi är alltså en personporträttens författare, och den turbulenta tiden kring de båda världskrigen erbjuder både skakande personöden och färgstarka personligheter: Vid sidan om de stridande presenterar han figurer som Emmy Noether, Georg Cantor och Ludwig Wittgenstein, för att nämna några.

Den stil med vilken deras och andras levnadsöden skildras kan inte med den bästa vilja i världen kallas ekonomisk – kanske snarare målerisk. Där en mer återhållsam författare skulle ha nöjt sig med en mening slänger Bardi fram tre, eller fem, eller kanske rentav sju: synonymmer med små förskjutningar, associativa bilder, stämningsskapande upprepningar. Så här skildras till exempel Hilberts sinnesstämning inför ett framträdande: ”Publiken vänder sig ditåt. Allas ögon på honom. Detta är hans revir, inte Brouwers. Det här är hans människor, inte Brouwers. De älskar honom. Detta är hans stad. Vem är den där typen Brouwer ens? En enstöring! En förlorare! Detta är för guds skull Göttingen – det är hans stad. Hans hemmarevir.” Och så vidare.

När Tysklands diktator gör entré är det inte som ”Adolf Hitler” utan som ”den korkade pajasen och rasistiska mördaren” med samma namn – visserligen inte en kontroversiell ståndpunkt, men ändå ett av textens många uttryck för viljan att låta de egna åsikterna prägla framställningen.

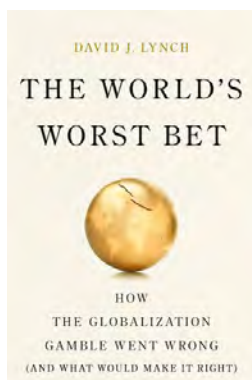
Efter avslutad läsning vet jag, med

andra ord, en hel del om vad författaren tänker om allt möjligt. Men hur mycket vet jag om *The Great Math War*, denna matematikens stora grundvalskonflikt? Mindre än jag hade önskat. Inte i något skede tillåter sig Bardi att bli svärgenomtränglig, och även om hans pedagogiska analogier genomgående är både korrekta och belysande märks det att kravet på läsbarhet utgör en begränsning för ett verk som berör olika möjliga förhållningssätt till matematikens grunder.

Kanske i synnerhet i Bardis relativt kortfattade skildring av stridigheternas upplösning blir det tydligt att det är personliga drivkrafter snarare än teoretiska finesser som står i fokus: Det unga geniet Kurt Gödel kommer in som hastigast på slutet och sägs upplösa hela konflikten genom sina båda ofullständighetsteorem. Om matematiken inte är i stånd att bevisa sin egen giltighet framstår strävan att blottlägga dess grunder som så fruktlös att den blir meningslös. Matematikerna fick annat att göra, och de naturvetenskapligt lagda filosoferna (och de filosofiskt lagda naturvetarna) kunde i stället rikta blicken mot fysikens nya omvälvande och kontraintuitiva resultat.

Kanske hade en lätt revidering av Bardis egen beskrivning av boken därför varit en ännu mer sanningsenlig innehållsdeklaration: ”historia, kärlek och krigföring i en matematisk inramning”, eller något i den stilen. Som upplägg för en bok med ambition att nå fler än de specialintresserade måste jag erkänna att det låter – tja, inte så tokigt. ■

Helena Granström är fil.mag. i teoretisk fysik och fil.lic. i matematik.

The World's Worst Bet. How the Globalization Gamble Went Wrong (and What Would Make It Right)

David J. Lynch
Public Affairs, 2025

EKONOMI

Globaliseringen och jobben som försvann för alltid

Det skulle bli så bra: välstånd överallt och demokrati för alla. Men välståndet visade sig ofta dyka upp någon annanstans – utan att demokratin för den sakens skull följde med.

Av *Karin Henriksson*

Tårgas är som en osynlig vägg som man märker först när man studsar tillbaka. Det fick tusentals tillresta ministrar, sakkunniga, diplomater och journalister, bland dem undertecknad, känna av på gatorna i centrala Seattle i slutet av 1999.

Mer än ett kvartssekel har gått sedan frihandelsförhandlingarna havererade vid midnatt efter några kaotiska dygn. Drömmen om att ministermötet i Världshandelsorganisationen (WTO) skulle vara öppet och avspänt grusades med en gång, eftersom en mycket välorganiserad protesterörelse drog in och kravallpolis fick mobiliseras med vapen, tårgas, staket och säkerhetskontroller.

”Aktivisternas målsättning var att upplösa konferensen och blockera alla frihandelsavtal”, konstaterar David J. Lynch, som självklart ägnar många sidor i sin nya bok *The World's Worst Bet* åt vad som blev ”ett förödmjukande bakslag för

USA” och en triumf för motståndarna.

I en av många översvallande recensioner placerar en kritikerkollega boken i måste-läsa-facket. Där är det trångt just nu, med åtskilliga volymer om skräck och möjligheter med AI, oro kring tullarna, uppblåst börsbubbla, klimatrelaterade naturkatastrofer, flera krigshärddar och spekulationer om hur de geopolitiska kontinentalplattorna kommer att röra sig. Och ja, Lynchs framställning av motsättningarna kring frihandeln är otroligt välmatad, med faktagenomgångar, nedslag i amerikanska rostbältet, blickar in i det innersta i departement och enstaka riskkapitalisters hjärnor – och samtal med experter som följt handelsfrågor i årtionden.

Lynch, som var utrikesreporter och korrespondent i Kina runt förra millennieskiftet, tar avstamp i Asien. Då var globaliseringen ett vinnande koncept, ”välfärd hemma, fred i världen”, och

löften om att det skulle gå smidigt att inlemma invånarna i det sönderfallna östblocket avgavs.

Det Lynch bevittnade i Peking när han anlände 2002 tycktes stärka tesen om att en allt större och rikare medelklass skulle välkomna mer demokrati. Studenter vid universitetet bedyrade att medlemskap i Kinesiska kommunistpartiet (KKP) inte lockade någon. Kina framstod heller inte som något akut hot, eftersom den amerikanska ekonomin var nästan åtta gånger så stor som Kinas.

Det återkommande begrepp som Lynch lånat från tre ekonomer lyder: Kinachocken. Mellan 1999 och 2011 försvann, lågt räknat, 2,4 miljoner jobb i USA till följd av konkurrens från låglönelandet mitt i de globala produktionskedjorna, som styrdes av effektivitetsbegrepp som *just-in-time*. Egentligen utgjorde dessa jobb en ganska liten del av den totala arbetskraften (och sysselsättningen i tillverkningsindustrin hade krympt länge), men ett antal orter och regioner drabbades hårt när fabriker slog igen. På plussidan, både där och på andra håll, betydde den stadigt växande billiga importen att inflationen kunde hållas i schack år efter år, med ökad köpkraft för hushållen.

Globaliseringen nådde sin kulmen ungefär samtidigt med bolåne- och finanskrisen 2008, noterar Lynch och radar upp svagheterna som blottades en efter en. Sarsespidemin, olyckan i det japanska kärnkraftverket Fukushima,

”Han förordar vad han kallar för ’en kall ekonomisk fred’ eftersom följ- derna av en öppen konfrontation – läs: Taiwan – inte kan överblickas.”

den ryska annekteringen av Krim och, naturligtvis, covid-19-pandemin som härjade i stora delar av världen. Under tiden skärpte Xi Jinping, den mäktigaste kinesiske ledaren sedan Mao Zedong, sitt och KKP:s repressiva grepp om Kina.

Bill Clinton, president 1993–2001, är genomgående huvudperson (eller ska man säga skurken?) i boken. Han utmålas både som slipad visionär och politiker, men också som hopplöst naiv i övertygelsen om att marknadsekonomin skulle leda till en demokratisering i Kina. Det var han som lättade på en tidigare regel om att handelslättnader måste kopplas till människorättsframsteg, det var han som drev på att Kina skulle bli medlem i WTO och det var han som utsåg nitiska tjänstemän med uppdrag att baxa den så kallade Uruguayrundan framåt.

Pressen från låglönekonkurrensen – parad med amerikanska investeringar i Kina – märktes snart i Dalton i Georgia, Lynchburg i Virginia, Akron i Ohio och otaliga andra städer. Bitterheten tilltog bland permitterade och avskedade, vilka som bäst kunde räkna med att bli omplacerade på annan ort eller försöka få något av de fåtaliga jobben i amerikanska låglönesektorer, alltså snabbmatskedjor och liknande.

Var femte amerikan är bosatt i dessa områden och har tvingats åse hur jobb i stället har tillkommit i storstäder nära de ledande universiteterna. Parentetiskt kan infliskas att långa avstånd från transportnav och för stor dominans av gamla industrigrenar ingår i förklaringarna till

kräftgången här. Klyftorna mellan rik och fattig växte parallellt med allt större förmögenhetskoncentration i toppen och Nobelpristagaren Angus Deatons och hans hustru Anne Cases väldokumenterade rön om ”dödsfall av förtvivlan” bland medelålders vita som avled i förtid genom alkohol och droger.

Efterordet består mest av en lång intervju med Clinton på dennes kontor i New York. Han är äldre, magrare, med vitt hår men med samma raspiga röst och villighet att prata. En enda gång ”smög sig ett defensivt” tonfall in, nämligen när det gällde hans inställning till Kina då: ”Jag trodde på vad jag sa. Jag trodde att de gradvis skulle bli mer öppna och mer välkomnande [...] och jag trodde att de så småningom skulle ersätta oss som den största ekonomin i världen. Och mitt mål var försäkringar om att det inte skulle bli så dåligt för oss eller farligt för dem när så skedde.”

Clinton hade lockat väljare både i storstäder och på landsbygden och pekar i intervjun på att han minsann vunnit övertygande i valkretsar som Donald Trump tog hem med sitt America First-budskap. Clintons egna planer på ett starkare socialt skyddsnät, särskilt i sjukvården, föll på motstånd i kongressen, och det hjälpte inte att hustrun Hillarys kampanjmakare struntade i hans råd att lägga mer krut på de gamla industristaterna i presidentvalet 2016. Hon stämplade ju föraktfullt invånarna på de orterna som ”a basket of deplorables”, en korg full av ömkliga stackare, medan Bill Clinton förklarar de bittra och uppgivna stämningarna med ekonomiska, kulturella och känslomäs-

siga faktorer. Han säger: ”Det som verkligen trycker ner folk är när de tittar sig i spegeln varje morgon och tänker att alla morgondagar kommer att bli som i går.”

Parallellt med de politiska besluten reste ett lämmeltåg av driftiga investerare till Kina i jakt på ny business. De hade med sig både kunskaper och kapital. Motståndet hemifrån var till en början tamt, egentligen bara märkbart i den tämligen tandlösa fackföreningsrörelsen och bland enstaka demokrater i kongressen.

Näste president, republikanen George W. Bush, backade också WTO-medlemskapet men drog upp mänskliga rättigheter i möten med kineserna. Han betraktades som en renlärig ”free trader”, men i likhet med flera presidentkolleger kunde han inte motstå kraven på att skydda den inhemska stålindustrin med tullar. WTO dömde ut dessa tullar som olagliga, vilket i sin tur fick amerikaner att granska konkurrenternas affärsmetoder mer kritiskt. De anklagade kineserna för att fuska med statistikrapporter och överträda förbud mot statliga subventioner. Senare kom allt trovärdigare misstankar om valutamanipulation och industrispionage, vid sidan av slavliknande villkor på arbetsplatserna.

Ännu en toppdemokrat, Joe Biden, figurerade i kulisserna under hela den här perioden, som senator, vicepresident och president. Biden vacklade mellan olika ståndpunkter med en röst för det nordamerikanska frihandelsavtalet Nafta och en för Kinas inträde i WTO.

FOTO: GETTY IMAGES

Klyftorna mellan rik och fattig växte parallellt med allt större förmögenhetskoncentration i toppen.

Men han var uppenbarligen lyhörd för stämningarna som skulle bana väg för Donald Trump och ställde sig skeptisk till Barack Obamas planer på ett avtal som täckte länderna runt Stilla havet med undantag för Kina, TPP. "Hans hjärta höll inte med", vittnar en medarbetare.

I kampanjen 2020 vände han tillbaka till sina rötter, som Fackförenings-Joe eller Medelklass-Joe. Och som president drev han igenom gigantiska paket för att stärka tillverkningsindustrin, den gröna omställningen och infrastrukturen. Något tack fick han knappast. Efterträddaren river upp så mycket som möjligt och antalet industrijobb fortsätter att minska. Återstår att se hur de fortsatta efterdyningarna av Kinachocken tacklas under resterande tre år av det Trumpska presidentskapet.

Det är svårt att tänka sig en lika fyllig och levande beskrivning av den här perioden, men en kronologi – kanske till och med små journalistiska miniproträtt av de viktigaste aktörerna – skulle inte ha skadat. Lynch sympatiserar uppenbarligen med de krafter som försökte stoppa globaliseringen. Lori Wallach, som var en av de ledande bakom Seattleprotesterna, förekommer flitigt. Här och där på boksidorna hytter Lynch med ett anklagande finger mot storföretags-Amerika, men det saknas en mer ingående analys av vad som drev direktörerna att flytta ut verksamhet och om, och när, de upptäckte att en backlash väntade.

Walmart, till exempel, som svarade för tiotals miljarder dollar av importen från Kina år efter år finns inte med i

registret. Ett par makthavare dyker dock upp: Jamie Dimon, chef för storbanken J.P. Morgan Chase, som gärna talar med medierna, erkänner att uppvaknandet borde kommit tidigare. Vidare megainvesteraren Warren Buffett, som bestämde sig för att sälja innehavet i halvledartillverkaren TSMC i Taiwan eftersom han ogillade tanken på en eventuell kinesisk invasion. Men, i övrigt verkar det sannolikt att ansvariga i välkända jättar inte ville ställa upp och att det fanns mindre offentligt material att tillgå.

"Jobben som försvann under Kinachocken är borta för all framtid. Därtill kommer att USA inte definitivt kan klippa av de kommersiella förbindelserna med Kina och lär knappast ens försöka", skriver Lynch med konstaterandet att varuutbytet fortfarande uppgår till 600 miljarder dollar per år och att kinesiska leverantörer håller USA i ett strupgrepp. Utöver de omtalade sällsynta jordartsmetallerna kontrollerar Kina andra vitala komponenter i allt från läkemedel till drönare.

I titeln utlovar David J. Lynch idéer om vad som kan göras för att rätta till det ödesdigra bakslaget i vadslagningen. Huruvida han lyckas kan diskuteras, men i förslagen ingår fördelningspolitik, utbildning och olika typer av arbetsmarknadsåtgärder. Kort sagt, vilket Lynch medger, sådant som sällan lyckas i USA. Antingen för att insatserna varit för halvhjärtade eller på grund av ideologiskt motstånd från Republikanska partiet och deras uppbackare i näringslivet.

I ett kort avsnitt framkommer att Frankrike och Tyskland avsatt fem

gånger så mycket resurser som USA till stöd på arbetsmarknaden, och Danmark hela 20 gånger så mycket. Fler stressster väntar det amerikanska systemet i och med AI, som kan drabba kvinnor utan collegeutbildning hårdast eftersom de oftare arbetar på kontor, i detaljhandeln och finans, det vill säga: med uppgifter som lättare kan automatiseras.

Rådet från Bill Clinton, om nu någon lyssnar, är att inse att det finns två alternativ: att låtsas att inget kommer att förändras, "då försvinner fler jobb än vad som tillkommer", eller att "bli vän" med förändringarna och att ansvariga politiker, *government* med Clintons ord, hjälper människor som ratas i nästa nya ekonomi.

Samtidigt varnar David J. Lynch för att antiglobaliseringshetsen som pågår leder till en rekyll, med protektionism och höga tullar eller en brytning med Kina. Alltså att "hyperglobaliseringen" ersätts av en "hypernationalisering". Han förordar vad han kallar för "en kall ekonomisk fred" eftersom följderna av en öppen konfrontation – läs: Taiwan – inte kan överblickas. I skrivande stund tycks en annan geopolitisk vadslagning vara på gång, nämligen diskussioner om att välkomna Ryssland tillbaka in i västvärmen med förhoppningar om att åtföljande välstånd skulle påskynda demokratiseringen. Det gick ju inte så bra när Vladimir Putin tog över makten. Samme Putin som styr i Moskva i dag. ■

Karin Henriksson är författare och journalist.

A World Appears. A Journey Into Consciousness

Michael Pollan
Penguin, 2026

PSYKOLOGI

Jakten på det mänskliga medvetandet

Vad i hjärnan är det egentligen som ger upphov till medvetandet? Många hoppas på en vetenskaplig förklaring, men försöken landar påfallande ofta i psykedelika.

Av Erik W. Larsson

Under min utbildning i psykiatri på 2010-talet hade jag en kurskamrat vid namn David. Han hade långt hår, gick i sandaler och var något av en hippie. David var också en flitig brukare av psykedeliska droger som DMT och psilocybin. Om detta behövde man aldrig fråga David, eftersom han ständigt förde det på tal. Oavsett vilket ämne som diskuterades hittade David alltid en ursäkt att prata om sina olika trippar och hur de hade "vidgat hans medvetande".

Vid en gruppdiskussion rann mitt tålamod över. Jag frågade David vad hans kemiska äventyr egentligen hade för relevans för psykiatri, och om de verkligen hade gjort David mer vidsynt – varför beskrev han dem alltid med samma slitna fraser om att "förlora sig själv" och "bli ett med universum"? David blev en smula stött, men behöll fattningen. Han förklarade att upplevel-

serna var så unika och överväldigande att de inte lät sig fångas i ord. Bara den som själv varit där kunde förstå.

En annan som gärna breder ut sig om psykedeliska preparat och trippar är den amerikanske författaren Michael Pollan. År 2018 gav han ut en tjock bok på temat, med titeln *How to Change Your Mind*. I sin senaste bok, *A World Appears*, ger han sig i kast med det mänskliga medvetandets natur. Varför har vi subjektiva upplevelser snarare än att fungera som biologiska maskiner? frågar sig Pollan. Ämnet kan tyckas väsensskilt från hans tidigare bok. Men liksom min gamle kurskamrat David hittar Pollan ständigt tillbaka till sitt favorittema – de egna experimenten med svampar och LSD.

Boken tar sitt avstamp i ett vad mellan filosofen David Chalmers och neurovetaren Christof Koch, som de ingick i en bar år 1998. På den tiden samarbetade Koch med den legendariske vetenskapsman-

nen Francis Crick för att lösa en av vetenskapens svåraste gåtor: hur subjektiva upplevelser uppstår ur hjärnans aktivitet. Koch menade att man inom överskådlig tid skulle kunna identifiera de neurala mekanismerna bakom medvetandet. Chalmers var mer skeptisk. Inte ens den mest detaljerade kartläggningen av hjärnans anatomi skulle kunna förklara varför det "känns som något" att vara människa, ansåg han. Vadet löpte över 25 år: om forskningen under denna tid lyckades lösa frågan skulle Koch vinna, annars vann Chalmers. Insatsen var en låda fina viner.

Michael Pollan inleder med att presentera olika teorier om hur medvetande kan uppstå och fungera. De flesta är tämligen snariga, varför han bara ger oss ett par smakprov. Christof Koch och hans kollegor företräder så kallad *integrated information theory*. Enligt denna modell uppstår medvetande när ett system blir så sammanvävt och komplext att det inte går att bryta ned i oberoende delar. Teorin låter någorlunda rimlig, men är mycket svår att testa empiriskt.

Pollan tar också upp frågan om maskiner kan utveckla ett inre liv. Förra året väckte Nobelpristagaren Geoffrey Hinton uppmärksamhet när han antydde att stora språkmodeller som Chat GPT har uppnått medvetenhet. Några år tidigare hävdade Googleingenjören Blake Lemoine att företagets chattbot LaMDA hade ett eget medvetande och känsloliv. Som stöd publicerade han samtal där modellen gav uttryck för existentiell ångest och ensamhet. Google avfärdade tolkningen och sparkade Lemoine för att ha läckt intern information.

FOTO: GETTY IMAGES

Författaren är öppen för resonemang om medvetna växter, men bara när han är hög på svamp.

”Några år tidigare hävdade Googleingenjören Blake Lemoine att företagets chatbot La MDA hade ett eget medvetande och känsloliv.”

I samtal med Michael Pollan står Lemoine fast vid sin beskrivning av La MDA som en medveten varelse, med genuina känslor. Pollan ställer sig dock tveksam, särskilt med tanke på språkmodellernas benägenhet att säga precis det vi vill höra. Han frågar sig också om dataingenjörer som Blake Lemoine verkligen är rätt personer att avgöra känslomässiga frågor.

Hur är det med djur och växter? I århundraden tog man för givet att det subjektiva medvetandet var förbehållet människan. När René Descartes dissekerade levande djur brydde han sig inte om att bedöva dem, eftersom de ändå inte kunde uppleva genuin smärta. I dag vet vi att djur som elefanter och delfiner har komplexa känsloliv och en påtaglig förståelse för sin omvärld. En mindre grupp forskare – som med viss självironi kallar sig ”plant neurobiologists” – vill nu tänja begreppet ytterligare, till att även omfatta växter. I Pollans bok visar en av dem hur rötter orienterar sig i jorden och tycks fatta välavvägda beslut, trots att de saknar nervsystem. Författaren är öppen för resonemang om medvetna växter, men bara när han är hög på svamp. I detta tillstånd tycks gränsen mellan jaget och omvärlden lösas upp och allt framstår som levande. Om den erfarenheten är han långt ifrån ensam. Enligt studier är personer som haft psykedeliska upplevelser mer benägna att tillskriva växter och naturfenomen någon grad av medvetande. Men är sådana insikter värda att ta på allvar – eller bara vanföreställningar orsakade av droger?

De flesta tänkare som Pollan talar med betraktar modern vetenskap som otillräcklig för att lösa medvetandets gåta. En återkommande röst i boken är den

kanadensiske filosofen Evan Thompson. I sin bok *The Blind Spot. Why Science Cannot Ignore Human Experience* driver han tesen att vetenskapen måste ta subjektiva erfarenheter på allvar och inte bara befatta sig med objektiva fynd. Det är en tilltalande idé – men hur en sådan vetenskap skulle fungera i praktiken lämnas öppet för diskussion.

Inspirerad av Thompson söker författaren svar i litteraturen – där medvetandet gestaltas inifrån. Han talar med Lucy Ellmann, en av få samtida romanförfattare som fortfarande arbetar med *medvetandeström*, en teknik mest förknippad med James Joyce. I hennes uppmärksammade roman *Ducks, Newburyport* (2019) följer läsaren tankeflödet hos en medelålders kvinna i Ohio under några få dagar. Resultatet är en enda, oavbruten mening som sträcker sig över drygt 1 000 sidor. Trots att den inte alls rör vetenskap är Pollans intervju med Lucy Ellmann ett av bokens mest intressanta och tankeväckande inslag. Vid drygt 70 fortsätter Michael Pollan att imponera genom sin berättarglädje och en nästan barnslig nyfikenhet på omvärlden. Hans humor och självironi gör även komplexa resonemang underhållande och lätta att ta till sig. Under åren har Pollan dessutom utvecklat ett brett nätverk av namnkunniga forskare och intellektuella som ägnar sig åt den subjektiva erfarenhetens gåtor.

Det mest tröttsamma med *A World Appears* är författarens ständiga återvändande till sitt bruk av psykedeliska droger. I detta är Pollan i gott sällskap. Praktiskt taget alla tänkare han intervjuar har gjort samma resa och berättar ingående om hur den har påverkat deras

bild av verkligheten. Gradvis framträder ett slags elitism gentemot de oupplysta stackare som saknar dessa erfarenheter. Den tyske filosofen Thomas Metzinger beskriver rentav sådana personer som ”mentalt utarmade”. Bara de som provat LSD – eller åtminstone psilocybin – är värda att ta på allvar.

Allt detta framstår som högst opassande. Utöver att vara potentiellt farliga är droger som LSD olagliga överallt – inte minst i USA. Att köpa eller äga sådana preparat klassas i flera delstater som grovt brott och kan ge flera års fängelse. Som litterär kändis har Michael Pollan sannolikt kontakter som förser honom med droger av god kvalitet. Men vanliga läsare som försöker följa hans exempel löper stora risker. Det minsta man kunde begära av författaren är några bra tips på pålitliga langare.

Sedan sekelskiftet har hjärnforskningen gjort stora framsteg, men medvetandets gåta förblir olöst. Vid en ceremoni år 2023 erkände Christof Koch sitt nederlag i vadet med David Chalmers och gav honom en låda Madeiravin.

Inte heller Michael Pollan får några tydliga svar, och frågar sig om problemet ens går att lösa på vetenskaplig väg. I stället efterlyser han ett bredare samtal mellan forskare, filosofer, psykologer, konstnärer och företrädare för religiösa och spirituella traditioner. Ett sådant samtal kan låta spännande, åtminstone i teorin. Men av Pollans bok att döma lär det snarast mynna ut i att diverse farbröder berättar om den där gången de tog svamp, och hur häftigt det var. ■

Erik W. Larsson är läkare och skribent.

Wunderland. Die Gründerzeit der Bundesrepublik 1955–1967

Harald Jähner
Rowohlt, 2025

MODERN HISTORIA

När Tyskland reste sig och gick vidare efter kriget

Från mitten av 1950-talet och framåt upplevde Västtyskland ett ekonomiskt under, samtidigt som nazitidens förbrytelser pockade på bearbetning.

Av Johannes Tångeberg

Författaren Harald Jähner har tidigare skildrat Weimartiden i sin bok *Höhenrausch* (Hisnande tider) och de första tyska efterkrigsåren i *Wolfszeit* (Vargatider). Nu har han i sin senaste bok *Wunderland* tagit sig an förbundsrepublikens ungdomsår, 1955–1967.

Det är en mindre dramatisk tid än de perioder som har behandlats i de båda föregående böckerna, men icke desto mindre intressant för den som vill lära sig mer om 1900-talets Tyskland och om vad som har format det (väst)tyska samhället. Bokens titel, *Wunderland* (underland), för tankarna till det så kallade *Wirtschaftswunder*, ”det ekonomiska undret” på 1950- och 60-talen: Efter krigets oerhörda förstörelse och Tysklands totala moraliska haveri blev allt plötsligt bättre igen, med en enorm ekonomisk tillväxt och ökat välbefinnande. Samtidigt utvecklades Västtyskland till

en stabil demokrati förankrad i väst.

Ökat välbefinnande, demokratisering, bindning till västmakterna. Så skulle Västtysklands tidiga år kunna beskrivas. Men bortom en sådan hårt förkortad sammanfattning döljer sig naturligtvis en mycket mer komplex och delvis motsägelsefull verklighet, och precis som i de två tidigare böckerna lyckas Jähner skildra historien ur en rad olika perspektiv och därmed fånga just denna komplexitet. Den i snäv mening politiska historien får stå tillbaka till förmån för en sorts mentalitetshistoria som ger inblickar i människors vardagsliv och vardagskultur.

Startpunkten år 1955 är inte slumpvis vald. Jähner motiverar den med att året på flera sätt kan ses som slutet på den första efterkrigstiden: Västtyskland var åter en (nästan) suverän stat, gick med i Nato

och fick ånyo en egen armé. Tillväxten var storartad, allt verkade gå framåt – men vilket slags land var Västtyskland egentligen? Vilken var dess identitet? Det var ett land utan idé, menade dess kritiker.

1955 var även året då de sista tyska krigsfångarna från Sovjetunionen fick återvända hem, efter hårda förhandlingar i Moskva dit förbundskansler Konrad Adenauer hade rest. Att dessa sista, omkring 10 000, krigsfångar släpptes sågs som en stor framgång för kanslern, och de välkomnades under högtidliga och festliga former. De som till sist fick komma hem efter tio år eller mer i sovjetiska fångläger gjorde det till ett på många sätt mycket annorlunda land än det de lämnat. De togs emot av presidenten, Theodor Heuss, en ”vänlig herre”, en statschef som knappast hade något gemensamt med det Tyskland som de hade stridit för, skriver Jähner. Heuss själv lär inte ha varit enbart lycklig över tilldragelsen och över den euforiska stämning som hemvändarna gav upphov till. Bland de frigivna fanns naturligtvis också krigsförbrytare.

Förhållandet till nazitidens förbrytelser kom dock att på allvar aktualiseras och bearbetas först senare i och med rättegången mot Adolf Eichmann i Jerusalem 1961–1962 och de så kallade Auschwitz-rättegångarna i Frankfurt 1963–1968. Innan Jähner kommer så långt i sin bok har han hunnit beskriva livet i den unga västtyska republiken ur en rad perspektiv, från arbets- och familjeliv via tv- och radioprogram till design.

Forts. →

En av de amerikanska soldater som stationerades i Tyskland var Elvis Presley.

”Det ekonomiska undret” – som för övrigt inte var något unikt tyskt, även resten av Europa hade hög ekonomisk tillväxt vid denna tid – kom inte utan kostnader. Folk arbetade mycket och drack mycket alkohol och miljön förstördes av industrins alla utsläpp, även om ingen riktigt brydde sig om det till att börja med. En annan sak som tillväxten och arbetskraftsbristen förde med sig var att många gästarbetare kom till Tyskland – och i stor utsträckning blev kvar, något som givetvis präglade landet sedan dess.

Paradoxalt nog började det snart också gnällas över välfärden och ”konsumismen”, trots att de enormt svåra åren med svält och elände precis efter kriget bara låg något decennium bort.

Ordet ”mätt” blev ett skällsord. Välfärdssamhället och konsumtionen kritiserades från både höger- och vänsterkanten, båda sidor såg det som en drog som dolde det verkliga, prekära, läget – vare sig nu detta ansågs bero på en bortträngning av det nazistiska förflutna eller på sorgen över det delade Tyskland, de förlorade områdena i öst och den förnedrande förlusten i kriget. Skulden lades också på den ytliga ”amerikanismen” i en tradition av förakt för det påstått dekadenta väst som gick tillbaka åtminstone till Weimartiden och som delvis lever kvar än i dag.

Men, frågar sig Jähner, var det verkligen oro över bortträngning, nazistiska brott och läget för nationen som fick eliten att fördöma den skadliga konsumismen, eller kanske mer en rädsla

för att den egna privilegierade ställningen skulle urholkas? De som skrev och uttalade sig om sådant tillhörde ju själva ett välbärgat samhällsskikt men menade att andra var ovärdiga att njuta välfärdens frukter. Näringsminister Ludwig Erhard, nära förknippad med ”det ekonomiska undret”, invände också mot hela diskussionen och undrade retoriskt om ett kylskåp hos en arbetare var ett uttryck för osund ”materialism” men ett tecken på kultivering i ett mer borgerligt hem.

Man får förmoda att folk i allmänhet var glada över det ökade välståndet, över att mycket tycktes bli bättre och att läget var relativt tryggt och stabilt efter allt kaos och elände som varit. Trygghet, stabilitet och en återgång till ett traditionellt borgerligt liv var också idealet för familjelivet på 1950-talet – Jähner beskriver tiden som ”familjefixerad”. Baksidorna av detta kom att kritiserats hårt senare; 1950-talets familjeliv var också auktoritärt, inskränkt och präglad av hårt fördömande av sexuell frihet.

För homosexuella var förhållandena fortfarande omänskliga, med hård förföljelse. Ändå är 1950-talets starka fokus på familjen begripligt mot bakgrund av det som varit. Nazisterna, skriver Jähner, hade, till skillnad från vad en del kanske tror, inte haft mycket till övers för familjen.

Barnen skulle uppfostras i diktaturens organisationer, och synen på sexualitet var långt ifrån konservativt traditionell. Tvärtom uppmuntrades tonåringar till utomäktenskapligt sex. Det viktigaste var

att det föddes många (ariska) barn.

Och efter kriget, under de första kaosartade åren, var ett ordnat familjeliv i praktiken omöjligt för många. Att de nya, välordnade och demokratiska förhållandena gick hand i hand med en stark betoning på familjen är mot denna bakgrund inte konstigt, resonerar Jähner.

Reaktionen kom förvisso snabbt, redan på 1960-talet, med ungdomsrörelser, ifrågasättanden och så småningom ”1968”, med allt vad det innebar. Då menade sig de yngre protestera mot en inskränkt familjemoral från nazitiden, medan deras föräldrar tvärtom kunde se sitt familjeliv som att de vänt sig bort från en mörk tids moraliska förfall.

Musiken blev en konfliktyta mellan äldre och yngre. På radio spelades bara tysk populärmusik, återigen ett uttryck för en sorts överhetens paternalism och ett kulturellt förakt för det amerikanska. Nog var folk i Västtyskland tacksamma för det amerikanska militära skyddet under kalla kriget och för Carepaketen med förnödenheter som delades ut efter kriget, skriver Jähner. Men där fanns också en känsla av kulturell överlägsenhet.

De som ville höra rock’n’roll fick lyssna på de amerikanska militärradiostationerna i stället – radiostationer som egentligen vände sig till amerikaner i Tyskland, men som snart blev populära bland tyska ungdomar. Och farhågorna om den amerikanska kulturens skadliga inverkan tycktes också till en början

”Folk arbetade mycket och drack mycket alkohol och miljön förstördes av industrins alla utsläpp, även om ingen riktigt brydde sig om det till att börja med.”

besannas: Det förekom faktiskt våldsamme kravaller förknippade med den nya musiken.

Men på sikt luckrades den inskränkta tyska populärmusikkulturen förstås upp med amerikanernas (och så småningom The Beatles, som ju såg sin karriär skjuta fart på allvar i Hamburg) hjälp, och med den påstått dekadenta amerikanska kulturen kom också en uppstudsighet som gagnade demokratiseringen. En av de amerikanska soldater som stationerades i Tyskland var för övrigt Elvis Presley.

1960-talet var också, som sagt, decenniet då en mer djupgående bearbetning av nazitiden inleddes på allvar, detta tack vare de uppmärksammade rättegångarna mot Eichmann i Jerusalem och mot förbrytare från Auschwitz i Frankfurt. Rättegångarna bevakades utförligt av press och tv och ledde till diskussioner om en skuld som gick långt bortom några enskilda högt uppsatta nazister.

Detta var även studentrevolternas tid. Dessa var på intet vis unika för Tyskland, men här fick de en särskild prägel just i och med att de också innebar ett ifrågasättande av den äldre generationens nazistiska förflutna. Samtidigt var de radikalas kritik mot konsumism, materialism och amerikanism inte så olik den som utövats av den tidigare generationens konservativa kulturaristokrater, konstaterar Jähner.

Han pekar också på hur marginella de mest radikala 68:orna i själva verket var. De tyckte sig stå mitt i ett avgörande politiskt skede, men sett till valresultat hade de inte något inflytande alls: Ytterst

få röstade på partierna till vänster om socialdemokratiska SPD. Men det betydde förstås inte att de inte befann sig i en förändringens tid. Mycket hade hänt mellan 1955 och 1969.

Om folk 1955 hade dragit sig tillbaka i det privata eller i arbetslivet efter de traumatiserande erfarenheterna från kriget och den första efterkrigstiden, var de 1969 knappast längre konflikträdda och tillbakadragna utan välkomnade debatter och diskussioner. Offentliga debatter – inte minst i tv – hade lärt tyskarna något de numera ofta säger sig vara stolta över: ”Streitgespräch” eller ”Streitkultur”, den hårda men hederliga och respektfulla diskussionen där olika ståndpunkter stöts och blöts.

Redan 1961 hade journalisterna blivit så kritiska att Adenauer ville införa en sorts regeringskontrollerad stats-tv. Detta stoppades av konstitutionsdomstolen. Pinsamt för kanslern och samtidigt ett bevis för att den demokrati han varit med om att grundlägga fungerade. År 1969 var det dags för ett ordnat och demokratiskt maktskifte, när SPD tog över regeringsmakten.

Jähners bok handlar om förbundsrepubliken, om Västtyskland. DDR nämns mer vid sidan av, och då framför allt i samband med delningen och kalla kriget, och hur detta formade den västtyska identiteten. Medan många till en början hade återföreningen för ögonen och såg Västtyskland som ett provisorium, fann sig de flesta så småningom till rätta i sin västtyska delrepublik. Här hade inte bara demokratin utan även den västtyska

identiteten börjat stabilisera sig, och man accepterade att en återförening – för att inte tala om att få tillbaka de områden som Tyskland tvingats avträda i öst, till Polen och Sovjet – för närvarande var orealistisk. Berlinmuren, som byggdes 1961, befäste delningen även mentalt.

År 1989 blev läget förstås igen ett helt annat. Ändå vilar mycket även i dagens återförenade Tyskland på det som grundlades då, i förbundsrepublikens ungdom. Även om tillväxten för närvarande är nära noll och sannolikt aldrig kommer upp i ”Wirtschaftswunder”-nivåer igen så finns välfärdsstaten, och förväntningarna på den, kvar. Tyskland är ett land som lyckades väl med sin demokratisering och till sist också med att bearbeta och förhålla sig till sitt mörkaste förflutna.

Samtidigt måste den som vill ha en samlad tysk mentalitetshistoria ta hänsyn även till förhållandena i DDR. Det är ingen kritik mot Jähners bok, han har valt sin avgränsning, och huvudsyftet med boken är nog inte heller att förklara varför Tyskland är som det är i dag, utan att visa hur delar av landet var mellan 1955 och 1967. Men den som vill försöka förstå tysk mentalitet och identitet i dag kommer inte undan de östtyska erfarenheterna.

En bok om DDR som är lika mångfasetterad och därmed nyanserad som Jähners tre hittills utkomna om tysk efterkrigshistoria skulle jag gärna läsa. ■

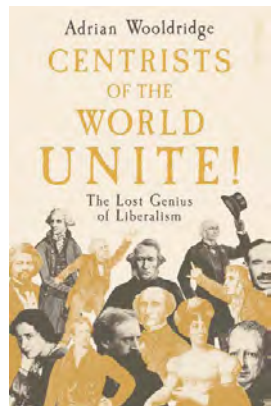
Johannes Tångeberg är journalist och författare.

FOTO: GETTY IMAGES

Biografen Gloria Palast på Kurfürstendamm i Västberlin 1957. Allt verkade gå framåt i Västtyskland och klagomål över "konsumism" kom som ett brev på posten.

Centrists of the World Unite! The Lost Genius of Liberalism

Adrian Wooldridge
Penguin, 2026

Folkeligt skal alt nu være

Christian Egander Skov
Gyldendal, 2026

POLITIK

Kan liberalismen någonsin bli folkelig igen?

I dag är många redo att ta farväl av liberalismen, ofta på goda grunder. Men om den bara lär sig rätt saker av populismen skulle den kunna blomstra på nytt.

Av *Susanna Birgersson*

Liberalismen skapade moderniteten och våra fria samhällen. Liberalismen återuppbyggde västvärlden när allt hade slagits i spillror efter andra världskriget. Liberalismen kan rädda världen ännu en gång, nu när allt ser så mörkt ut och demokratin tycks vara på tillbakagång i land efter land. Det är budskapet i Adrian Wooldridges nya bok *Centrists of the World Unite!*

I dag är många beredda att ta farväl av liberalismen. Det tycks som att den inte har hållit vad den lovat och som att den inte längre kan förse oss med den ideologiska underbyggnad som krävs för vår tids utmaningar och konflikter. Är det inte just de liberala idéerna om frihet, öppenhet, tolerans och pluralism som har skapat en alltmer fragmenterad tillvaro? frågar man sig. Dagligen påminns vi om att våra samhällen är sönderslitna av segregation, sårade av

terror och kriminalitet, exponerade för islamism och hedersvåld. Vi bevittnar en växande avgrund mellan dem som har stora ekonomiska resurser och dem som får det knapert när matpriserna stiger.

Löftet om ökat välbefinnande till följd av globaliseringen har visserligen uppfyllts, men samtidigt har stora skaror kommit på efterkälken. De rikas barn har hela världen för sina fötter. Barnen som knappt lär sig läsa i skolan blir allt fler.

Den liberala marknadsekonomi har tillåtit techföretagen att utöva makt över människors tillvaro på ett sätt som ingen kunnat föreställa sig för bara något årtionde sedan. De sätter i hög grad spelreglerna för det offentliga samtalet och kan frambringa ilska och polarisering genom att omärkligt justera sina algoritmer. Människor kan få se sin yttrandefrihet beskuren från en dag till en annan, avstängda från de plattformar där det huvudsakliga meningsutbytet sker.

Makten har flyttat från folket till överstatliga institutioner. EU är det tydligaste exemplet: ett enormt maskineri, byggt för att främja liberala värden, men i stora delar utom räckhåll för folkligt ansvarsutkrävande. Unionen är svag utåt och i stort sett geopolitiskt irrelevant, men kompenserar genom ständigt utvidgade regleringar som påverkar medlemsstaternas inrikespolitik, företagets förutsättningar och människors vardag.

I frihetens namn har USA fört krig som lett till stort lidande och nya krig. Särskilt kriget i Irak anses i dag vara ett monumentalt misstag, med katastrofala följder. Liberalismen är inte ensam skyldig men onekligen en av krafterna bakom den våg av identitetspolitik som har vält fram de senaste åren. I USA fick människor se sina grannskap vandaliserade i antirasismens namn under BLM-upplöppet. Etnisk tillhörighet har länge avgjort vem som får plats på de mest prestigefyllda universiteterna. I jämlikhetens tecken har en ny sorts progressiv diskriminering införts. Universitetsrektorerna har gjort sig till språkpoliser och misshagliga icke-progressiva åsikter har marginaliserats.

Den hyperindividualistiska idén om att varje individ har rätt att definiera sig själv har lett till en hel industri kring så kallat könsbyte; barn har stympats och berövats sin reproduktiva förmåga för all framtid. Kvinnliga idrottare har tvingats tävla mot biologiska män som identifierat sig som kvinnor – och förlorat.

Föräldrar har anmälts för att de

”En förutsättning för att liberalismen än en gång ska kunna rädda världen är därför att de styrande eliterna inser hur fet och korrumpierad dagens liberalism har blivit.”

ifrågasatt sina barns så kallade könsidentitet. Författare som har kritiserat transideologin har brännmärkts. Filmskapare och skådespelare som har gestaltat människor från minoritetsgrupper utan att själva ha den erfarenheten har fått löpa gatlopp, återkalla sina verk, offentligt be om förlåtelse.

Är det så konstigt om folk i allt större skaror ser på liberalismen med avsmak? Är det så konstigt om de i stället börjar efterfråga auktoritär politik och rösta på politiker som tar avstånd från internationella samarbeten och som tar i med hårdhandskarna mot de progressiva eliter som blivit vår tids adel?

Nej, det är inte det allra minsta konstigt, svarar Adrian Wooldridge. Men det är sorgligt – och faktiskt inte nödvändigt. Liberalismen har fortfarande de bästa idéerna för rika, fria, blomstrande samhällen. I inledningskapitlet beskrivs utförligt hur upplysningsfilosoferna och de efterföljande liberalerna karvade ut de religiösa, tankemässiga, ekonomiska och individualistiska friheter som ledde fram till välstånd och demokrati.

Det är mycket intressant och mycket aktuellt att påminnas om hur demokrati-förkämparna hela tiden vägde värdet av demokrati mot rädslan för att folket skulle bli till en farlig massa, lika lättmanipulerad som potentiellt revolutionär och direkt våldsam. Konstitution, maktindelning, tröghet och internationella konventioner är väsentliga komponenter i en liberal demokrati. Men det system och den byråkrati som ska säkra demokratin mot att förfalla till rent majoritetsvälde är också som gjort för att göda en ny elit, ett

nytt frälse. Och det är vad som har hänt.

En förutsättning för att liberalismen än en gång ska kunna rädda världen är därför att de styrande eliterna inser hur fet och korrumpierad dagens liberalism har blivit, och går samman för att reformera den statsbärande ideologin – därav titeln på boken.

Först och främst måste meritokratin återupprättas – vilket också var ämnet för Wooldridges förra bok. Meritokratin var en av de bärande idéerna i modernitetens födelse: att kunskap och skicklighet skulle trumfa börd. I dag är det inte sällan börd som avgör om man får möjlighet att tillgodogöra sig kunskap och skicklighet. Och nätverk är ofta viktigare än kompetens i striden om åtråvärda positioner.

Wooldridge föreskriver vidare att de internationella institutionerna måste demokratiseras och att maktinnehavare på lägre nivåer måste få tillträde till beslutsprocesserna. Tänk bara vad ett gäng borgmästare från olika länder skulle kunna tillföra av lokalperspektiv till en organisation som WTO! I stället för att vänta på att populisterna ska demontera EU måste unionen på eget initiativ reformera sig, begränsa sin maktutövning, skära bort onödiga byråkrati och utrota nepotismen. Invandringen måste kontrolleras hårdare och större krav på assimilering införas. Danmark framhålls som föredöme och Sverige som varnande exempel. Om bara hela västvärlden gör som danskarna kan pluralismen än en gång bli en tillgång.

Mer än något annat behöver de liberala eliterna bli medvetet liberala, skriver Wooldridge sammanfattande. Det är inte svårt att hålla med om

alltsammans, men här vänds bokens styrka till dess svaghet. Styrkan är ju att det rannsakande ljuset är riktat mot den rådande ordningens väktare, i stället för mot dem som vill riva ner systemet. Svagheten är att reformförslagen ofta består av fromma förhoppningar. Vad har de välbetalda byråkraterna i EU för drivkraft att avskaffa sig själva? Vilka konvulsioner och upplöpp skulle assimileringspolitik av danskt snitt orsaka i länder som Tyskland, Storbritannien, Nederländerna och Sverige – som haft en mycket större muslimsk invandring än Danmark?

Vem ska kunna leda den rörelse som samlar världens liberala makteliter och få dem att skärpa sig?

Känslan av att uppgiften är alltför stor och global, alltomfattande men vag, dröjer sig kvar efter läsningen. Då är det en lisa att ta sig an problemet från ett helt annat håll, från det konkreta, det nationella, det specifika. Det gör nämligen den danske historikern Christian Egander Skov i sin senaste bok, *Folkeligt skal alt nu være*.

Texten är len och poetisk fastän problembeskrivningen i stora delar är densamma som hos Wooldridge: Den liberala demokratin och dess överbyggnader har stagnerat och korrumpierats och nu hotar auktoritära krafter att riva ner de institutioner som skyddar friheten mot den folkvalda despotin. Men medan Wooldridge gisslar eliterna, riktar Egander Skov pennan mot folket, mot *demos* i demokratin. För det är genom folket som upprustningen av demokratin

FOTO: GETTY IMAGES

EU: ett enormt maskineri, i stora delar utom räckhåll för folkligt ansvarsutkrävande.

måste komma. Där Wooldridge åberopar J.S. Mill håller Egander Skov sin N.F.S. Grundtvig i handen.

Den gängse liberala kritiken av populismen säger att det är fel att ställa folket och eliten i ett motsatsförhållande (vilket fram till nyligen var ett självklart tema inom demokratiteori). Vidare säger kritikerna att populismens huvudspråk är falskt: den för inte folkets talan, utan den talar bara till en liten del av folket. Den kritiken är ovidkommande, menar Egander Skov. Det grundläggande problemet med populismen är i stället att den inte ställer några krav på folket som sådant, utan låser fast det i en offerroll som ständigt förfördelade, undanträngda, utsugna, negligerade och föraktade av de förhatliga eliterna i "Köpenhamns salonger" – som det heter i dansk retorik.

Populismens drivmedel är ett raseri som ska få de förfördelade att resa sig i vrede, byta ut politiker och myndighetschefer och på så sätt återupprätta det som har gått förlorat i mångkulturalismens, globaliseringens och sekulariseringens spår. Om grundlagar och internationella konventioner, domstolar och lagråd står i vägen får de maka på sig. Tröghet och maktindelning är inget för populisterna. Staten är blott och bart ett maktinstrument som de olika politiska krafterna kriger om.

Men hellre än att rensa ut eliterna bör vi återupptäcka det "vi", det folk som är demokratins själva grund och förutsättning. Vad är det som kan få danskar att återigen känna att de angår varandra, att

de hör ihop, bakåt med äldre generationer, framåt med de ännu ofödda? Kan vi svenskar fås att känna samhörighet trots att vi har så olika politiska åsikter – är vi kanske trots allt inte dömda att gräva oss allt djupare ner i det av algoritmer eskalerande kulturkrigets skyttegravar? Är det möjligt att överbrygga olikheterna i ett modernt, fragmenterat samhälle där en växande andel av medborgarna har sina rötter och kanske också sin lojalitet någon helt annanstans?

Egander Skov lovar ingenting men skriver att de stora klyftorna mellan medborgarna bara gör saken ännu mer angelägen. Utan ett "vi" finns det snart ingen nation, och utan en nation ingen demokrati värd namnet.

Så vad är det som kan gjuta nytt liv i detta vi? Ja, vad är detta vi?

Folket är ett resesällskap, på vandring genom historien – och det måste vara bokens vackraste mening. Riktningen är oklar, sällskapet irrar ibland fram och tillbaka och kommer på avvägar, men det håller ihop. Folket är en historiskt förankrad gemenskap. Det betyder inte att det är en blodsgemenskap.

Men det torde betyda att den som vill ansluta sig till resesällskapet måste visa intresse för hur resan har varit fram till nu, och visa sig villig att hjälpa till att bära väskorna, att försvara gruppen mot rövarband. Christian Egander Skov skriver om "folkelighed" som den rörelse som driver folket framåt och människorna mot varandra, det slags aktiviteter som fostrar människor att leva i den föreställda gemenskap som en nation är.

Demonstrationer och debatter på sociala medier kan ha sin plats i en demokrati, men det är i samtalet om vad folket är som eliterna förenas med resten och folk tvingas upp ur kulturkrigets skyttegravar. Det är i det mödosamma engagemanget för en gemensam sak som människor fostras att också bli medborgare.

Det börjar med vad som måste beskrivas som en konservativ livshållning: att betrakta den egna tillvaron som cirklar. Innerst finns familjen, ens främsta ansvar, därefter kommer vänner och bekanta. Uppgiften är att påta sig ansvar även i ringarna som går utanpå dessa, i grannskapet, närområdet, hembygden. Att vara ordförande i vägföreningen, träna fotbollsklubben, leda scouterna eller ställa upp i kyrkovalet är olika sätt att ta ansvar för fler människor än dem som tillhör de innersta cirkelarna.

Det är fasligt lätt att låta bli, att tacka nej, att inte tycka sig ha tid. Men det är genom att gå in i de lite större gemenskaperna som man övar upp omsorgen om sina medmänniskor, tränar sig i att bry sig om främlingar och lär sig att känna ansvar också för andras barn och, inte minst, att inordna sig under beslut och begränsningar man kanske inte gillar. Det är så ett demos formas, ett folk som återigen förmår och förtjänar att ha makten över sig själva. ■

Susanna Birgersson är fri skribent.

Adrian Wooldridges bok kommer i svensk översättning av Christian Nilsson i augusti under titeln *Den revolutionära mitten. Liberalismens förlorade själ* (Bokförlaget Stolpe).

Vett & etikett

med **Edward Blom**

Nu när bröllopssäsongen stundar kan det vara intressant att fördjupa sig i toastmasterns roll. Toastmaster – jag använder ordet könsneutralt – betyder ju ”skålmästare” och är den som bestämmer och annonserar ut när en festdeltagare som bett att få höja en skål, hålla ett tal eller underhålla vid en formell, sittande middag ska göra detta.

Toastmastern ska likt en dirigent styra sittningens tempo och rytm, vilket i sig är helt avgörande för om den blir en succé eller inte. Det får aldrig hinna bli långtråkigt mellan dess inbrott, men det är samtidigt outhärdligt om man som gäst aldrig får tid att konversera med sina bordsgrannar eller röra sin mat. Här krävs stor sensibilitet av toastmastern: att känna in hela festlokalen. Hur många ser uttråkade ut, hur många pratar med varandra, hur många har ätit upp, och hur mycket vin finns kvar i glaset? Som toastmaster kan man inte ta hänsyn till den som äter långsammast eller snabbast. Man måste se gästskaran som en enda organism – samt förstås ta hänsyn till värdfolkets intentioner med kvällen.

Vanligtvis har toastmastern dessutom två ytterligare ganska disparata roller: den som underhållare respektive som ordningsman.

Är talarna många och underhållande behöver inte toastmastern stå för mer än några enstaka, spontana kvickheter, men gäller det motsatta vill det ofta till att toastmastern själv säger en hel del roligheter. På mer högtidliga och formella tillställningar måste hen dock veta sina gränser och inte ta för mycket plats.

Ordningsmannadelen är inte heller oväsentlig: toastmastern måste informera om sådant som var man får röka och vilka dörrar som är larmade – och se till att gästerna håller tyst när någon talar. I vildare, ungdomliga kretsar kan kraftigare instrument än en vanlig

”Brudparet självt ska aldrig behöva höra talas om någon bränd sås eller försenad moster.”

bordsklocka krävas ... Tyvärr förekommer det i dag fester där middagssittningen helt imploderar. Folk går ut och röker eller struttar runt och pratar medan någon förtvivlat försöker hålla ett tal.

Vet man som värd att ens gäster brukar bete sig så får man antingen anlita en ytterst sträng toastmaster eller välja att ha ett mingelparty med buffé i stället. Ingen blir glad åt ett försök att genomföra en traditionell sittning som misslyckas.

På riktigt stora tillställningar kan toastmastern avlastas. En särskild ceremonimästare kan vara ansvarig för festkvällens utformning. Han bestämmer då hur, var och när något ska ske, medan toastmastern reser sig upp och presenterar det. Det är också vanligt att toastmastern, om denne inte är så musikalisk, avlastas av en så kallad sånganförare, som tar ton och leder allsången efter toastmasterns uppmaning. Man kan slutligen ha en ”sexmästare”, som har ansvar för kontakterna med köket före och under kvällen.

Något som alltid bör finnas på en bröllopsfest är en huvudansvarig person, ett slags projektledare för hela tillställningen. Brudparet självt ska aldrig behöva höra talas om någon bränd sås eller försenad moster, eller behöva be gästerna om hjälp med någon akut uppgift.

Och toastmastern måste ju ha hand om gästerna och får aldrig lämna bordet.

På större tillställningar uppmanas man vanligtvis i själva inbjudan att kontakta toastmastern i förväg om man vill framföra något. Denne kan då reda ut hur närstående talaren är, hur gammal, om talet är på vers eller prosa, skämtsamt eller allvarligt. Allt detta styr var i ordningen det ska placeras. Toastmastern kan då även ge en rekommendation om talets längd.

På senare år har påståendet dykt upp att inga tal får vara längre än tre minuter. Det passar kanske Tiktokgenerationen, men är inte klassiskt. Åtminstone huvudtalaren (som någon av brudparets föräldrar på ett bröllop eller handledaren på en disputationsmiddag) bör tala betydligt längre. I tyska studentsammanhang brukar huvudtalet ha formen av ett 20 minuters föredrag i ett allmänintressant ämne. En väldigt rolig gäst kan även få hålla ett långt tal, som ett underhållningsmoment, mot slutet av måltiden.

Inför ett bröllop behöver toastmastern ofta ringa runt och anmoda dem som bör hålla tal att verkligen göra det. Det är viktigt att det blir balans mellan brudens och brudgummens släkter och vänkretsar. Om till exempel brudgummens far inte vill hålla ett tal kan han nöja sig med att lyfta en skål – ofta kommer då några spontana ord, som kan vara de mest rörande under hela middagen. ■

Edward Blom är gastronom och kulturhistoriker.

VÄRD ATT MINNAS: **HAFIZ**

Vin, kvinnor och religion

Den persiske poeten Hafiz skrev erotiska och vinyrkande dikter. Rättrogna muslimska uttolkare har försökt bortförklara texterna som metaforiska.

En av hans översättare till svenska, Fateme Behros, har skrivit att en bok med dikter av Hafiz (1324–1390) ”under århundraden har kunnat behålla sin plats i hemmen på nischen bredvid Koranen hos varje läskunnig iranier”. Det är den över alla andra diktare upphöjda position som Hafiz (ibland även transkriberad till Hafez, i äldre tid även till Hafis) tillmätts i

persisk kultur. Det är han – inte Omar Khayyam, Rumi, Araqi eller någon annan – som är den persiska motsvarigheten till Homeros i Grekland, Shakespeare i England och Goethe i Tyskland.

Hur är detta möjligt? Hur kan en hängiven erotisk diktare och rusig vinyrkare som Hafiz få denna ställning i ett muslimskt land? Det framstår som en svindlande paradox och antyder något av spännvidden i en rik och sammansatt

kulturtradition som inte ens de hårdföra ayatollorna helt har lyckats kväsa.

Så här sammanfattar Hafiz sin livskänsla i slutet av en mycket känd dikt: ”Ja, vin och älskog! Vad skulle världen vara utan er? / En öken full av kval. Därför ber jag dig, Allah, / låt mig aldrig sakna vin och älskog, / som endast dårar kan kalla syndens bojer.”

Diktaren föddes i Shiraz, den stad som har fått ge namn åt en druvsort. Egentli-

gen hette han Khadje Shamsaldin Mohamad. Hafiz var en titel, som betyder "bevarare" och användes om en person som ansågs kunna Koranen utantill. De sällsynta kvalifikationer som brukar tillskrivas honom kan väcka förundran och naturligtvis även berättigt tvivel. Men att han var en poet av hög klass framgår även av de översättningar som finns, trots att hans dikter enligt vissa experter är så språkligt virtuosa att de helt enkelt är omöjliga att överföra från persiska till något annat språk.

Vad som också framgår av dikterna är att de är skrivna av en man som tyckte om att dricka vin och att ge sig hän i famntag med en innerligt dyrkad kvinna samt även verkade vörda Allah, utan att någonting av detta nödvändigtvis stod i motsättning till vartannat. Det muslimska vinförbudet kunde han på sin tid enkelt bryta mot genom att gå till de kristna vinstugor som fanns i hans hemstad, liksom sådana som drevs av dåtidens Zarathustra-anhängare, vilka inte heller de hade något förbud mot vin.

Vin, kvinnor och sång – det är den Korankunnige poetens recept för ett lyckligt liv. Och över alltsammans vakar den allsmäktige Allah, välvillig och förlåtande. Det är prästerskapet och mullorna som i sin småskurenhet och skräck för livet hittar på förbud och kräver att även andra än de själva ska åtlyda dessa. Liksom Allah själv anser sig Hafiz veta att "kärleken finns överallt, både i moskén och i synagogan".

Hafiz formulerar sig ofta på ett sätt som från rättroget muslimskt håll ter sig förgräpligt. Men det provokativa påstås bli fyrkantigt i översättning, detta för att de persiska originalen anses vara präglade av en gäckande flertydighet. Det må så vara. Inte desto mindre har det vuxit fram en skog av rättrogna muslimska tolkningar som försöker skyläsa över diktarens njutningslystnad och religionsöverskridande kärleksbudskap. Hyllningarna av ruset har tolkats som symboliska uttryck för den existentiella yrsel människan kan erfara inför sin skapare Allah. Erotisk längtan och jubel över famntagets ljuvhet har beskrivits som metaforer för människans åstundan att känna närhet till Allah. På så sätt har syndaren kunnat tvättas ren.

"Hur är detta möjligt? Hur kan en hängiven erotisk diktare och rusig vindyrkare som Hafiz få denna ställning i ett muslimskt land?"

De tillrättaläggande och utslätande omtolkningarna av Hafiz har i vår kristna kulturkrets en motsvarighet i hur Höga visan genom århundradena har knådats om till att betyda något helt annat än den hängivna förälskelse och erotiska upphetsning som gestaltas i denna lyriska dialog mellan en ung man och en ung kvinna. Hur kunde denna passionerade växelsång mellan man och kvinna alls fogas in i Bibeln, i en antologi som så småningom kom att kanoniseras till helig skrift först inom judendomen, sedan även inom dess yngre syskonreligion kristendomen? Att uppfatta denna gestaltning av sinnlig åtrå som en allegori om Guds kärlek till sitt utvalda folk, israeliterna, etablerades tidigt som en påbjuden tolkning inom judendomen. Judarnas kristna efterföljare presenterade utvidgade tolkningar och ville i Höga visan gärna se en allegori över Kristi kärlek till kyrkan eller till den egna församlingen.

I Höga visan utbrister den unga kvinnan att hennes älskares "läppar är liljor", hans "mage en skiva av elfenben", hans lär "pelare av alabaster" och att "allt hos honom är begärligt". Älskaren svarar genom att lovprisa hennes "höfters rundning" och säger att hennes "sköte är en kupad skål – må vinet aldrig saknas!" Hennes bröst liknar han vid "två hjortkalvar, som gasellens tvillingkid". Vad läsaren ställs inför är uttryck för sinnesglädje och lekfull erotisk upphetsning. Präster och munkar har genom århundradena känt sig tvungna att ta i ordentligt för att försöka tolka detta

som en allegori över något annat.

På samma sätt har alltså mullor och ayatollor sett till att omtolka den lycklige syndaren Hafiz benägenhet att hylla vinet och den kroppsliga kärleken mellan man och kvinna. Detta är texttolkning som censur eller i varje fall som bortträngning, om man nu bör tillgripa psykologiska kategorier i stället för juridiska. Präster och munkar har försökt beröva Höga visan all den livslust som växelsången ger uttryck för. Mullorna har lagt Hafiz dikter på sträckbänken och dragit åt tumskruvorna.

Det exegetiska övergrepp som Hafiz har utsatts för blir extra tydligt, eftersom denne diktare långt ifrån bara har rus och skörlevnad på sin repertoar, utan även hängivna utjutelser om djupt känd fromhet och kärlek till Allah och hans profet. Den otyglade sinnesglädjen står sida vid sida med fromheten och allvaret inför himlens och jordens store härskare. Det ena utesluter liksom inte det andra. Hafiz låtsas inte vara helgjuten. Han motsäger sig själv och verkar vara fräckt obekymrad om den saken. "Kalla mig, den rastlöse, för de vanvettigas mästare", skriver Hafiz, "ty jag är bäst i världen på att vara omdömeslös."

Det är kanske som virtuos ordkonstnär som Hafiz i skriftlärd och akademiska kretsar har traderats genom århundradena, men att han har väckt och behållit folkets kärlek i Iran beror säkert i första hand på att han är en fritänkare. När hans store föregångare Rumi, den sufiske mystikern från 1200-talet, skriver om vin är det uttryckligen symboliskt: "Ge oss vin som varken kommer från tunnor eller från druvor!" Han syftar på ett metafysiskt rus, på den dansande dervischens hängivelse och gudomliga inspiration.

Hafiz står för något annat, en jordnära bejakelse av livet hitom domedagen. Han förhåller sig kritisk till sin samtids inskränkta mullor och deras påbud. I sitt sanningssökande nagelfar han den muslimska fanatism som omgav honom under 1300-talet. Att han ända in i vår tid har bevarat sin ställning som Irans mest lästa och älskade diktare är hoppingivande inför framtiden. ■

Tommy Olofsson är författare och professor emeritus i kreativt skrivande.

BREV FRÅN ... FRAMTIDEN

Se upp för de goda avsikterna

Är vi inte uppmärksamma kan vi få ett samhälle som inte respekterar människors integritet. Av Annika Borg

ANNIKA BORG är teologie doktor, skribent och präst.

Det blev mörkt, ännu en gång. Vi hade börjat vänja oss vid de återkommande strömavbrotten. De inträffade allt oftare och varade längre. Aldrig kom några riktiga besked om orsakerna. Så vi spekulerade och upprepade samma frågor om och om igen, som mantran: Är det ett attentat, är det instabilitet i eleffekten genom vindkraftverkens utbredning, är det sabotage, är det bristfälligt underhåll, är det samlingsregeringen som prövar oss? Ingen av oss visste.

Vi staplade stearinljus i skåpen, lade ut tändstickor på olika platser i våra bostäder, ställen som var lätta att hitta i mörkret. På ett nytt sätt förstod vi att uppskatta våren och sommaren, när kvällarna och nätterna skimrade av ljus. De gånger vi samtalade om allt som hände och försökte göra det gripbart för tanken resonerade många av oss att det var med strömavbrotten det hela började.

Eller, inte startade i egentlig mening, utan det var då systemförändringarna och erosionen av allt vi tagit för givet blev ytterst påtagliga för oss.

En vän till mig hade en annan uppfattning: att det i stället började under den senaste pandemin, när kraven på upprepade vaccinationer ökade och människor till och med hämtades i sina hem om de motsatte sig en femte, sjätte eller sjunde dos. På stora digitala tavlor runt om i varje samhälle uppmanades vi att kavla upp skjortärmarna och omedelbart uppsöka närmaste mobila vaccinationsteam för att upplåta vår kropp för nålsticken. Sådana team fanns över hela landet, även på landsbygden. Där varken post, bank, livsmedelsbutiker eller annan samhällsservice existerade rullade vaccinationsbussarna in. Min vän sade att detta var den egentliga början; att den kroppsliga integriteten och privatlivets helgd steg för steg uppfattades som sekundära i förhållande till det som beskrevs som "det högsta gemensamma goda".

Jag kunde inte låta bli att fundera över det, för kort efter att den senaste pandemin klingat av började de medicinska testerna i samband med nyanställningar till tjänster bli fler och utvidgade.

Det var inte längre enbart de obligatoriska långtgående testerna av levnadsvanor på fritiden, som PETH- och CBT-prover för att finna alkoholmarkörer, utan nu föreskrevs även tester för könssjukdomar och en del tester för cancer, som PSA-prov och mammografi. Sjukdomar i släkt och familj identifierades också, i huvudsak i form av djupgående intervjuer under sanningsförsäkran. Arbetsgivare hade fått utökade möjligheter att screena vid nyanställningar.

Skälet var att enbart fullt friska människor med önskvärda levnadsvanor skulle komma i fråga som arbetskraft i nationen.

Kostnaden för dessa tester var omfattande, men då samlingsregeringen ansåg att samhällsnyttan överskuggade resursåtgången gavs från staten frikostiga bidrag samt avdragsmöjligheter för arbetsgivarna.

En ekonomidocent vid ett större universitet publicerade en artikel som ifrågasatte de stora bidragen och en professor i konstitutionell rätt dömde ut den inslagna vägen i en intervju med televisionens nyhetskanal. Om jag är rätt informerad, och det tror jag, så upphörde kort därefter bådas anställningar.

Min vän påstod att ingen av dem hade hörts av mer, men det var säkert enbart hörsägen och inget att fästa avseende vid. Tänkte jag då.

Kyrkklockorna ringer när upplopp av olika slag sker i närheten. Men jag har tillförsikt. Det kan bara vända nu. Kanske behövde vi gå igenom detta för att hitta tillbaka till de normer och värderingar vi hållit för heliga. Jag ser tecken: rädslan har minskat och vi grannar är inte längre lika miss-tänksamma mot varandra. På landsbygden finns fickor där människor har slutat anpassa sig och slår vakt om sin frihet. Vår nationella flygplats har öppnat igen och det går åtminstone ett tåg om dagen till något av våra grannländer.

Jag hoppas att du som läst mitt brev tar med dig insikterna från de dyrköpta erfarenheter jag och många med mig gjort. Det här är mina uppmaningar till dig: Var uppmärksam på de små förändringarna i dina samhälleliga sammanhang. Vad som helst kan hända och det kan gå fort. ■

”Vi staplade stearinljus i skåpen, lade ut tändstickor på ställen som var lätta att hitta i mörkret.”

Arkitektur, stad & stil

med **Lars Anders Johansson**

Det finns en anledning till att det heter hemlängtan och hemtrevnad, inte bostadslängtan och bostadstrevnad. Man längtar hem, inte till en bostad. Hemmet är en förlängning av människan, en plats som rymmer mer än en säng, ett kök och förvaring för ägodelar. Det är något man vill återvända till, vårda och utveckla.

Bostaden, däremot, är en funktion. Den kan mätas, räknas, regleras och infogas i diagram. Den har kvadratmeter, energiprestanda, upplåtelseform och produktionskostnad. Allt detta är verkliga frågor. Människor behöver tak över huvudet. Men nog bör ett civiliserat samhälle ha högre ambitioner än så. Att bo är inte bara att uppta en yta, det är att leva någonstans.

Det är därför politiker och tjänstemän så gärna talar om bostäder. Ordet gör frågan hanterlig. Det förvandlar ett mänskligt behov till ett planeringsproblem. Därmed kan man låtsas ta ansvar utan att tala om sådant som egentligen betyder mest: skönhet, hemkänsla, tillhörighet, grannskap, kontinuitet och möjligheten att prägla sin egen omgivning.

Hela den moderna bostadspolitiken bär spår av den modernistiska föreställningen om byggnaden som en maskin att bo i. Le Corbusiers berömda formulering var inte en lös metafor utan ett program. Atlantångaren, med sina rationellt ordnade funktioner, blev förebild för framtidens arkitektur och framtidens människa. Men människan blev sig lik. Hon fortsatte att längta efter trädgårdar, verandor, köksfönster, vackra fasader och bekanta gator.

Maskinerna att bo i blev snabbt daterade. Det som presenterades som rationellt och framtidsinriktat visade sig ofta vara torftigt, monotont och svårt att

”Den första bostaden är tänkt att lämnas, den andra likaså. Bostadspolitiken har därmed gjort rotlösheten till norm.”

älska. Människor ville fortfarande bo i egna småhus, i trevliga kvarter och i bostäder anpassade för levande människor. Därför behöver den torftiga bostadspolitiken kompletteras med ett hemperspektiv. Vad krävs för att människor inte bara ska ha någonstans att sova, utan också kunna skapa ett hem? Då måste stadsbyggnadspolitiken rymma möjligheten att bo kvar länge på samma plats, rota sig i ett grannskap och låta det egna livet sätta spår i miljön.

Lägger man detta raster över dagens bostadspolitik framstår den som endimensionell och i vissa avseenden kontraproduktiv. Fokuset på antalet bostäder snarare än vilken sort har skapat ett överutbud av vissa lägenhetstyper och ett växande underskott av sådana hem som många egentligen längtar efter. Vi har byggt för flyttkedjor, kalkyler och produktionsmål, men alltför sällan för förankring.

Andelen småhus i nyproduktionen har länge varit för låg i förhållande till efterfrågan, samtidigt som mängden små lägenheter har ökat. Resultatet blir en bostadsmarknad där många redan från början bor provisoriskt. Den första bostaden är tänkt att lämnas, den andra likaså. Så snart livsförhållandena förändras, när man får barn, behöver arbetsrum, vill odla eller bara slippa höra grannens tvättmaskin genom väggen,

måste man vidare. Bostadspolitiken har därmed gjort rotlösheten till norm.

Den som aldrig får möjlighet att rota sig får också svårare att ta ansvar för sin närmiljö. Ett område många bara passerar igenom blir något annat än ett kvarter där människor känner varandra, följer barnens uppväxt, planterar träd och känner ansvar för det gemensamma.

Det var denna insikt som låg bakom egnahemsrörelsen. Vanliga löntagare skulle kunna skaffa ett eget hus, inte därför att de skulle isolera sig från samhället, utan därför att ägandet och hemmet gav dem en fast punkt i det. Egnahemsidén förenade social reformism med borgerlig självständighet: ett hem, en täppa, en plats att vårda och lämna vidare.

Den senare bostadspolitiken kom att röra sig i en annan riktning. Efter den bostadssociala utredningen blev bostadsfrågan alltmer en fråga om standardisering, planering och rationell produktion. Trångboddhet och undermåliga bostäder var verkliga problem. Men i samma rörelse försköts blicken från hemmet till bostaden, från människans plats i världen till systemets behov av enheter.

Den förskjutningen präglar oss ännu. Vi talar om bostadsbrist, men mera sällan om hembrist. Vi räknar lägenheter, men frågar mer sällan om de miljöer vi bygger kan älskas, vårdas och lämnas vidare. Ett samhälle som bara producerar bostäder riskerar att fyllas av människor som saknar hem, även när de har tak över huvudet. ■

Lars Anders Johansson är författare och journalist och driver podden Budoarstämning.

MELLAN RADERNA

Blott kulturmannen sitter säkert

KATARINA BARRLING
är docent i statskunskap vid
Uppsala universitet.

Vissa ord smälter enklare in i tillvaron än andra. De gör inget väsen av sig, uppträder sällan i lyrik, utan fyller sin funktion med en sorts diskret värdighet. Tjänsteman är ett sådant. Det är kanske inte något man broderar på bonader, men det har något stadigt och pålitligt över sig. Som en pärmrygg på ett blanknött ämbetsverk. Man vet var man har det.

Men tiderna förändras och i rikets kommunhus och myndighetskorridorer pågår en språklig ommöblering. Tjänstemannen anses inte längre riktigt presentabel. Hon (eller han) har fått lämna lokalen och ersatts av en tjänsteperson. Mycket går att säga om detta ord, men det ger inte riktigt intryck av att bära den oförvitliga offentliga förvaltningen på sina axlar, utan låter mer som någon man möter vid incheckningen på Arlanda.

Trots det verkar tjänstepersonerna bli allt fler, samtidigt som tjänstemännen befäster sin ställning som utrotningshotade.

Var ska det hela sluta? kan man undra. Vid statsperson? Helt statsmannalikt låter det ändå inte. Herr talman verkar ännu ohotad, så även fru talman. Men om riksdagens ordförande en vacker dag ska benämnas talperson, kan vi då vara säkra på att det inte är en talesperson som smugit sig in?

Ordet kulturman verkar dock sitta säkert, en tankenöt att ägna regniga sommarkvarter åt.

Den strävsamme gamle tjänstemannens kardinalsynd ligger möjligtvis i att ordet innehåller efterledet ”-man” och därmed kan anses signalera något manligt.

Bekymret, om det nu är rätt ord, är att språk inte kan justera sin historia, inte ens på grund av mänsklig reformiver. I evärdliga tider har ”man” inte bara betytt mansperson med skäggstubb och sneakers, utan också människa i största allmänhet. En gång var det ett universalverktyg, ungefär som potatis eller schweizisk armékniv, eller varför inte som det indefinita pronomenet ”man”. Samtidigt görs nu försök att uppdatera även detta ”man”, närmare bestämt till ”en”, så att vi alla, litet till mans, kan känna oss som grannar med Raskens. En gör så gott en kan.

Och säg något som inte går att krångla till ytterligare ett varv. Ordet människa är uppbyggt

runt samma lilla man. Det hade till råga på allt en gång i tiden feminint genus, därav att människan av en del uråldriga fortfarande kallas hon.

Det verkar inte vara frågor som hindrar språkrensare. Möjligen har vi att se fram emot samma lösning som i Gerd Brantenbergs roman *Egalias döttrar*. Där är människorna utbytta mot kvinniskor.

Språk är, såvitt vi nu känner till, hopradsade under sekler, av människor som haft annat för sig än att tänka konstruktivt om suffix.

Det är svårt att komma ifrån all historisk barlast. Som att det en gång var mest män som satt på ämbeten och taburetter, med stämplor och beslutsmappar i bokhyllan. Att de hette lagman, talman och vetenskapsman gav inte upphov till några existentiella eftertankar.

Att polismannen blev polis och vetenskapsmannen forskare får man vara tacksam över, med tanke på att de hade kunnat bli polispersoner och vetenskapspersoner.

Projektet framstår likväl som något övernitiskt. Och inkonsekvent. I synnerhet som varenda lärarinna och skådespelerska fått finna sig i att bli av med sina kvinnliga ändelser för att ikläda sig de manliga formerna lärare och skådespelare. Kanske ligger det i själva mänskligheten att tro att ord kan bära med sig en gas som fördärvar våra sinnen, och som världen behöver renas ifrån?

Tanken vindlar lätt i väg till franska revolutionen, den som inte kunde lämna ens almanackan i fred. Månader och veckodagar skulle saneras från gudanamn och andra överhetliga spår så att den nya människan kunde vakna upp till ett nystådat universum.

Det hela gick, som man kanske kunnat ana, inte helt enligt planerna. Mars heter fortfarande mars, till och med i Paris. Och här i Norden dyker den våldsamme Tor fortfarande upp varje torsdag.

Trots det verkar det stora flertalet varken bli krigshetsande eller hedniska av att kasta en blick i kalendern. De flesta nöjer sig med att konstatera att det varit en ovanligt torr och kall vår i år. Som nu, får man hoppas, övergår i en lagom varm och överdrivet vacker sommar. ■

”Säg något som inte går att krångla till ytterligare ett varv.”

Johan Hakelius politisk chefredaktör

Journalister och »journalister«

NÅGONSTANS KRING 160 journalister har dött sedan Hamas attackerade israeliska civila och utlöste Gazakriget. Det är den amerikanska ideella organisationen Committee to Protect Journalists, CPJ, som står för statistiken.

Undrar ni också vilka de här journalisterna är? En spoiler: de är inte Tintin.

Det första namnet på CPJ:s lista arbetade bland annat för det islamiska magasinet al-Mugtama och för Holy Quran radio, en saudiarabisk statlig radiostation. Låt mig gissa att den saudiarabiska idén om public service skiljer sig en aning från den vi är vana vid. Flera av de 160 är bara registrerade som frilansjournalister, men många är det inte. Bland dem finns ett tydligt mönster:

En vanlig arbetsplats för de »journalister« som dött var Al-Aqsa tv. Det är Hamas propagandastation, känd bland annat för sina frejdiga barnprogram som syftar till att rekrytera de små liven som Hamaskrigare och självmordsbombare. Andra arbetade för Al-Manar tv, som drivs av killarna i Hizbollah och räknas som den iransfinansierade terrorgruppens viktigaste internationella propagandamaskin. »Själva kärnan i Hizbollahs medieapparat«, som det statliga danska institutet för internationella studier kallat Al-Manar.

Här finns reportrar som arbetade för Al-Hadaf, PFLP:s politiska språkrör, en rörelse som är lite old school och blandar marxism-leninism med sitt övergripande mål att utplåna Israel. På listan finns även »journalister« som arbetat för Quds Al-Youm tv, som representerar den islamiska jihad-rörelsen. Det finns de som arbetade för Hamaskontrollerade Saba News Agency och de som företrädde den Hizbollah-, Iran-, och Assadvänliga nyhetskanalen Al Mayadeen.

Alla hör förstås inte till den här kategorin »journalister«. Det finns en journalist som representerade Reuters. Det finns flera som arbetade för Al-Jazeera, en kanal som av och till haft något slags trovärdighet. Den har nu gjort sitt bästa för att göra sig av med den. Under den här konflikten har Al-Jazeera redigerat bort kritik mot Hamas, kallat fallna Hamaskrigare »martyrer« och kablats ut rena fabrikationer av israeliska övergrepp. Det var Al-Jazeera som nyligen i en »dokumentär«

återupplivade LVU-kampanjen mot svensk socialtjänst. Som vanligt baserat på rena lögner.

Det är förstås ingenting förvånande med detta. Det är i stort sett omöjligt för riktiga journalister – sådana som inte är propagandalakejer – att arbeta i Gaza. Skulle de ta sig in vore verkligen risken stor att de hamnade på CPJ:s lista, för kriget gör det i praktiken omöjligt för journalister, eller några andra, att känna sig trygga. Bland de på CPJ:s lista som bara kallas »frilans« finns säkert sådana som verkligen fungerat som journalister på riktigt.

Men frågan inställer sig ändå: är det verkligen rimligt att på det här sättet

likställa propagandister i terrorrörelsers tjänst med »journalister«? Spelar det ingen roll om man jobbar för Der Stürmer eller Helsingborgs Dagblad?

Jag tycker att det är en intressant fråga, särskilt eftersom västerländska journalister och mediehus noggrant undviker att ställa den. De vill helst inte alls nämna vilken typ av »journalistik« åtminstone hälften – antagligen betydligt fler – av de på CPJ:s lista ägnade sig åt.

Det väcker ytterligare frågor. Gör de det därför att Genèvekonventionen inte tillåter oss att göra skillnad på journalister och språkrör för terrorgrupper och förtryckarregimer? Gör de det för att de är rädda att varje distinktion mellan journalister och propagandister skulle försämra respekten för verkliga journalister och deras arbete? Eller gör de det bara för att det är för jobbigt att tala om?

Jag misstänker det sistnämnda. Och att det som verkligen hotar att urholka skyddet för journalister är att blunda när jihadister, islamister och terrorister gömmer sig bakom sin yrkestitel. ■

»Spelar det ingen roll om man jobbar för Der Stürmer eller Helsingborgs Dagblad?«

Följ Johan Hakelius blogg på Fokus.se

Vill du ta del av mer journalistik från Fokus?

Skaffa en prenumeration. Just nu får du 3 månader (12 nr) för **198 kr**. Du sparar **870 kr!**

Läs mer och ta del av erbjudandet
Skanna QR-koden
eller svara på fokus.se/axess

FOKUS

CAPRI

Kulturhistoriska skisser

BENGT JANGFELDT

Capri är berömt för sin magiska skönhet och mytomspunnet tack vare alla de många fascinerande personligheter som vallfärdat dit. Under romartiden var ön kejsarligt residens, sedan föll den i glömska på grund av sin svårtillgänglighet. När kommunikationerna förbättrades under 1800-talet började besökarna strömma till. Bengt Jangfeldt berättar initierat om de människor och företeelser som bidragit till Capris ryktbarhet.

Beställ på [Bokus.com](https://www.bokus.com) och använd koden STOLPE20 för 20% rabatt.

BOKFÖRLAGET STOLPE